С(А3)2
орт. Ш.16

АБДУЛЛА
ШАИГ

АРАЗ

С(А3)2
орт. Ш.16

АБДУЛЛА ШАИГ

АРАЗ

(Роман)

фонд 2015

Мәчбури нүсхә

Азәрбајҹан Кечәрли адына
Дөвләт Республика
КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 57163

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1980

Абдулла Шаигин «Араз» романында ингилабдан әввәл Бакы нефтчиләринин чәтин һәјатындан, онларын капиталистләрә гаршы апардыглары мүбаризәләрдән данышылыр.

А 70802 / М 653(12)—80 52—80

© Кәнчлик, 1980.

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

I

Әнчир ағачы алтында чалынан сазын аһәнкдар сәси әтрафы бүрүмүшдү. Саз о гәдәр мәһарәтлә чалынырды ки, нәғмә чошғун, көпүклү сулар кими ахыб јајылырды. Хүсусән охујанын үрәјә јатымлы сәси, охунан бајатыдакы мә'на көзәллији сазын ујғун сәсинә гарышдығы заман инсан өзүнүн бүсбүтүн башга бир аләмдә һисс едирди:

Сел ахар, мәләр кәләр,
Дағ-дашы дәләр кәләр;
Бир икид касыб олса,
Башына нәләр кәләр!

Қабабы көз өлдүрәр,
Сүрмәни көз өлдүрәр,
Икиди гылынч кәсмәз,
Тә'нәли сөз өлдүрәр.

О елә бөјүк бир ешглә охујуб-чалырды ки, нә һәјәтә кирән адамы көрмүш, нә дә онун: «Араз, јенә кимин тә'нәсиндән шикајәт едирсән?» — сөзләрини ешитмишди. О, сазын зил пәрдәсини дилләндирир вә о заманын ән мәшһур ханәндәси олан Қечәчи оғлунун зәнкуләләрини дүзкүн вурмаға чалышырды. Аразын сәси гонағы елә мәст етмишди ки, о, әнчир ағачы јанында ајаг үстә дуруб, дәрин бир нәш'ә ичиндә Аразы динләјирди.

Араз сазыны јерә гојдуғу заман габағында димдик дуран гонағы көрүб:

— А Шејда, сән һара, бура һара? Јол азмајыбсан ки? — дејә һејрәтлә ачылан көзләрини онун үзүнә дикди. Шејда јухудан ојанмыш кими, дүшүнчәли көзләри илә Араза бахыб:

— Сағ ол, Араз, әчәб авазын вар, — деди, сонра дигғәтлә бир алчаг дахмаја бахды, бир дә јамаглы сүфрәдәки соған-чөрәјә. Бу вәзијјәт әсл мәсәләјә кечмәк үчүн Шејдаја мүнасиб бир шәраит јаратдығындан фүрсәти гачырмајыб, деди: — Јохсуллуг сә-

нә һеч јарашмыр. Сәнин инди кәрәк гәшәнк бир евин олајды, һәр күн һәјәтдә уча бир чинарын көлкәсиндә сазыны чалыб охујајдын... Гуллугчулар кабабы шишдәчә исти-исти кәтириб сүфрәјә, габағына гојајды... Сән дә ону гырмызы шәрабла өтүрәјдин кедәјди. Бах, буна дејәрдим һәјат. Јохса тојуг һининә охшајан бу дахма, бу готур әнчир ағачы, бу касыб сүфрә, доғрудан да сәнә јарашмыр.

Шејда бу сөзләри дедикдән сонра әлини ловға-ловға дөшүнә вурараг әлавә етди:

— Бир мәнә бах, инди хан кими доланырам!

Араз истеһза илә күләрәк галын бир сәслә:

— Отур, отур, сән мәним дәрдими чәкмә, — деди. — Әли әсә-әсә даш-тәрәзи тутан адамын кабабдан, шәрабдан данышмасына инанмарам. Сиз гәпији гәпик үстүнә гојмасаныз дүнја дағылар.

— Јохса сән мәни белә таныјырсан? — дејә Шејда отура-отура сорушду.

Араз чаваб вермәди, садәчә күлүмсәјәрәк:

— Бир де көрүм, сән нә әчәб бура кәлдин?

— Тәләсмә, биләрсән, анчаг сәнин сөзүн мәни чох тутду. Мән баггал дүканынынын дашыны чохдан атмышам.

— Билирәм, билирәм!

— Инди Аслан бәјин мә'дәнини подрата көтүрмүшәм, она ики буруг газдырырам... Иш дә ки...

Араз онун сөзүнү кәсәрәк:

— Билирәм, һәтта гајышын, тахталарын оғурландығыны да билирәм, — деди.

Шејда бу сөздән донуб галды.

— Сән буну кимдән ешитдин?

— Ешитдим, мәнә данышдылар...

Шејда фикрә кетди. О, Араза тәклиф етмәк истәдији мәсәләни ачмаға чәсарәт етмирди. Бу садә вә јохсул адамын гәти вә кәскин чаваблары ону тамам чашдырмышды. Мөвзуну дәјишмәк фикри илә сүфрәдән бир парча чөрәк вә бир-ики көј соған көтүрүб, јеја-јеја сорушду:

— Араз, кәрәк ки, бу чөрәк өз унунуздандыр?

— Өз унумуздандыр, бир парча јерим вар, һәр ил әкирәм.

— Бу мә'дән ишләри ки, белә бөјүјүр, бир күн бу јерләр дә гијмәтә минәчәк!

Араз истеһза илә:

— О заман биз дә мә'дәнчи оларыг! — деди.

— Бир бах, Рамана, Балаханы, Сабунчу, Бибиһејбәт,

Сураханы јерләри күндән-күнә тәрәгги едир. Десјатининә ики јүз мин манат дејәнин ағзына вурурлар.

— Јахшы, бу бағлар дағылыр, јерләр сатылыр, бәс чамаат нә едәчәк, она ки бу ишләрдән бир хејир кәлмир?

— Тәки торпағымыздан нөјүт чыхсын. Бир дә, билирсән ки, бизим торпаглар сусуз, әләфсиз Әрәбистан гумсалыдыр, орада бағ салмаг, әкин бечәрмәк ијнә илә кор газмагдыр. Нөјүт чыхса, јери олан јерини сатар, варланар, јери олмајан фәһләлијә кедәр, усталыг өјрәнәр. Бирчә мәнә бах, сән демишкән, баггаллыгдан кәлиб көр һара чыхмышам: мә'дән подратчысыјам. Аслан бәј үчүн буруг газдырырам. Ишим чох јахшыдыр. Анчаг мәнә тәмиз, гочаг бир адам лазымдыр. Онун үчүн дә јанына кәлмишәм.

— Хејир ола, гочаг адамы нејләјирсән?

— Гаровулчу гојмаг истәјирәм, — дејә Шејда көзләрини Аразын көзләринә дикди, лакин Аразын чаваб вермәдијини көрүб, јенә сөзүнә давам етди:

— Билирәм, ајда он беш-он алты манатдан чох алмырсан. Һәм дә о гәдәр ишләјирсән ки, лап әлдән дүшүрсән. Кәл бизә гаровулчу ол, ајда сәнә әлли манат верим.

Араз тәрс-тәрс Шејданын үзүнә бахды. Шејда бу бахышдан позулдуғуну һисс етдирмәјиб, инандырычы бир сәслә:

— Чанын үчүн доғру дејирәм, дүз әлли манат, — деди.

— Билирәм, билирәм, әлли дә верәрсән, һәлә јүз әлли дә, анчаг мәним итләрлә боғушмаға вахтым јохдур-

— Нечә итләрлә боғушмаға. Бу нә сөздүр?

— Бәли, сизин бу мә'дәнләрдә дүзлүкдән башга һәр нә десән вар!

— Мәсәләп...

— Мәсәләп... һансы бурugда оғурлуг олмур? Ән бөјүк мә'дәнләрдән башламыш та кичикләринә гәдәр һәр кечә, һәр күн олан оғурлуглары сән ки мәндән јахшы билирсән?!

— Дүздүр, оғурлуг вар... Мәним дә тахталарымы, гајышымы, оғурладылар.

— Сән оғурламышдын, онлар да оғурладылар.

— А киши, сән баш-ајаг нә үчүн данышырсан? Мән оғрујам?

— Тәк сән јох, бүтүн мә'дән саһибләри вә онларын сәнин кими подратчылары, һәтта гаровулчулары да оғрудур, нијә данырсан? Бир-бириниздән оғурлуг етмәк ки, сизин пешәниздир.

Шејда чаваб тапмадығындан бир ан донуб галды. Аразы истеһзалы бир нәзәрлә башдан-ајаға сүздүкдән сонра сәсини дәјишди:

— Тутаг ки, пешәмиздир, мәсәл вар: «Палаза бүрүн, елнән сүрүн».

— Мән елдән гачмырам, онун хејир шәриндә һәмишә олмушам. Анчаг ели оғурлуға, адам өлдүрмәјә чәкә билмәрәм. Бу мәним ишим дејил. Гочулуг күндән-күнә артыр. Мә'дәнчиләрин һөкумәт адамлары илә бирликдә ачдығы бу јол горхулу јолдур. Белә кетсә...

Шејда онун сөзүнү кәсди:

— Мән бура моизә ешитмәк үчүн кәлмәмишәм. Сән гочаг адамсан, чамаат сәни сајыр, сәндән горхур, она көрә дә мән дејирәм ки, сән кәл бу ишә разы ол, һәм сәнин ишин дүзәлсин, һәм дә бизим.

— Чамаат мәндән нә үчүн горхсун? Мән кими инчитдим? Кими өлдүрдүм? Кимин һаггыны једим? Мәкәр һәр күчлү оландан горхарлар? Мәндән әл чәк, кет адамыны тап!

Аразын бу сөзләриндән сонра Шејданын үмиди бүсбүтүн кәсилди. О гәзәблә:

— Сәнин рәһмәтлик атан Балакиши дә белә тәрс адам иди. Одур ки, ачындан өлдү! — деди.

Араз онун бу сөзүндән бәрк тутулду, она ағыр чаваб вермәк истәди, анчаг өз еви олдуғу үчүн ачығыны унудараг:

— Намәрдләрә бојун әјмәкдәнсә, ачындан өлмәк јахшыдыр! — деди.

Шејда она чаваб вермәди. Ачыглы ајаға галхыб кетди.

II

— 19-чу әсрин сонуна доғру јаваш-јаваш нефт буруглары илә гучагланмаға башлајан Сураханы кәндиндә һәр кәсин нәзәрини бир ев чәлб едә биләрди. Адам бојундан алчаг, диварлары палчыгла суванмыш бу ев һәр кәсин хәјалыны узаглара, думанлы кечмишләрә апарыр, зеһниндә бир-бирини изләјән фикирләр ону көһнә бир аләмә атырды. Бу алчаг евин шәрг тәрәфиндән, һасара нисбәтән уча гапысындан кирән адамы, һәр шејдән әввәл, һәјәтин ортасында балта зәрбәләри илә јараланмыш гоча вә чылпаг бир әнчир ағачы гаршылајырды. Бир гәдәр ирәлидә һисли-паслы ики кичик пәнчәрә арасында алчаг, рәнксиз бир гапы варды. Бир пилләкән ендикдән сонра бу гапы ики кичик, алчаг вә рүтубәтли отаға ачылырды.

Отагларын бүтүн әшјасы — рәфдә үч-дөрд сахсы вә мис габ, бир нечә јорған-дөшәк, јерә дөшәнмиш көһнә палаз, дивардан асылмыш саз, чахмаглы түфәнк вә көһнә хәнчәрдән ибарәт иди.

Араз бу көһнә евдә, јохсул бир аиләдә дүнјаја кәлмишди. Бу ев кечмишин бир абидәси олдуғу кими, бабасы Атабала да о дөврүн бир нүмајәндәси иди. О, кәнч јашларындан јерли бәјләрә, чар мә'мурларына гаршы узун мүддәт вурушмуш, өмрүндә бир кәсә баш әјмәмишди. Һөкумәт ону тә'гиб етдијиндән, үч ил Губа мешәләриндә кизлин јашамыш, халга архајын олдуғундан сонра евә, кәндә гајытмышды. Ону јахын, узаг кәндләр таныјырды. Һамы һөрмәт үчүн «Баба» — дејә чағырырды. О, чох мәзлумлары залымларын пәнчәсиндән гуртармыш, чох залымын очағыны сөндүрүб јелә совурмушду.

Азәрбајчан чар Русијасы илә бирләшдикдән сонра нефт ишләри әввәлкинә нисбәтән даһа да кенишләнди. Атабала јенә әввәлки нефт гујуларында ишләмәјә башлады. Оғлу Балакишини 35 јашында евләндирди. Араз атасынын үзүнү көрмәди. Дүнјаја кәлдији күндән ики ај әввәл атасы Балакиши нефт гујусу газыркән газ партлајышындан һәлак олду. Бу бөјүк итки, бу кәндәрли фачиә бүтүн гоһум-гардаша, хүсусән Атабалаја чох ағыр тә'сир етди. О, «Мән Балакиши кими оғулдан сонра јашамарам» — дејирди. Анчаг Араз дүнјаја кәлдикдән сонра онун алнынын гырышлары ачылмыш, дәрдләрини унудараг үз-көзү күлмәјә башламышды. О, ушағын адыны Араз гојду.

Анаханым кичик баласыны да өз ганадлары алтына алыб бөјүтмәјә башлады. О, намуслу, чалышган бир гадын иди. Һәр ил бир парча әкин јерини гајынатасы Атабаланын көмәји илә әкир, бичир, јығдығы мәһсулла доланырды.

Атабаланын Араз үзәриндә бөјүк тә'сири варды. О, ушағын һәр назыны чәкир, һәр шылтағына дөзүр, онун үстүндә бир јарпаг кими титрәјиб әсирди. Араз көз ачыб Атабаланы көрдүјүндән, ону ата кими севирди.

Анаханымы истәјәнләр олду, анчаг о, Араздан ајрылмајыб кәнч һәјатыны оғлуна һәср етди.

Ај кечди, ил доланды. Араз бөјүдү, этли-чанлы, јашы-

на көрә көвдәли бир оғлан олду. Бабасы арабир ону гучаглајыб: «Мәним оғлум пәһләван олачаг, пәһләван» — дејирди.

Араз о јохсул, сағлам вә тәмиз аилədə гушлар кими сәрбәст јашајыр, күндән-күнә бој атырды. Ән чох севдији әјләнчәләрдән бири кечмиш заманлардан едилән сөһбәтләрә гулаг асмаг иди. О, арабир Атабаланы гучаглајараг: «Баба, ај баба, мәнә кечмишләрдән даныш!» — дејәрди. Атабала да онун көнлүнү гырмаз, севә-севә јанында отуруб шаһиди олдуғу бир чох әһвалатлардан узун-узады данышарды.

Бир күн Араз ондан сорушду:

— Баба, нә үчүн бизим евимиз алчагдыр? Елә бил гујудур, башга евләр кими күчәјә пәнчәрәләри јохдур?

Атабала чаваб верди:

— Оғлум, бизим ев дә кечмишдән галма көһнә бир евдир. Әввәллəр тез-тез давалар олурду. Гоншу тајфалар басгын заманы бир-биринин вар-јохуну талајырды. Халг өзүнү басгынлардан горумаг үчүн белə јералты дамлар тикирди. Бизим ев о заман тикилмишдир.

Бу сөзləри дејиб Атабала алчаг диварлы дамы јанлары гырышыг көзləри илə бир дə сүздү.

Атабала мә'дәнлəрдə чохдан чалышырды. Сонралар јенə чархлы арабаларла мә'дəндən шəһəрə нефт дашыјырды. Атабала бир күн шəһəрдən кəндə гајыдырды. Ат ачы вə јорғун олдуғундан о, арабаны ачды, аты отламаға бурахыб арабанын көлкəсиндə отурду; һəмишə өзү илə јола көтүрдүјү кичик су габыны гаршысына гојуб торбасындан бир парча чөрək чыхарараг јемəјə башлады. Чөрək гуру олдуғундан һəр лоғма чөрəји бир гуртум су илə ағзында исладыб јејирди. Араз бу заман кəндин јанындан кечəркəн бабасыны узагдан көрдү. Бу ачы лөвһə онун ушаг үрəјини сарсытды. О, бир даш үстүндə отуруб бабасыны узагдан сејр етди. Гоча бабасынын бу гəдəр ағыр зəһмəтлə пул газаныб ону сахламасы һејсијјəтинə тохунду. Араз орадан евə көзү јашлы гајытды. Бүтүн күнү чох фикирли иди, анчаг үрəјини кимсəјə ачмады. Ертəси күн сəһəр тездəн бабасы ишə кетдикдəн сонра ән јахын бир мə'дəнə кетди. Мə'дəнин этрафында чох кəзиб долашды. Буругда фəһлəлəр чалышырдылар. Јахынлашыб дəрдини ачмағы, онлардан иш истəмəји гүруруна сығышдырмырды. Бир дашын үстүндə отуруб дүшүнмəјə башлады. Бу заман дүнən көрмүш олдуғу ачы сəһнə, бабасынын ағыр

һəјаты јенə онун көзү өнүндə чанланды. Артыг дајана билмəди, јериндən дəли кими сычрајыб буруға тəрəф кетди. Фəһлəлəрə јахынлашыб чидди бир сəслə:

— Ишləмək истəјирəм, мənə иш верин, — деди.

Фəһлəлəр ушағын бу амиранə сөзүндən күлүмсəјəрək бир-бирлəринин үзүнə бахдылар. Онлардан бириси:

— Оғлум, сən һəлə ушагсан, ишə кирмək сənин үчүн тездир, иши нејləјирсən? — дејə сорушду.

Аразын үз-көзү думанланды:

— Мən ушаг дејилəм, он беш јашым вар. Сиз мənə иш верин, сонра бахын! — дејə чаваб верди.

Онун белə кəсəрли вə өткəм сөзləри подратчынын хошуна кəлди. О јахынлашыб əлини Аразын чијнинə гојараг:

— Гочаг, сən кимин оғлусан? — дејə сорушду.

Араз башыны синəсинə дикиб чаваб вермəди.

Подратчы Əһмəд:

— Сən кимсən? — дејə бир дə сорушду.

— Балакишинин оғлујам, — дејə Араз чаваб верди.

— Балакишинин оғлусан? — дејə Əһмəд Араза бир дə диггəтлə бахды, сонра үзүнү фəһлəлəрə чевириб:

— Сиз өлəсиз, данышығындан танымышдым. Лап атасы Атабаланын өзүдүр, — деди.

Араз башыны галдырыб Əһмəди јанакы сүзəрək:

— Атабала мəним атам дејил, бабамдыр! — деди.

— Билирəм, билирəм, рəһмəтлик атан Балакишини дə, бабан Атабаланы да, əмин Гəһрəманы да јахшы таныјырам. Атабаланы фəлəк əјə билмəзди. Балакишинин өлүмү кишини јај кими əјди. Анчаг Балакиши дə бир Балакиши иди, дејə Əһмəд көзləрини јенə Аразын үзүнə дикди.

Танышлыгдан сонра фəһлəлəрдə Араза гаршы бөјүк бир мəһəббəт һисси јаранды. Јашлы бир фəһлə үзүнү подратчы Əһмəдə тутараг:

— Хозејин, бу ушағы бош гајтармаг јахшы олмаз, — деди.

Əһмəд ушаға јанашыб сорушду:

— Адын нədир?

Ушаг ағыз долусу:

— Араз! — дејə чаваб верди.

Араз өз адыны елə чəсарəтлə деди ки, фəһлəлəрин көзləри онун улдуз кими јанан парлаг көзləринə дикилди. Подратчы Əһмəд күлə-күлə:

— Јахшы, оғлум, бу күндән сәни фәһлә шакирди көтүрүрәм, — деди, — кәл ишлә!

Анаханым о күн оғлуну чох көзләди. Араз кәлиб чыхмады. Интизар вә һәјәчан онун ана гәлбини дәлир, зеһниндән кечән гара фикирләр вүчудуну әзирди. Һәр күн мүәјјән вахтда евә кәлдији һалда бу күн нә үчүн бу гәдәр јубандығыны, һарада олдуғуну, нә етдијини сәбирсиз вә арамсыз бир һалда дүшүнүрдү. Ана, көзләрини јолларa дикиб оғлуну чох көзләди: Араз кәлиб чыхмады. Анаханымын сәбри бүсбүтүн түкәнди. О, Аразы ахтармаг үчүн јола чыхды, гоһум-гардашдан, достдан, танышдан, бүтүн гоншулардан сорушду, кәнди бир-биринә вурду, оғлундан бир хәбәр верән олмады. Анаханымын дәрди вә интизары даһа да артды; гәлбини горху вә сыхынты алды. О инди гапы ағзында, әлләри голтуғунда дуруб дүшүнүрдү.

Күнәш әтәкләрини јаваш-јаваш гуруба доғру чәкмәјә, көлкәләр кет-кедә узаныб бир-биринә гарышмаға башламышды. Атабаланын кәлән вахты иди. Анаханым гәлбини сыхан дәрдини, кәдәрини бөлүшмәк үчүн Атабаланын јолуну сәбирсизликлә көзләјирди. Бир аз сонра Атабала узагдан көрүндү. Анаханым јејин аддымларла ону гаршылајараг әһвалаты һәјәчанла данышды. Атабала ону сојугганлылыгла гаршылады, садәчә күлүмсәјәрәк:

— Горхма, — деди, — һарда олса кәлиб чыхар.

Онун чавабы Анаханымын ана гәлбини сакит етмәди. О, гајынатасындан чидди көмәк көзләдији һалда, алдығы чавабдан үмиди бүсбүтүн гырылды. Артыг дајана билмәди. Бирдән ушаг кими һөнкүрә-һөнкүрә:

— Нечә горхма, бу вахта гәдәр һарда галды? Јәгин ушағын башында бир иш вар! — дејә ағламаға башлады.

Анаханымын бу һәрәкәти Атабалаја чох тә'сир етди. Араз сәрсәри ушаглардан дејилди. Анаханым ону һәр бир јарамазлыгдан көз бәбәји кими горујур, изин алмадан, башлы-башына бир јерә кетмәјә бурахмырды. О һара кетсә мүәјјән саатда евдә олмалы иди. Артыг Атабала да дүшүнмәјә вә раһатсыз олмаға башлады. Јериндән галхараг:

— Сән дарыхма, бу саат ону тапыб кәтирәрәм, — дејәрәк чыхыб кетди. Беш-он аддым кетмишди ки, Анаханым архадан:

— Гајыт, гајыт, одур, кәлир, — дејә ону сәсләди. Атабала кери дөндү.

Анаханым:

— Башына дөнүм, она бәрк ачыглан ки, бир дә белә иш көрмәсин, — деди. — Һәм дә соруш көрәк бу вахта гәдәр һарда иди?

Аразын евә кеч кәлмәси Атабалаја да тә'сир етмишди. О бу вахтадәк күлдән ағыр бир сөз демәдији нәвәсинә бу күн бәрк ачыгланмаға гәрар верди.

Араз күлә-күлә јахынлашды. Атабала:

— Бу вахта гәдәр һарда идин? — дејә сорушду.

Араз чаваб вермәди.

Атабала јериндән тәрпәнмәјәрәк даһа кәскин бир сәслә онун үстүнә чығырды:

— Сән һарада идин дејирәм, ешитмирсән?

Араз һалыны позмајараг:

— Сән һарада идин, мән дә орда! — дејә чаваб верди.

Бу чаваб Атабаланы тә'мин етмәдијиндән, о:

— Мән ишдә, де көрүм сән һарда идин? — дејә даһа ачыглы һалда тәкрар сорушду.

— Мән дә ишдә.

— Нечә ишдә? Сөз сорушурам, чаваб вер-

— Доғру дејирәм, бургда ишләмәјә кетмишдим.

— Һансы бургда?

— Подратчы Әһмәдин буруғунда.

— Сәни ора ким апарды?

— Һеч ким, өзүм кетдим.

Көзләнилмәјән бу чаваб Атабаланы дәрһал јумшалтды, о меһрибанлыгла сорушду:

— Сәни ишләмәјә нә вадар етди, оғлум? Јохса ач галырсан?

Араз чаваб вермәди. Атабала сөзүнә давам едәрәк:

— Билирәм, мәним азачыг газанчым сәни јахшы јашада билмир, — деди.

Араз күлүмсәди:

— Јох, баба, мән чаванам, дашдан јумшаг һәр шеји јеjә билирәм. Сән гочалмысан, инди кәрәк сәни мән сахлајам.

Анаханым Атабаланын үзүнә бахды. Атабала көзләрини һејрәтлә ири-ири ачараг:

— Нечә? Мәни сән сахлајачагсан? Һәлә она чох галыр, оғлум. Нә гәдәр мән сағам сәни ишләмәјә гојмарам, — деди.

Бабасы нә гәдәр чалышдыса Аразы фикриндән дөндәрә билмәди. Араз:

— Јох, баба, сәнин ағыр зәһмәтлә газандығын чөрәји мән јеjә билмәрәм, — деjә гәтиjjәтлә билдирди.

Араз һәмин күндән фәһлә шакирди кими мә'дәндә ишләмәjә башлады. Ахшамлар мә'дәндән евә дөндүjү заман арабир бабасы илә һәjәтдәки әнчир ағачынын алтында отуруб узун-узады данышарды. Бабасы она өз чаванлығындан, фәһләлик һәjатындан сөз ачыб деjәрди:

— Оғлум, кечмишләрдә буруглар су гуjусу тәк әл илә газылырды. Бу күн шахта гуjуларда олдуғу кими нөjүтү гуjудан манчанаг, ја да чархла, өкүз көнүндән гајрылмыш тулугларла чәкиб чыхарырдылар. Тачирләр нөjүтү тулуглара долдуруб дәвәләрлә, гатырларла узаг шәһәрләрә апарыр, орада сатырдылар. Бакы нөjүтүнү јахын, узаг өлкәләр чохдан таныjыр. Мән өзүм көһнә гуjуларда чох ишләмишәм. Сәһәрдән ахшама гәдәр аты бағараја гошуб гара мазут чәкәрдим. Јазыг атлар ган-тәр ичиндә әлдән дүшүрдү. Ајда үч-дөрд ат чолаг олурду. Бах, инди ишләр дәjишиб, гуjунун үстүндә буруг тикиб, jери ити балта илә газырлар. Нөjүтү гуjудан жалонка дејиләнири дәмир габларла чыхарырлар. Инди ат jеринә машын дәзкаһ гоjмушлар. Онун көмәји илә гуjуну һәм газырлар, һәм дә нөjүтүнү жалонка илә гуjудан чыхарырлар; инди ишләр бир гәдәр асанлашыб. Бизим вахтымызда чох чәтин иди. Анчаг, оғлум, һәм көһнә гуjулар, һәм дә бу күн газылан гуjулар билирсән нә гәдәр фәһләни мәһв етмишди. Ачкөз мә'дәнчиләр гуjу газылдыгда jанларыны мөһкәм бәркитмәдикләриндән чох вахт гуjу учур, газмачылар торпаг алтында галыр, ја да ашағыда газ партлајышындан өлүрләр. Бу моторлу буруглар да аз фәһлә тәләф етмир. Голуну гајыш гыран, гуjуја дүшүб өләнләр аз дејил. Бу ишдә чох еһтиjатлы олмаг лазымдыр.

Атабала о заман үчүн jени олан «вурма үсулу» һаггында анчаг бу гәдәр мә'лумат верә билди.

Араз билирди ки, ата-баба jурду олан Абшерон jарыммадасында тәсәрруфатла мәшғул олмаг, хәсис сары гумдан чөрәк чыхартмаг ијнә илә кор газмагдыр. Онун вә кәләчәк аиләсинин һәjаты jалныз нефт мә'дәнләринә бағлыдыр. Она көрә дә газмачылығын бир чох сирләрини әсаслы сурәтдә өjрәнмәjә чалышырды. О, чәкилдикчә битиб-түкәнмәк билмәjән нефтин jер алтында нәдән әмәлә кәлдиjини билмәк истәjирди.

Араз бабасынын вердиjи бу гыса вә сәтһи мә'луматы динләдикдән сонра сорушду:

— Баба, бу нефт jерин алтында нәдән олур?

— Оғлум, jерин алтында, үстүндә нәләр jохдур? Бизим гоншу кәндләрин jанында чыхан дуз мә'дәнләри, Сураханыда кечә-күндүз шө'лә чәкиб jанан алов, jердән чыхан исти, гајнар су нәдән олур? Һәлә о улдузлу, ајлы көjләри көрүрсәнми? Орда да башга бир аләм вардыр! Биз көрмүрүк. Бунларын һамысы аллаһын һикмәтидир.

Аразы бу чаваб гане етмәди; көзләри бөjүк һәjат тәчрүбәләринин мә'насыны ифадә едән бабасынын көзләринә дикилмиш һалда фикрә кетди.

III

Ачлыг вә фәлакәт кәнчлиjин зөвг вә нәш'әсини дадмадан Ванjаны Русиjанын узаг вә бузлу степләрини, галын шам мешәләрини тәрк едиб, Бакыја кәлмәjә мәчбур етмишди. О, иш ахтармаг үчүн мә'дәнләри кәзә-кәзә Гасым бәjин мә'дәнинә кәлиб чыхмышды. Ванја буруғун ағзында дуруб һәзин бир сәслә:

— Бурада мәнә мүнасиб бир иш jохдурму? — деjә сорушду.

Подратчы Әһмәд ону башдан-ајага диггәтлә сүздүкдән сонра гәти бир сәслә:

— Јохдур! — деjә чаваб верди.

Ванја мә'jус бир һалда донуб галды. Сөнүк, лакин чәсарәт вә ирадә ифадә едән бир нәзәрдә фәһләләрә бахды. Онун көркәми, һәр бир һәрәкәти «ачам, ишә еһтиjачым вар» — деjирди. Ванjанын бу вәзиjjәти Араза илк дәфә мә'дәнә кәлиб иш истәдиjи заманы хатырлатды. О бир Ванjаја бахды, бир дә подратчы Әһмәдә, гашларыны чатараг өзүнә мәхсус кәскин вә амиранә бир сәслә:

— Әһмәд даjы, нә үчүн буна иш вермирсән? — деjә сорушду.

Подратчы Әһмәд ону чәпәки сүзәрәк чаваб вермәди.

Газмачы уста әли илә Ванjаны көстәрәрәк:

— Онун чанына, чәмдәjинә бахмырсан? Күндә он ики саат бу истинин, сојуғун алтында ишләjә биләр? — деjә чаваб верди.

Ванја онун дедиjи сөзләри әл-голунун һәрәкәтиндән баша дүшүб:

— Арыг олдуғума бахмајын, мән ишдән горхмурам! — деди.

— Ачча нә исти, нә сојуг? Дашдан чөрәк чыхартмаг үчүн һәр ишә кедәр! — дејә Араз устаја е'тираз етди. Сонра үзүнү Әһмәдә тутараг:

— Әһмәд дајы, сән она иш вер, јазыгдыр, мән она көмәк едәрәм, — деди.

— Бачармаз, онун иши дејил!

Араз инад етди:

— Сән нә итирирсән? Бачармаз, чыхардарсан.

Әһмәд бир Араза, бир дә Ванјаја бахды, сонра үзүнү Араза тутуб:

— Киши оғлу, бундан фәһлә олмаз, анчаг сәнин сөзүнү јерә салмырам; јахшы ишләмәсә даһа мәндән инчимә, — деди.

Ванја о күндән Аразла бир буругда чалышмаға башлады. О, Араздан ики јаш бөјүк, хошсималы, ширинсөһбәт бир оғлан иди. Көј көзләринин саф, тәмиз шәфәгләри гәлбинин ајнасы иди. Хасиҗјәтләри тутдуғундан һәр ики кәнч фәһлә биринчи күндән достлашдылар. Амма нә Ванја азәрбајчанча билирди, нә дә Араз русча. Әввәлләри бир-бири илә чох заман ишарә илә данышырдылар.

Бу мә'дәндә азәрбајчанлы фәһләләр чох олдуғундан Ванја онлары динләјә-динләјә аз бир вахтда Азәрбајчан дилини алајарымчыг өјрәнмишди. Күнорта јемәји заманы Араз өз јохсул сүфрәсини Ванјанын јанында јерә сәриб күлә-күлә:

— Ај Ванја, нә вар, нә јох? — дејә сорушдуғу заман Ванја:

— Валлаһ бир шеј јох... јахшы... јахшы, — дејә чаваб верди. Араз јенә сорушду:

— Чәпкөз һүсејнлә аран нечәдир?

— Һансы? О... дүканчы Һүсејн? Әдә, о јаман жулик, јаман адам. Мән ајда бир он алты манат алыр, үч манат отаг верир. Үч манат налог верир. Манда он манат галды. Кедир Һүсејн дүкана! Ај Һүсејн мән нә апарды? О чотка алды, шараг, шараг: «чөрәк, пендир, папирос, спичка, нефт, шакар, чај, суд, јумурта, водка... он дөрд манат алты гәпик...» Мән она дедим: «Еј Һүсејн, мән јумурта апармады, суд апармады, водка совсем апармады... О деди: «Јох, апарды... чох данышма!»

Араз гәһгәһә илә күлдү, сонра әли илә онун чијнинә вуруб:

— Гәм јемә, бизимки сојулмагдан кәлибдир, — деди.

— Һүсејндән ачыг етди, кетди о јоғун ермәни Ајрапетдән алды. Палучка алан күн кетди дүкана: ај Ајрапет, мән нә апарды? О да чотка алды: «чөрәк, пендир, суд, јумурта, водка, папирос, спичка, шакар, чај, нефт...» Ај Ајрапет, мән суд апармады, водка һеч апармады... О деди: «јох, апарды, данышма».

Араз јенә гәһгәһә чәкди:

— Һеч апармады?

— Јох, валлаһ, һеч апармады.

Араз чидди бир төвр алды, әлини Ванјанын чијнинә гојуб деди:

— Ванја, бизи јаман сојурлар. Күндә он ики саат ишләјирик јенә, ачыг; ачлыг һәлә бир тәрәфә галсын, һәр күн өлүм горхусу вар. Бир јандан гујулар ағзыны әждаһа кими ачыб, фәһләләри бир-бир удур, бир тәрәфдән дә бу мә'дәнчиләр, гочулар бир-бириндән нефт, тахта, бору, гајыш оғурлајырлар, оғрулар, ишин үстү ачылмасын дејә бә'зи вахт фәһләләри дә көтүрүб өзләри илә апарырлар. Бу хозејинләр варландыгча ачкөз олур. Дүнјаны да газансалар көзләри дојмур.

Доғрудан да мә'дәнләрдә оғурлуг, гочулуг күндән-күнә артырды. Она көрә дә мә'дән саһибләри гочаг, бачарыглы гаровчулар тутмаға мәчбур олурдулар. Күнәшин гулағы батдымы, кимсә бир буруғун јанындан кечә билмәзди. Гаровулчулар ону тутуб дөјәр, сәһәрә гәдәр дустаг сахлардылар. Тәслим олмајанда араларында атышма башларды.

Бир күн Аразын ишләдији гујунун балтасы гырылмышды. Мә'дәндә буруг аләтләрини тә'мир едән е'малатхана олмадығындан гырылан аләтләри тә'мир үчүн Бакы стансијасынын јанында олан е'малатханаја апармаг ластансијасынын јанында олан е'малатханаја апармаг лазым иди. Подратчы Әһмәд о ахшам Аразы евә кетмәјә гојмады. Она бир түфәнк верди. Ванјаны да она гошуб балтаны е'малатханада тә'мир етдирмәјә көндәрди. Габалтаны е'малатханада тә'мир етдирмәјә көндәрди. Гаранлыг чөкмүшдү. Араз Ванја илә үч-дөрд пуд ағырлығында олан балтаны көтүрүб е'малатханаја кедирди. Каспаров гардашлары мә'дәнинин јанындан кечәркән гаровулчу Сары Муса она доғру кәлән көлкәләри көрүнчә:

— Еј кимсиниз? Дурун! — дејә чығырды.

Араз әһәмијјәт вермәјиб, кедә-кедә:

— Горхма, бизик, — дејә чаваб верди...

— Кимсән? Дур, тәрпәнмә, вурдум!

Араз вәзиjjәтин чидди олдуғуну jалныз инди анлаjыб, jахындакы буруғун архасына кечәрәк балтаны jерә гоjду, балтанын архасында далдаланыб түфәнки әлиндә һазыр тутду. Ванjа она:

— Араз, атма, о бизим нәjимизи алачаг! Көрүр ки, гырыг балтаны гаjыртдырмаға апарырыг, — деди.

Араз гараныглары jаран ачыглы көзләрини она дикди:

— Нечә нәjимизи алачаг, о бизим балтамызы әлимиздән алмаг истәjир.

Гаровулчу jенидән бағырды:

— Еj, кимсән! Jолдан чых, jохса вурдум!

Араз да ejни сәслә:

— Сән чых jолдан, гоj jолумузла кедәк! — деди.

— Еj оғлан, сән кимсән?

— Мән — мәнәм-

— Адын нәдир?

— Адым? Араз!

— Һансы кәнддәнсән?

— Сураханы кәндиндән. Бир де көрүм, сән кимсән?

— Мән Сары Мусаjам!

— Таныjырам, де көрүм бизим jолумузу нә үчүн кәсирсән?

— Һара кедирсиниз?

— Балта гырылыб, ону гаjытдырмаға апарырыг.

— Кимин буруғундан?

— Подратчы Әһмәдин.

— Jахшы, кәлин кечин.

Араз Ванjа илә бәрабәр балтаны көтүрүб jола дүшдү. Jахынлашынча Сары Муса диггәтлә Араза бахды, бирдән онун түфәнкини дартыб әлиндән алмаг истәди. Араз онун бу һәрәкәтиндән ачыгланыб, түфәнки елә дартды ки, Сары Муса аз галды ағзы үстә jерә дәjсин. Сары Муса өзүнү доғрулдунча jаjа гәдәр Араз онун түфәнкиндән тутду:

— Түфәнки елә алмазлар, бах, белә аларлар, — дejә күчү кәлдикчә буруб дартды вә ону Сары Мусанын әлиндән алды.

Сары Муса мә'дәнләрдә ән гочаг гаровулчулардан бири сајылырды. Бу вахта гәдәр һеч кәс чәсарәт едиб онун габағына чыхмамыш вә ону белә тәһгир етмәмишди. О бу кечә он сәккиз jашында бир кәнчин гүввәт вә чәсарәти гаршысында jарпаг кими титрәмишди. Гүрур вә әзәмәти

гырылдығы һалда jенә дә бүтүн гүввәт вә ирадәсини топлаjараг һejрәтлә бағырды:

— Әдә, мәним түфәнкими алырсан?

— Чаныны да аларам! Сән кимдән артыгсан?!

Сары Муса ачығындан титрәjирди, чүнки о билирди ки, сабаһ «Сары Мусанын түфәнкини кечә сүдәмәр бир ушаг әлиндән алмышдыр» сөзләри дилләрдә дастан олачагды. Бунун һеч вәчһлә өз ловға мәнлиjинә сығышдыра билмирди. О бир дә Аразын үстүнә атылыб түфәнки онун әлиндән алмаг истәди. Араз түфәнкин гундағы илә ону елә вурду ки, о керијә сәндәләjәрәк jерә сәрилди. Араз Ванjа илә балтаны галдырыб кедәрәк:

— Бош jерә өзүнү инчитмә, сән мәндән түфәнк ала билмәзсән, сабаһ кәл, түфәнкини апар, — деди.

Сары Муса бу чаван фәһләдә олан һүнәрә һejран галды. Вүчудундакы бүтүн ағрылары унудараг, ону мәғлуб едән бу ушағын ким олдуғуну өjрәнмәк үчүн архадан бағырды:

— Еj, гардаш оғлу, де көрүм сән кимләрдәнсән?

— Нejләjирсән, сабаһ биләрсән!

— Jох, кетмә, танышлыг вер, мәним кими әждаһанын түфәнкини әлиндән алан адамын ким олдуғуну билмәк истәjирәм. Сән аллаһ, де көрүм кимләрдәнсән?

— Балакишинин оғлуjам.

— Аһа, Балакишинин оғлу, Атабаланын нәвәси... Белә де... Jохса, бир гошун кәлсә иди, мәним түфәнкими әлимдән ала билмәзди. Рәһмәтлик атанла дуз-чөрәк кәсмишәм. Әввәлиндән танысаjдым, нә мән сәнин jолуну кәсәрдим, нә дә сән мәним адымы батырардын. Инди ки белә-дир, кәл мәним түфәнкими гаjтар, горхма, мән сизин нәслә түфәнк атмарам.

Сары Мусанын сөзләри хүсусән онун «әввәлиндән танысаjдым, нә мән сәнин jолуну кәсәрдим, нә дә сән мәним адымы батырардын» демәси Аразы дүшүндүрдү. О, түфәнки jерә гоjуб:

— Кәл түфәнкини ал, анчаг бизә саташма, — дejә чағырды.

Сары Муса түфәнки алдыгдан сонра:

— Сәнә саташмарам, архаjын кет, бу кечә вахтында әлинә түфәнк вериб, сәни бурадан вағзала көндәрән о ит оғлу Әһмәдлә сабаһ jахшыча данышарам, — деди.

Араз чаваб вермәди. Ванjа она:

Физулинин адына Азәрб. Дөвләт Республика УШАГ КИТАБХАНАСЫ Инв. № 57163

— Сағ ол, Араз, мән сәни белә билмирдим, гочаг оғланмышсан, — деди.

Араз:

— Мән һәлә һеч бир гочаглыг көстәрмәмишәм. Мәним ата-бабам халгы талајан бу гулдурларла өмрү узуну гоч кими дөјүшмүшдүр. Бизи талајан аздырмы? Мән исә онлара һеч бир шеј етмәмишәм.

Һәр икиси гаранлыг кечәнин дилсиз сүкуту вә чијинләрини әзән балтанын ағырлығы алтында узаглашыб көздән итдиләр.

IV

Араз чалышган, зәһмәти севән, өз гүввәт вә мәһарәтинә инанан чидди вә ирадәли бир чаван фәһлә иди. Ону һеч бир иш горхуда билмәзди. Һәр заман иш үстүнә бир атлы кими чапар, ишин бағрыны јарарды. Мә'дән ишләринә олан бөјүк һәвәси сајәсиндә о артыг эн тәчрүбәли бир уста олмушду.

Араз һәр заман көнлүнү хош тутар, кәдәр вә сыхынтыја әсла јол вермәзди. Евдә даш ојнадыр, гаршысына чыхан олурса күләшир, арабир тај-тушу илә бирликдә довшан, гуш вә балыг овуна кедирди. Онун бору кими курлајан сәсини, пәрдә-пәрдә јүксәлән шән гәһгәһәләрини ешидәнләр һејрәтлә: «Касыблыг сәнин үрәјинә јол тапмајыб» — дејирдиләр.

— Мәним ән бөјүк дүшмәнләримдән бири елә касыблыгдыр. Киши дүшмәнинә өз үрәјиндә јер вермәз. Өлүнчәјә гәдәр нә касыблығы, нә дә ону мәнә чалајанларын габағында әјилмәјәчәјәм, — дејә чаваб верирди.

Лакин бабасы Атабаланын фачиәли өлүмү вә анасы Анаханымын вәба хәстәлијиндән вәфат етмәси Аразын шән симасына дәрин бир кәдәр пәрдәси чәкмиш, онун дахили аләминдә бир фыртына доғурмушду. Инди о, мећрибан ана нәвазишиндән, ана гајғысындан мәһрум олмушду. Она аталыг едән адам јанында дејилди.

Атабаланын өлүмү лап гәфләтән олду. Бир ахшам о, евә арабасыз гајытмышды. Араз тәәччүблә:

— Баба арабан һаны! — дејә ондан сорушду.

Атабала күлә-күлә:

— Оғлум, арабачылығы атдым, — дејә чаваб верди. Бу һадисә Аразы чох севиндирди; чүнки бабасы јүз јашыны чохдан кечмиш, сағлам вә чалышган олдуғуна бах-

мајараг өмрүнүн хәзан јели онун вүчудуну гурутмаға, гочалыг нишанәләри өзүнү көстәрмәјә башламышды. Араз дәфәләрлә бабасына: «Баба, сән гочалмысан, даһа сәнин ишләмәјинә разы дејиләм, отур евдә, бир аз раһатлан» — дејә јалварсамышдыса да, бабасы разы олмамышды. Инди онун өз разылығы илә ишдән чыхмасы Аразы чох севиндирди.

Аразын бу гәдәр севиндијини көрән Атабала әсл һәгигәти она нағыл етди:

— Оғлум, мәним чаным ишлә бәркијиб, мән ишсиз гала билмәрәм. Јај, гыш бу мә'дәнләрдән шәһәрә арабајла нөјүт дашымаг зәһмәтли ишдир. Кәлирим анчаг һеч өзүмү дә көрмүр. Дүнән раманалы Сүлејман јаныма кәлмишди. Раманада шахта гују газдырыр. Јахшы да һагг верир. Бу күндән онун гујусунда ишләјирәм.

Араз атасы Балакишинин нефт гујусунда газ партлајышындан өлдүјүнү ешитмишди. Бабасынын шахта нефт гујусунда ишләмәси она атасынын газ партлајышындан өлдүјүнү хатырлатды. Онун үз-көзү думанланды, гашлары чатылды. Кәскин бир сәслә:

— Баба, мән сәни шахта гујуларда ишләмәјә гојмарам, — деди. — Бу гоча вахтында сәнин башына бир иш кәлсә, мәним үрәјимә сағалмаз бир јара ачар. Мән буна разы дејиләм.

Атабала бир ан дүшүндү, сонра башыны галдырыб:

— Оғлум, — деди, — су габы суда сынар. Мәним чаным Балакишинин чанындан артыг дејил ки! Сән һеч дәрд чәкмә.

Араз бабасынын әлини әлләри ичинә алыб, чох јалварды, фајда вермәди. Узун сүрән данышығын нәтичәси бу олду ки, Атабала бу гујуну газыјыб ишә салдыгдан сонра әл гујуларында ишләмәјәчәјинә сөз верди. Араз истәр-истәмәз разы олду.

Атабала гујуну ијирми метрә гәдәр газмышды. О күн гујунун орта тәрәфи әјилиб гарын салладығыны көрдү. Гују саһиби Сүлејмана: «Гујунун јанларыны тахта илә бәркитмәк лазымдыр» — дејә хәбәр верди. Сүлејман әјилиб гујуја диггәтлә бахдыгдан сонра:

— О гәдәр әјилмәјиб, горхусу јохдур, еһтијат едирсәнсә, бәркидәрик, — деди.

Сүлејман өз сөзүндә дурмајыб күнү-күнә сатырды.

Атабала бу күн јенә Сүлејманла сөзә кәлиб, гујунун бәркидилмәсини ондан чидди сурәтдә тәләб етди. Онла-

рын сәсинә, јахындакы гоншу фәһләләр вә газмачылар да топланды. Атабала үзүнү онлара тутуб:

— Ај адамлар, инсафла дејин, инди бу гујуја дүшүб ишләмәк олар? — дејә сорушду.

Газмачылар әјилиб гујуја бахдыгдан сонра:

— Бу гују гарын саллајыб, индичә учачағам, дејир. Анчаг чанындан кечән адам кириб бурда ишләр, — дејә бир ағыздан чаваб вердиләр.

Атабала:

— Мән чанымдан кечмәмишәм! — дејә гәти е'тираз едиб, ишләмәк истәмирди.

Сүлејман дил-додағыны чејнәјәрәк:

— Мүфтә ишләмирсән ки, шәртимиз вар, пул алачагсан, — дејирди. Чарәси кәсилдикдән сонра Сүлејман арабачыја үч-дөрд араба кил кәтирмәк үчүн пул верди. Сонра үзүнү Атабалаја тутуб:

— Инди архајын олдунму? — деди. — Сабаһдан гујунун јанлары бәркидиләчәк. Бир күнүмүз итмәсин, әкәр кишисән, сөзүмү јерә салма, бу күн дә ишлә!

Сүлејман она чох миннәт етди. Атабала истәр-истәмәз гујуја дүшүб, газмаға башлады. О, ачыглы олдуғу заман чох сүр'әтлә ишләјирди. Һәтта о гәдәр сүр'әтлә ишләјирди ки, торпағы гујудан чархла чыхардан фәһлә онунла ајаглаша билмирди, алнындан ахан тәри силә-силә:

— Атабала, јаман ачыгланмысан, ачығыны гара торпагдан алырсан, — дејирди.

Иш гызғын сурәтдә давам едирди. Фәһлә ағзына гәдәр баса-баса долдурулмуш бағараны гујудан чыхарыркән шиддәтли бир курулту гопду. Курултунун шиддәтиндән о, горху ичәрисиндә сүр'әтлә керијә чәкилди.

Бағара, үстүнә енән торпағын тәзјиги илә сүр'әтлә гујуја доғру кедир вә бағараны чәкән аты керијә чәкә-чәкә чархын алтына тәрәф сүрүкләјирди. Өзүнү итирмиш фәһлә габагча архасы чархын алтына кирмиш әлләри һавада ојнајан аты чархын алтындан чәкиб чыхарды. Сонра тез гујуја тәрәф гачды. Гују учмуш, һеч газылмамыш ки-ми ағзына гәдәр торпагла долмушду. Фәһлә көзләри јашармыш һалда боғуг бир сәслә:

— Јазыг Атабала!... О да оғлу кими торпағын алтында галды. Елә бил үрәјинә даммышды... — дејә башыны ашағы салды.

... Атабаланын фачиәли өлүмүндән бир нечә һәфтә сонра Бакы кәндләриндә вәба хәстәлији башланды. Һә-

ким үзү көрмәјән бу јерләрдә јолухучу хәстәлик сүр'әтлә јајылыб, чохлу гурбанлар алды. Анаханым да бу гурбанлардан бири олду.

V

Араз 25 јашына чатмышдыса да, һәјатда чох мүһүм мәсәлә олан евләнмәк һаггында һәлә дүшүнмәјә тәләсмирди. Јахын танышлары, гоһумлары, онунла гапы бир гоншу олан көһнә досту Әлисәфа дәфәләрлә она евләнмәји мәсләһәт көрдүкләри һалда, Араз һеч биринә гәти чаваб вермәјиб: «һәлә тездир» дејирди. Кичикликдән өз әмәји илә јашамасы, јохсуллуг, еһтијач она һәјат һадисәләрини өлчүб-бичмәк, онун мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини дујмаг вәрдишини өјрәтмиш, онда һәјата гаршы тәнгиди мүнасибәт ојатмышды.

О, евләнмәк әлејһинә дејилди. Аилә һәјатыны о һәр кәсдән чох севир, онун бүтүн инсанлар үчүн мүһүм бир вәзифә вә тәбии бир ганун олдуғуну билирди. Анчаг о өз тәбиәтинә, вәзијјәтинә ујғун бир һәјат јолдашы ахтарырды.

Кәнддә Күнәш адлы бир гыз варды. Ону јахын, узаг кәндләр дә таныјырды. Ата-анасы Күнәши әркөјүн бөјүтмүшдү. О, киши тәбиәтли, дәлисов, әтли-чанлы гыз иди. Һәр күн ири дарвазаларынын үстүнә чыхыб ајагларыны саллар, әлиндәки ири дәјәнәји дарвазанын чәрчивәсинә чырпар, јолдан кечәнләри сејр едәрди. Дәвәчиләрин, арабачыларын һарадан кәлдијини, шәһәрә нә апардыгларыны сорушар, сонра амиранә бир сәслә: «Атам, атам, аллаһ хејир версин!» — дејәрди. Танијан чаванлар ону сөјләтмәдән кечмәздиләр. О да ловға чаванлары ачы-ачы ијнәләр, һәр биринин ајыбыны үзүнә дејәрди. Ону тәһгир едән олурса, илдырым кими јерә атыларағ әлиндәки дәјәнәклә һүчум едәрди. Она көрә дә һәр кәс ону ачыгландырмадан сивишиб кетмәјә чалышырды. Күнәшин бу хасијјәтләри һамыја гәрибә көрүнсә дә, тәмиз әхлаглы, мәрдлији илә чохларында рәғбәт ојадырды. Одур ки, һәрдәнбир она елчи кәлән дә олурду. Анчаг јашы ијирмини кечмәсинә бахмајараг, гапысына кәлән елчиләрин һамысына рәдд чавабы вермишди. Евдә онун бу һәрәкәтләриндән әсәбләшир, чәза верир, анчаг һеч бир шеј она тә'сир етмирди. Анасы арабир она:

— Башын батсын, дәли олдуғун үчүндүр ки, гапымызы

елчи танымыр, кәләнләри дә үзү үстә гајтарырсан. Сән бу евдә гурднан јашајыб гијамәтә галачагсан, — дејәрди.

Күнәш исә бу сөзләри чавабсыз бурахмазды:

— Елчини нејләјирәм, мән өзүм дә бир кишијәм.

Јолдан кечән чаванлар ону гызышдырмаг үчүн:

— Күнәш, Күнәш, бах һансымызы бәјәнирсән, де, сабаһ сәнә елчи көндәрәк! — дејәндә, онлары јухарыдан ачыглы бахышларла сүзәрәк: «Атам, атам тајынызы тапын, мән ит-гурд јолдашы дејиләм» — дејә ачыгланар вә әлиндәки ағачы гапыја чырпа-чырпа е'тинасыз бир һалда фит чалмаға башларды.

Бир күн кәндин адлы чаванларындан олан Тејмур гапыларынын ағзындан кечәркән ону көрүб:

— Ај гыз, сән та евиндә галмагдан безикиб јорулмадынмы? — дејә сорушду.

Күнәш үзүнү јана чевириб чаваб вермәди. Тејмур сөзүнә давам едәрәк:

— Бош-бош отуруб фит чалмагданса, тој тәдарүкүндә ол, көнлүмүз аш истәјир, — деди.

Күнәш:

— Атам, атам, кет тајыны тап, — дејә чаваб верди.

Тејмур күләрәк:

— Тајымсан, мәндән артыг оғлана кедәчәксән? — дејә кәкәләнди.

Күнәш әлиндәки дәјәнәји һавада ојнадараг бағырды:

— Еј, көзләрини јахшы ач, итә кедәрәм, сәнин кими башы папаглыја кетмәрәм! Јолуну дүз кет, јохса...

Тејмур јерә мыхланмыш кими донуб галды. Гыз ону һәм тәһгир, һәм дә тәһдид едирди. Тејмур ачығыны јемәк истәмәјиб, она ағыр бир чаваб вермәјә һазырлашаркән архадан јахынлашан Араз күлә-күлә әлини онун чијнинә вуруб:

— Доғру дејир, јолуну дүз кет! — деди.

Тејмур шикајәтчи бир сәслә:

— Сөзләрини ешитдин? Бу һәјасыза нә чаваб версәм јахшыдыр? — дејә сорушду.

— Ешитдим, ешитдим, чох јериндә дејир, — деди. Пајын иди, алдын! Палтары јыртылмаг истәмәјән мешәјә кирмәз. Мәнә нә үчүн демир?

Араз кәнд гызларындан јалныз Күнәши бәјәнмиш, ону севмишди. Арабир гапыларындан кечәркән мүштәри көзү илә она бахыр, гыз да ону көрүнчә башыны ашағы

дикәрәк көзалты ону сүзәрди. Һәр икисинин арасында башланан бу кизли мәһәббәт күндән-күнә артмагда, аловланмагда давам едирди.

Күнәш кәлән елчиләрә рәдд чавабы вердијиндән Араз она елчи көндәрмәјә чәсарәт етмирди.

Кедәркән јолда Араз Тејмура:

— Бу гыздан чох хошум кәлир, — деди.

— Нәјиндән?

— Хасијјәтиндән.

Тејмур истеһза илә күләрәк деди:

— Онда јахшы һеч нә јохдур, онунку дәлиликдир!

— Дәлиликләри вар, ону әввәлиндән әјсәјдиләр белә олмазды.

— О елә тәрс көтүкдүр ки, ону һеч фәләк дә әјә билмәз.

— Инсан әјә биләр!

— Јохса өз күчүнә күвәнирсән? Чәтин бир иш дејил, истәјирсән бир тәчрүбә елә.

— Әјмәк мүмкүн олса, бу кәнддә онун кими гыз јохдур.

Тејмур гәһгәһә чәкиб күлдү, сонра әлини Аразын чијнинә гојуб:

— Зөвгүнә машаллаһ, — деди, — јохса бу дәлијә бәнд олмусан?

— Јох, доғрудан белә дир.

— Сәһв едирсән, бу дәлидән һеч бир шеј чыхмаз, гуру одун парчасыдыр.

Араз чаваб вермәди. Адиликдән хошланмајан бу кәнч фәһлә, о гызда бәјәндији, тәгдир етдији бир чох көзәлликләр дујурду. Онун Тејмура: «Итә кедәрәм, сәнин кими башы папаглыја кетмәрәм» — дедији сөзләрдә бир һәгигәт көрүр, силинмәмиш, ишләнмәмиш бир паслы көвһәрә һагг верирди. Бир тәрәфдән Тејмурун: «Јохса өз күчүнә күвәнирсән? Чәтин иш дејил, истәјирсән бир тәчрүбә елә», «Бу дәлидән һеч бир шеј чыхмаз!» — дејә истеһза илә сөјләдији ону ијнәләјир, фикирләриндә јанылмадығыны исбат етмәк истәјирди. О билирди ки, ону истәдији кими дәјишдирә билсә, көзәл бир һәјат јолдашы газанмыш олачагды.

Бу фикирләр үч-дөрд күн Аразы раһат бурахмады. Анчаг о, мәсәләнин башга тәрәфини дә дүшүнүрдү: әкәр Күнәши истәдији кими ислаһ едә билмәсә, јахуд көндәрдији елчиләрә рәдд чавабы верилсә, о заман күлүнч бир

вәзиjjәтдә галачаг, һәр кәсин ағзында дастан олачагдыр. Бу ачы дүшүнчә бир гурд кими онун гәлбини кәмирир, тутмаг истәдиjи ишдән ону узаглашдырырды. Анчаг, Күнәшдә тәгдир етдиjи хүсусиjjәтләри, она гаршы һисс етдиjи һөрмәт вә мәһәббәти өлчүб-бичдикчә бу тәрәддүд вә шүбһә бир анда силинир, гәлбиндә доған ишыгдан көзләри мәш'әл кими jанырды.

Бу ики фикир арасында давам едән чырпышма узун сүрмәди. Араз jумруғуну һавада ojнадараг: «кишинин сөзү бир олар» — дejиб, үрәjини ачмаг үчүн Әлисәфанын jанына кетди.

Әлисәфа Аразын ата-баба гоншусу вә ушаглыг jолдашы иди. Онун кичик бир еви, бағы вә кәндин jанында бир парча әкин jери варды. Өз сәнәтини севән, сон дәрәчәдә гәнаәткар, ағыр тәбиәтли бир кәндли иди. Аз данышмағы, чох гулаг асмағы севәрди. Бә'зән сөз арасында гәһгәһә чәкиб күлмәк лазым кәләркән о садәчә күлүмсәрди. Һәтта өз евиндә дә онун бәркдән күлдүjүнү, ja узун-узады данышдығыны кимсә көрмәмиш вә ешитмәмишди. Кәнд ичиндә аз-чох һөрмәти олдуғундан кәндлиләрин үмуми ишләринә дә гарышырды. Аразла ушаглыгдан башладығы достлуғу давам едирди.

Әлисәфа Аразы сәмими бир дост кими гәбул етди. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра Араз мәсәләни ачды. Күнәшә елчи кетмәjи она тәклиф етди. Әлисәфа бу сөзү ешидән кими jериндән дик атылыб тәәччүблә:

— Бу нәдир? — деди. — Атанын очағыны сөндүрмәк истәjирсән?

— Сөндүрмәк jох, jандырмаг, ишыгландырмаг истәjирәм.

— Атам, ондан очаг jандыран олмаз. О елә бир бәладыр ки, беш күндә очағыны кор гоjар. Бу фикирдән әл чәк!

Араз башыны саллajараг, бир аз дүшүндүкдән сонра бирдән-бирә гәтиjjәтлә:

— Jох, сөзүм сөздүр! — деди. — Бу фикримдән дөнән дejиләм!

Араз бу сөзләри о гәдәр гәти деди ки, Әлисәфа сусмаға мәчбур олуб, артыг бир сөз демәди. Аразы бу гәрарындан дөндәрмәjин мүмкүн олмадығыны көрдүкдән сонра

— Jахшы, кедәрәм! — деди.

Сәһәри Әлисәфа елчи кетмиш вә Күнәшин фикрини сорушдурмушду. Күнәш разылыгла башыны jерә дикиб:

«Араза кедәрәм» — демишди. Гызын ата-анасы Әлисәфаны мәмнун jола салмышдылар.

Бу сөһбәтдән он күн сонра кичик бир тоj мәчлиси Аразы Күнәшлә говушдурду.

Араз инди jалныз бир шej һаггында дүшүнүрдү: Күнәши ислаһ етмәк. Бу хүсусда о бир чох тәдбир төкмүш, чарәләр дүшүнмүш вә тәдричән онлары һәjата кечирмәjи гәрара алмышды.

Күнләр, һәфтәләр, ajлар кечди. Араз Күнәшиндә нә чүз'и бир гүсур, нә дә габа бир һәрәкәт көрдү. Күнәш бүсбүтүн дәjишмиш, гылыглы, нәзакәтли вә идарәчи бир гадын олмушду. Бу ани дәjишиклик һамыда һejрәт доғурурду.

Күнәши jахындан таныjанлар:

— Aj гыз, о тутдуғун ишләр нә олду, jазыг Искәндәрин евиндә даша-дивара дырманырдын, — дejә сорушаркән Күнәш чавабында:

— Ата еви башга, әр еви башгадыр, — дejирди.

Күнәш евин бүтүн ишләрини өз әлинә алмыш, Аразы һәр зәһмәтдән азад етмишди. Ишдән дөнәркән Күнәш ону күләрүзлә гаршылajыр, палтарыны дәjишдирир, башыны, ajагларыны тәмиз jудурур, jемәjини верир, хөрәк олмajан күнләр шән көрүнмәjә чалышырды. Сонра бир аз раһатланмаг үчүн jатағыны һазырлajыр, онун үстүндә бир ушаг кими әсирди. Араз jорғунлуғуну алдыгдан сонра Күнәш сазы она узадыб: «Ал, бир аз чал, оху, үрәjимиз ачылсын» — дejирди. Сазын, Аразын сәсини ешидинчә гоншусу Әлисәфа арвады Пакизә илә бу jохсул аилənин кечирдиjи садә һәjата һejрәт едирдиләр.

Һәр күн Аразы ишә jола саландан сонра Күнәш өз jохсул дахмасында сәһәрдән-ахшама кими чалышарды. Онун jарадан әлләри кичик, алчаг отагларын гурулушунда, чылпаг вә тәнһа әнчир ағачындан ибарәт олан бағчада бөjүк бир дәjишиклик әмәлә кәтирмишди. Отагларын үст тәрәфини көтүрүб, диварлары бир аршына гәдәр учалтмыш, күчәjә ики пәнчәрә ачдырмышды. Бағчаjа тут, әнчир, пүстә ағачлары, гызылкүл, jасәмән фиданлары әкмиш, еви, һәjәти низама салмышды. Араз бунлары көрдүкчә фәрәһләниб, «дошаб алмышам, бал чыхыб» — дejирди.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

I

Үфүгү нарынчы рәнкә бојајан күнәшин ишыг вә һәрарәти азалмаға башламыш, ахшам сәринлији чөкмүшдү. Гоншулар Әлисәфанын гапысы јанындакы нарын гум тәпәсинин үстүнә јығышыб сөһбәт едирдиләр. Ики гардаш — Гулу илә Һәсән арасында чәкишмә давам едирди. Бөјүк гардаш Һәсән дејирди:

— Ај гардаш, бу бизим ата-баба әкин јеримиздир, аллаһ вериб нефт хәзинәси чыхыр. Кәл бу јери сатыб касыблығын дашыны атаг!

Гулу, Һәштәрхан хорузу кими бојнуну дик тутараг, гардашынын фикри илә разылашмырды.

— Јох, фәләк дә ајағыны јерә дирәсә, мән бу јери сатмајачағам!

— Сән бу адамлардан ағыллысан? Һамы сатыр, сән нијә сатмырсан? Нәји көзләјирсән? Һај, һај, өзүн газдырыб милјончу олачагсан? Де көрүм һансы пулла?

— Мән бу јери сатмаға гојмарам, шәрикли газмаға мүштәри чыхса, разыјам.

— Ај бәдбәхт оғлу бәдбәхт, сән мүштәри тапынча гырғы Бағдады ашар. Кечә-күндүз ишләмәкдән илан кими габыг гојурам. Сән өзүн мәндән пис күндәсән. Һәлә мүштәри тапыла, гују газыла, нөјүт чыха... һај, һај! Өлмә ешшәјим, јаз кәләр, јонча битәр.

— Бу гәдәр дајанмысан, бир аз да дајан!

— Мән дајана билмирәм, ај адамлар, сиз дә әһвалаты билирсиз. Бизим о бир парча јерин дөрд јаныны гоншулар газмырлар?

— Газырлар, һамысы да үрәјин истәјән гәдәр нефт верир.

Араз сөзә башлајараг деди:

— Доғрудур, о јерләр нефт хәзинәсидир. Билирсәнми, сәнин јеринин дөрд тәрәфи гоншу бурулгарыдыр. Һамысы да сәнин јеринин нефтини чәкиб апарыр. Бир-ики ил белә кечсә, о јерә бир нәфәр дә мүштәри чыхмаз!

Һәсәнин кичик, гара көзләри галын гапаглары ичиндә бирдән-бирә парылдады. Көвдәсини ирәли вериб:

— Бәс мән нәји дејирәм? Вахт икән сатыб башдан еләмәк лазымдыр! Мүштәриси дә башы үстүндә, сизин гоншу Дадашовдур, — деди.

Бу вахта гәдәр сүкута ики гардашын чәкишмә вә дејишмәсини динләјән Әлисәфа нәһајәт, дилә кәлди:

— Кеч-тез о јери сатыб, ја газдырыб сиз дә варланачагсыныз. Һамбаллыг Аразла мәнә галачаг.

Араз әли илә Әлисәфанын дизләринә вуруб деди:

— Дүз демирсән, кечән илдән сән дә газанч јолуну тапмысан. Бизим алын тәри илә газандығымыз гәпик-гуруш һара кедир? Һамысы сәнин дүканында әримир? Гојун кими һәр јердә сојулан анчаг бизик.

Әлисәфа гашларыны чатараг, боғуг бир сәслә:

— Нә үчүн сојулурсуз? — дејә сорушду. — Әт верирәм, гәнд верирәм, чај, чөрәк верирәм, гијмәтини алырам.

— Билирәм, билирәм, о елә бир тәләдир ки, ehтијач бизи өз ајағымызла о тәләјә салыр.

Гулу мә'налы бахышларла Аразы сүзәрәк сөһбәтә гарышды:

— Сиз кимсиниз?

Араз әли илә әтрафы көстәрәрәк:

— Бах, бу әтраф кәндләрдә јашајан, јахын, узаг өлкәләрдән өз зәһмәтини сатмаг үчүн бура кәлән минләрлә мәним кими касыб, ач фәһлә...

Гулу Араза е'тираз етди:

— Елә демә, аллаһа хош кетмәз. Диш верән чөрәјини дә верәчәк. Һәр кәсин алнына нә јазылыб о олачаг. Һамы варлы олмаз ки... Елә олса бәс бу гара ишләри ким көрәр? Бунларын һамысы аллаһын һөкмүдүр.

Араз Гулунун бу сөзләринә гәһгәһә илә күлдү. Гулу гәһгәһәдән позулду.

— Јалан дејирәм? Нә үчүн күлүрсән?

— Һәлә мә'дән саһиби олмамыш ач фәһлә олдуғун һалда бир саһибкар кими данышдығын үчүн!

— Бу күн ач олсам да, кеч-тез мә'дәнчи дә олачағам, милјончу да. Билирәм ки, торпағымызда хәзинә јатыр.

— Мән дә билирәм ки, һәр хәзинә үстүндә бир илан јатыр. Мән о иланлардан өзүмү горумағы бачарырам.

Бу сөз Гулуја пис тә'сир етдисә дә, Аразын тәбиәтини билдији үчүн ағыр чаваб вермәкдән горхараг:

— Аллаһ о иланлара бәрәкәт версин, онлар олмаса биз ачындан өләрик! — деди.

Араз истеһза илә күлдүкдән сонра башыны тәрпәдәрәк:

— Доғрудур, сәнин кими өз күчүнә, зәһмәтинә инанмајанлар өләр, — деди.

Әлисәфа мәсәләнин башга шәкил алачағыны көрүб, сөһбәтин мөвзусуну дәјишдирмәк фикри илә Аразын сөзүнү кәсди:

— Гулу, сән бу иши кәл узатма! — деди. — Һәсән јахшы дејир, ја бу нефт јерини сат, вахт икән башдан елә, ја да шәрикли газмаға тез бир мүштәри тап. Јохса дөрд тәрәфдән газылан гоншу бурғуларын о јерин нефтини елә әмәр ки, сүдү сағылмыш инәјә дөнәр. О вахт нә алан олар, нә дә шәрикли газдыран.

Бу сөздән елә бил Һәсәнин јарасынын үстүнә көз басылды:

— Ај чамаат, сиз дә шаһид олун, нечә илдир бу сөзү она дејирәм, амма сөзүмү һеч сајмыр. Даһа бәсдир, мәним торпағымда хәзинә јата-јата ушагларым ачындан өлүр, өзүм дә ит күнү кечирирәм. Халг мәнә төһмәт етсә дә, мән өз һиссәми ајырыб сатырам. Гулу өз һиссәсини нејлирсә өзү билсин. Буна нә дејирсиниз?

Әлисәфа барышдырычы бир әда илә Һәсәндән сорушду:

— Ишдир, торпағы бөлүшмәли олсаз һансы тәрәфи Гулуја верәрсән?

— Күн чыхан тәрәфи...

Гулу јериндән күкрәди:

— Хејр, о јери өзүнчүн сахла, сонра демәзсән ки, алдатдым?

— Јахшы, гочаг, сән һансы тәрәфи истәјирсән?

— Сән бөјүк гардашсан, һәм дә мө'мин, аллаһ бәндәси бир адамсан. Мән о тәрәфи сәнә верирәм...

Һәсән бу сөздән һиддәтләнди:

— Әдә, сәни бөјүдән мән, бу јерә чатдыран мән, инди исти ашыма сојуг су гатырсан?

— Сојуг су нә үчүн гатырам, о бир парча торпағын, о да сән, кимә истәјирсән сат!

— Ај надүрүст, сән билмирсән ки, бу торпағын јахшы мүштәриси Дадашовдур, о өз мә'дәнинә сәмт олан тәрәфи истәјир?

— Ону да билирәм, бизим торпағын дөрд бир тәрәфиндә газылан һәр буруғун нә гәдәр нефт вердијини дә билирәм. Мәни алдада билмәзсән. Араздан соруш, о сәнә һамысыны десин.

Ики дизи үстә отуруб онларын чәкишмәләрини динләмәкдә олан Араз варланмаг һәвәсиндә олан бу гардашларын агибәтини көрүрмүш кими башыны мә'налы-мә'налы тәрпәдәрәк чаваб вермәди. Ики гардаш арасында торпаг үстүндә олан мүбаһисә кетдикчә гызышыб, ахырда бир дава шәклини алды. Әлисәфа онлары күч-бәла илә сакит етди.

Бу әһвалатдан үч күн сонра Гулунун әкин јеринә тахта-шалбан төкүлүб, сүр'әтлә буруг гурулурду. Гулу буну ешидиб-билинчә башы аловлу мә'дәнә кәлди. Подратчы Шејданы көрүнчә үстүнә күкрәди:

— Мәним торпағымда нә дејиб буруг салырсан? Бу ихтијары сәнә ким вериб ?

Онун ағзы көпүкләнә-көпүкләнә сөјләдији сөзләрә Шејда әсла әһәмијјәт вермәјиб, фәһләләрә әмр вермәкдә давам едирди. Гулу бундан даһа да һиддәтләнәрәк сәси чыхдығы гәдәр бағыра-бағыра:

— Бу саат тахта-шалбанлары бурадан көтүрүн! — деди. — Од вуруб јандырачағам! Јохса елә билирсән дүнја дәрәбәјликдир?

Гулу атылыр-дүшүр, чығырыр. Шејда исә она һеч әһәмијјәт дә вермәјиб өз ишинә давам едирди. Ачығындан Гулунун бүтүн вүчуду титрәјир, даралмыш көксүнә сығмајан гәлби аз гала партлајырды. О нә едәчәјини билмирди. Бирдән чәкичи көтүрүб, јени вурулмагда олан тахталары сөкүб дағытмаға башлады. Шејда артыг суса билмәди. Онун голундан тутуб һиддәтлә:

— Чых бурадан! Чых дејирәм! — дејә бағырды.

— Чыхмајачағам! Сән чых мәним јеримдән! Аталар јахшы дејиб: јерсиз кәлди, јерли гач!

— А киши, бу јер сәниндир, киминдир, мән она гарышмырам. Аслан бәјин әлиндә нотариусдан верилмиш кағыз вар. Сән һа де мәнимдир, сәнин ағзына бахан кимдир?

Бу сөзләрдән Гулу донуб галды, сонра әввәлкиндән даһа шиддәтли бир сәслә гышгырды:

— Бу бәјләрин еви јыхылсын! Јохса мәним јерими өз адына салдырыб?

— Мән билмирәм, кет өзүјлә даныш!

Гулу гызарды, бозарды, даш кими донуб һәрәкәтсиз галды. Башыны ашағы дикиб дүшүнәркән һәјатын ағырлығыны бүтүн вүчуду илә һисс етди. О чох көзәл билирди ки, чар һөкүмәти анчаг бәјләрин торпағына дәјмәмишдир. Һөкумәт өзү исә әкин јерләринин бир һиссәсини көтүрүб буруг газдырмаг үчүн ичарәјә верир. Кәндли торпагларыны да бәјләр јаваш-јаваш өз адларына кечириб мәнимсәјирләр. О анчаг әли әкин јериндән чыхмыш кәнд-

лиләрин һалына дүшдү. Аразын «Гојун кими һәр јердә сојулан анҹаг бизик» сөзләринин мә'насыны анҹаг инди анлады. Гулуда алверчилик дамары варды. О, хәсис, тамаһкар, һеч бир шејә күзәштә кетмәјән тәрс бир адам иди. Јумруғуну һавада ојнадараг:

— Шејда, бу һајыфымы мән јердә гојмајаҹағам, аллаһ ја сизә верәр, ја мәнә, — дејәрәк чыхыб кетди.

Гулу әл чәкмәди. Аслан бәјлә көрүшмәк үчүн дәфәләрлә шәһәрә кетди. Аслан бәј ону гәбул етмәди. Гулу гапыдан әл чәкмәди. Аслан бәј евдән чыхаркән ону күчәдә јахалады. Әввәлчә јумшаглыгла әһвалаты она анлатды. Аслан бәј күлүмсәјәрәк:

— О торпағы һөкумәт мәнә верибдир, — деди.

Гулу шәриәтә әл атараг:

— Бәј, сән өзүн билирсән ки, о јер ата-бабадан бизим јеримиздир, — деди, — сән она нечә саһиб дура биләрсән? Буна шәриәт јол вермәз ахы!

Аслан бәј вәзијјәтини позмајыб:

— Шәриәтин буна дәхли јохдур, — деди. — Һөкумәт мәнә торпаг верир, мән нечә гәбул еләмәјим?

— Јох, белә дејил! Һөкумәт чағырыб сизә торпаг пајламыр. Сиз өзүнүз әлләшиб мин бир јолла өзкә адамларын әкин јерләринә јијәләнирсиниз.

— Һәр јолла олур-олсун, торпагдан ким әл чәкир? Русларын бир мәсәли вар: верирләр ал, дөјүрләр ҹач!

Гулунун бүтүн үмиди гырылыб, голлары јанына дүшдү. Нә едәчәјини, нә дејәчәјини билмәди. О өзүнү топлајараг:

— Бәј, бу ишин ахыры јахшы олмајаҹаг, өлсәм дә ата-баба торпағымдан әл чәкмәјәчәјәм- — дејәрәк ондан узаглашды.

II

Чар үсули-идарәси бүтүн халглар кими Азәрбајҹан халгыны да игтисади, мәдәни чәһәтдән өлдүрмәк, она чанланмаг, дирчәлмәк имканы вермәмәк үчүн мин бир шәраит һазырлајырды; кәндләрдә, шәһәрләрдә тәсәррүфат, сәнаје вә мәдәнијјәт ишләрини тәрәгги вә инкишаф етдирмәк јеринә зүлм вә истибдад гурдлары олан пристав, началник, губернатор вә градоначалникләр тә'јин едир, рүшвәт дүшкүнү олан бу чар гујруглары јерли бәјләрлә, буржуазија илә әлбир олуб, халгын башына бәла

кәсилирди. Буна көрә дә һәр тәрәфдән әзилмәкдә, боғулмагда олан вә һеч бир јандан үмид вә гуртулуш јолу көрмәјән күтлә чана дојуб бә'зән әсаслы, мүтәшәккил мүбаризә әвәзинә јанлыш јоллара сапырды. Бу сурәтлә чинајәт, оғурлуг вә гочубазлыг күндән-күнә артыр вә күчләнирди. Халгы игтисади вә сијаси чәһәтдән өлдүрмәк вә мәдәнијјәтдән узаглашдырмаг ишиндә рүшвәт вә чинајәт јувасы олан кәнд вә шәһәр мәһкәмәләри дә аз рол ојнамырды. Бунларын һамысы мүәјјән бир план дахилиндә көрүлүрдү.

Дөврүн зәһәрли мејвәләриндән бири дә гочубазлыгды. Чар сијасәтинин мүдафиә етдији бу гара гүввә өзләрини горумаг үчүн бәјләрә вә сәрвәтдарлара да лазым иди. Белә ки, тичарәт вә сәнаје ишләриндә онлара әнкәл олан шәхсләри ортадан галдырмаг, јахуд өзләрини дүшмәндән горумаг үчүн һәр бири мә'дәндә вә евиндә гочу сахлајыр, бу сурәтлә гочулуг кет-кедә јени бир газанч мәнбәјинә чевриларди. Һөкумәт вә мәһкәмә мә'мурларынын вердикләри һагсыз гәрарлар, рүшвәт алыб гатилләри бурахмалары, ики ганлы арасында кин вә әдавәти даһа да кәскинләшдирир, һәр ики тәрәфин гоһум-әграбасыны башына топлајыб бир-бирини мәһв етмәсинә сәбәб олурду.

Јаваш-јаваш ајылмаға, өз һүгугуну дүшүнүб анламаға башлајан халгын, фәһлә синфинин кәләчәји чар һөкумәтини горхудурду. Сијасәт вә мәдәнијјәтдән мәһрум олан јерли бәј вә сәрвәтдарлар да өз шәхси мәнафеләри үчүн бу азғын сијасәти һәјата кечирмәкдә, дүшмәнин јандырмыш олдуғу бу јанғыны јелпикләјәрәк аловландырмагда она көмәк едирдиләр.

Белә бир мүһитдә јашајан Гулу Аслан бәјдән ајрылдыгдан сонра чох дүшүнүб-данышды, лакин бир үмид вә гуртулуш јолу тапмады. О билирди ки, һагсызлыг вә рүшвәт јувасы олан мәһкәмәләр дә она көмәк етмәјәчәкдир. Үмиди һәр тәрәфдән гырылдыгдан сонра гәлбиндә кин оду аловланды, интигам алмаға гәрар верди. Анҹаг бу интигмы нечә алмалы иди? Аилә, чолуг-чочуг вар. Һәм дә мәһкәмә гурдлары ағзыны ири-ири ачыб рүшвәт истәјәчәк. Бүтүн бунлары дүшүндүкдән сонра: «аһ, јохсуллуг» — дејә дәриндән инләди. Интигам алмаг үчүн башга бир јол дүшүндү. Ахтардығыны тапан адамлара мәхсус бир севинчлә үз-көзү ишыгланды. Артыг она үмид вә гуртулуш һисси верән бир јол тапмышды. Бу үмидлә үчдөрд аршын ағ без алыб, ону кәфән кими бичди. Ахшамүстү бирбаша гәссаб Дашдәмирин евинә кетди.

Дашдəмир гочулугда шөһрəт газанмыш варлы бир гəссаб иди. Сон заманлар гардашыны дүканда гојуб өзү саллагхананы ичарəјə көтүрмүшдү. Үч гардашындан башга бир чох əлалты гочулары да варды.

Гулу гапыны дөјдү. Гапыны тəхминən гырх јашларында олан хидмəтчи бир гадын ачды. Онун өнлүјүндəн хидмəтчи олдуғуну билиб:

— Аған Дашдəмир евдəдирми? Ону көрəчəјəм! — деди.

Хидмəтчи гадын гапыны өртүб хəбəр үчүн кетди. Гулу тез чухасыны чыхартды. Бичдији кəфəни əјнинə кејди. Бу заман гадын чаваб үчүн гајытды. Гулуну кəфəн ичиндə көрүнчə горхуб кери-кери чəкилди вə шүбһəли бахышларла ону сүзəрək:

— Аға бујурур ичəри кəлсин, — деди. Гулу пилlələри баса-баса дəһлизə вə орадан зала кирди. Дашдəмир стол јанында ајаг үстə, əлини маузеринин үстə гојуб гонағы көзləјирди. Гулу ичəри кирəр-кирмəз ики əлини јухары галдырды, титрək вə јалварычы бир сəслə:

— Гапына кəлмишəм, Дашдəмир, өлүмү јердəн көтүр! — дејə башыны синəсинə дикиб дурду.

Дашдəмир она һејрəтлə бахараг:

— Нə вар? Нə олуб? — дејə сорушду.

Гулу башыны галдырыб, јенə јалварычы бир сəслə:

— Дашдəмир, ја мəни өз евиндə өлдүр, ја мəним дəрдимə бир чарə елə! Үрəјим партлајыр, чијəрим парчаланыр! — деди.

— Ахы, бир де көрүм, нə вар?

— Мəним ата-бабамдан галма бир парча əкин јерим вар. Аслан бəј рүшвəтлə о јери нотариусда өз адына салдырыбдыр. Инди көзүм баха-баха мəним јеримі газдырыр. Башына дөнүм, Дашдəмир, мəнə чарə! Ја өлдүр, ја гуртар! Мəн бу дəрдə дөзə билмəрəм.

Дашдəмир көзləнилмəз бир вəзијјəтдə галды. Онун евинə кəфəн кејиб кəлəн бу гонағын хаһишини јерə салмаг олмазды. Дашдəмир ајаг үстə, əли маузердə олдуғу һалда үч-дөрд дəгигə дајаныб дүшүндү. Сонра үзүнү Гулуја тутуб:

— Јахшы, кет үч күн сонра сəнə чаваб верəрəм, — деди.

Гулу гапыдан чыхаркəн:

— Башына дөнүм, Дашдəмир, бу јахшылығы еləсəн, сəнə сатыналма гул оларам, — деди.

III

Гулу Аслан бəји, онун атасы Рəһим бəји чох јахшы таныјырды. Рəһим бəј бу кəндин адлы-санлы бəјləриндəн сајылырды.

Азəрбајчан бəјləри руһаниləрин кафир адландырдыглары јени дөвлəтə бир мүддəт исинə билмədиләр. Вəзијјəти белə көрəн Русија дөвлəти бəјləри өз тəрəфинə чəкмək мəгсəди илə бир сыра тədбирlər көрдү. Азəрбајчан бəјləри өз сədагəтləрини билдирмək үчүн о заман чара бир телеграф вурду вə өз араларындан сечмиш олдуглары дөрд-беш бəји, о чүмləдəн Рəһим бəјин атасы Маһмуд бəји Петербурга көндəрдиләр. Маһмуд бəј һөкумəтə сədагəт көстəрдикдəн сонра онун гапысында дар ағачы асылды. О, һөкумəтə аси олан, бөјүк чинајət јапач адамлары асдырыр, бундан бөјүк зөвг алырды. Маһмуд бəјин вəфатындан сонра оғлу Рəһим бəј сəрвəт вə əмлакы өз əлинə алды.

1861-чи илдə тəһкимчилик үсулу дəјишдикдəн сонра башга јерlərдə олдуғу кими Азəрбајчанда да һөкумəт өз сијасəтини дəјишдирди; бəјlərин нүфузуну гырмаг, өз үсули-идарəсини мөһкəмləндирмək фикри илə бəјlərин ихтијарыны алды, кəндlərə, гəзалара коха, кəндхуда, пристав вə началникlər тə'јин етди, халг чар мə'мурларыны танымаға башладыгдан сонра, бəјlərин кечмиш нүфуз вə һөрмəти күндəн-күнə азалмаға, тичарəт ишləри чанландыгча əмлак вə сəрвəти əлиндəн чыхмаға, кəлир мəнбələри кетдикчə гурумаға башлады.

Бу вəзијјəт халгын əмəји илə јашамаға алышмыш олан бəјləри истəр-истəмəз јашадығы мүһитə ујғун бир тичарəтə кириşмəјə мəчбур етди. Абшерон јарымадасында нефт јерləри мејдана чыхдыгдан сонра башга бəјləр кими Рəһим бəј дə фүрсəтдəн истифадə едəрək, үмид верən саһələри мəнимсəмəјə башлады. Лакин буруг гојмаға əчəл она аман вермəди. Рəһим бəј өлдүкдəн сонра оғлу Аслан атасынын мүлкүнə саһиб олду. Өзүнүн буруг гојмаға күчү олмадығындан бир-ики парча нефт јерини сатды. Сонра ən е'тибарлы јердə буруг газдырды. Сел кими ахмагда олан гара гызыл сајəсиндə Аслан бəј бөјүк дөвлəт вə саман[1] саһиби олду. Кəнд һəјаты онун зөвгүнү тə'мин етмədијиндəн, кəнддəки евини бачысы Һумаја ве-

[1] Сəрвəт, дөвлəт.

риб, өзү шәһәрдә јени алдығы мүлкә көчдү. Башга мә'дәнчиләр кими шәһәрдә контор ачды, јаваш-јаваш шәһәр һәјатыны, буржуазијанын адәт вә тәбиәтини мәнимсәмәјә башлады. Клуба вә бәләдијјәјә үзв олмаг сәрвәтдарлар арасында бөјүк бир шәрәф сајылырды. Гумар, әјјашлыг вә сәирә онлары ән чох мәшғул едән әјләнчәләр иди. Аслан бәј шәһәр варлылары илә сых әлагә јарадыб, јахшы мүнасибәтә кирдикдән сонра бунларын һамысыны әлдә етмәјә мүвәффәг олмушду.

Дашдәмир Гулуја көмәк етмәкдә бир шеј итирмирди. Һәр ики тәрәфдән әлдә едәчәји газанчы зеһниндә өлчүбичирди. Әлавә олараг, бир тәрәфдән онун евинә кәфән кејиб кәлмиш Гулу һәр јердә бу иши ачыб сөјләјәчәк, дикәр тәрәфдән Аслан бәј кими әждаһа илә пәнчә-пәнчәјә чырпышараг нәһајәт, ону мәғлуб етмәклә шәһәрдә вә кәндләрдә шөһрәти бир гат даһа артачагды.

Дашдәмир иши әввәлчә сүлһ јолу илә һәлл етмәк истәди. Өз кичик гардашы Заманы Аслан бәјин јанына көндәрди. Аслан бәј: «Бир парча әкин јерини һөкумәт мәнә верибдир, кери гајтарсам, јахшы дүшмәз. Һөкумәт мәндән наразы галар» демишди.

Заман гајыдыб Аслан бәјин чавабыны сөјләдикдә Дашдәмир көрүк кими гызарыб:

— Сән бир буна бах, мәнә дә јалан сатыр, һејван өзүнсән! — дејә бағырды.

Дашдәмир гардашыны бир дә көндәрди. Бу дәфә Аслан бәј демишди: «Кәндлијә нефт јери нә кәрәк? Дашдәмир нә үчүн белә ишләрә гарышыр?»

Дашдәмир бу ишин сүлһ јолу илә һәлл олмадығыны көрүнчә башга бир јол сечди. Әлалты гочулардан үч нәфәри чағырыб әмр етди:

— Бу кечә Аслан бәјин мә'дәнә төкдүрдүјү тахталар оғурланачаг!

Сәһәр мә'дәндә һамы бир-биринә дәјмишди. Подратчы Шејда гаровулчунун үстүнә бағырыб дејирди:

— Де көрүм, кечә сүмсүк ит кими һарда сүләнирдин? Тахталар һаны?

Гаровулчу анд ичиб дејирди:

— Ај Шејда, бу кечә сәһәрә гәдәр әлимдә түфәнк мә'дәнин дөрд тәрәфини кәзиб гаровул чәкмишәм. Бир дәгигә дә көзүмә јуху кирмәјиб.

— Нечә гаровул чәкмисән ки, бу гәдәр тахтаны дашыјыб апарыблар, хәбәр тутмамысан?

— Мән дә она тәәччүб еләјирәм. Бу залым оғлу чиндир, шејтандыр, нәдир?

Аслан бәјә хәбәр кетди. Аслан бәј бу дашын кимин тәрәфиндән атылдығыны билдији үчүн сәсини чыхармады.

Сабаһы күнү ахшам Аслан бәјин гујуларындан бириндин мотору јох олду. Шејда ачығындан дил-додағыны чејнәјир, гаровулчуја ағзындан кәләни дејир вә «моторун гијмәтини сәнин маашындан чыхачағам» — дејә ону һәдәләјирди.

Шејда оғруну ахтармаға башлады. Бу хүсусда Аслан бәјлә көрүшәркән шејләри Гулунун оғурладығына һөкм верди. Аслан бәј гашларыны чатараг:

— Јох, мән оғруларымы таныјырам. Сән ehтијатлы ол, мән өзүм бу ишә әнчам чәкәрәм, — деди.

О кечә Аслан бәј Дашдәмирин дајысы Кәрими онун јанына миннәтә көндәрди. Дашдәмир дајысынын нә үчүн кәлдијини дәрһал дујду. Ону чох һөрмәтлә гәбул етди, Кәрим өз фикрини она ачмамыш Гулунун гапысына кәфәнлә кәлдијини тәфсилаты илә сөјләди, сонра әлавә едәрәк деди:

— Мән о кечә өзүмә сөз вердим ки, атам да миннәтә кәлсә сөзүнә бахмајачағам. О кишинин торпағы өзүнә чатмалыдыр.

Кәрим Дашдәмирин тәбиәтини билдији үчүн Аслан бәј һаггында бир кәлмә дә сөз ачмады. Дајы илә бачы оғлу бир гәдәр данышдыгдан сонра Кәрим галхыб кетди.

Үчүнчү күн мә'дәндә Шејданын сәси јенә әтрафы бүрүмүшдү. Гаровулчунун көлкәсинә бағыра-бағыра сөјүб дејирди:

— Бу залым оғлу һардадыр? Кәлсин мәним итимә чаваб версин. Фил бојда дәзкаһ оғурланыр, онун хәбәри олмур. Јәгин бу оғурлугда өзүнүн дә әли вар.

О чох чығырды, бағырды, гаровулчу тапылмады. Ахырда ачыға дүшүб:

— Бу саат ону тапыб кәтирин, бу дәфә мән онунла башга чүр данышачағам! — деди.

Гаровулчуну чох ахтардылар, тапылмады. Оғрулар кечә ону да дәзкаһла бәрабәр көтүрүб кетмишдиләр. Ону анчаг үч күн сонра бурахдылар.

Шејда јени гаровулчу тутмаг мәгсәди илә Аразын јанына кетмиш, ону бу хам хәјалы да баш тутмамышды.

Аслан бәј бу гәдәр тәһгир вә тәһдидә дајана билмәди.

Мәһкәмәјә шикајәт етди. Дашдәмир она: «Мәни мәһкәмә илә горхутмасын, мәһкәмәләрдә о билдији јоллары мән ондан да јахшы билирәм. Һәлә бунлар нәдир? Оны евиндә јатдығы јердә дөшәји илә оғурлајачам!» — дејә хәбәр көндәрди.

Аслан бәјин һәр јандан чарәси кәсилди. О, мәһкәмәләрин гочуларла да әлбир олдуғуну көзәл билирди. Дашдәмирлә бачара билмәјәчәјини, нәһајәт, башына бәла ачачағыны дүшүнәрәк Гулу илә барышмаға гәрар верди. Ертәси күн сәһәр тездән мә'дәнә кетди. Гулуну кәнд молласы ахунд Мирзә Мећдинин евинә чағырмағы Шејдаја тапшырды.

Гулу Аслан бәјин мә'дәниндә баш верән әһвалатлардан һәр күн бөјүк бир севинчлә хәбәр тутурду. Одур ки, ону ахунд Мирзә Мећдинин евинә нә үчүн чағырдыгларыны о саат баша дүшдү. Она көрә дә јолда кедәркән һансы шәртләрә разы олачағыны әввәлчәдән гәрарлашдырырды. Аслан бәј вә Мирзә Мећди Гулуну чох һөрмәтлә гаршыладылар. Мирзә Мећди ријакар бир әда илә сөзә башлады:

— Гулу, Аслан бәј әһвалаты мәнә мүфәссәл бәјан етди. Атасы мәрһум Рәһим бәј кими о да бу мәсәләни шәриәтлә һәлл етмәк фикриндәдир. Мән сизи барышдырмаг истәјирәм, сән буна нә дејирсән?

— Ахунд, мән Аслан бәји биринчи күн шәриәтә чағырдым, о гачды.

— Әлбәттә, әлбәттә, биз мүсәлманыг, киши рус мәһкәмәсинә гачмаз, шәриәт гапысына кедәр. Инди сән мәни өз тәрәфиндән вәкил едирсәнми?

— Нә үчүн?

— Сизи шәриәт јолу илә барышдырмаг үчүн.

—-Нә шәрт илә?

— Мән һәр икинизә әлверишли шәрт гојарам.

Аслан бәј гәтијјәтлә:

— Ахунд, мән сәни өз тәрәфимдән вәкил едирәм, — деди.

Гулу шүбһәли бахышларла һәр икисини сүзәрәк:

— Бурада нә шәрт ола биләр? Торпағымы өзүмә гајтарсын, барышым.

Аслан бәј бу сөздән гашларыны чатараг чаваб вермәди. Ахунд Мирзә Мећди бәјин бу сөздән позулдуғуну көрүнчә:

— Гулу, бу барышмаг гајдасы дејил, сән һагсызлыг едирсән, — деди.

— Нә үчүн һагсызлыг едирәм? Өз торпағымы истәјирәм.

Аслан бәј дајана билмәјиб бағырды:

— А киши, сәнин торпағын јохдур, буну бир кәрә ган, торпаг мәнимдир!

— Јох, мәнимдир! Һеч бир шәртлә разы дејиләм, торпағымы гајтарачагсан!

— Билирәм сәни данышдыран нәдир. Мәнә дә Аслан бәј дејәрләр, кет, күчүн варса ал!

Гулу ајаға галхды. Ағзы көпүкләнә-көпүкләнә:

— Мәнә дә Гулу дејәрләр, ја өләчәјәм, ја бу торпағы сәндән алачағам, — дејәрәк кетмәк истәди.

Мирзә Мећди ики дизи үстә галхыб гышгырды:

— Гулу, Гулу, сән шәрти билмәмиш иши позурсан, бу јахшы иш дејил, киши беш мин манат пул верир.

Гулу ачы-ачы күләрәк:

— Чох сағ ол, алтында хәзинә јатан торпағы беш мин маната версәм ел мәним үзүмә түпүрәр. Мәним торпағымы гајтарсын, башга һеч бир шәртә разы дејиләм, — дејиб гапыдан чыхды.

Ахунд Мирзә Мећди ону чох чағырды, Гулу дөнмәди.

Аслан бәјин үмиди бурада гырылдыгдан сонра, һансы шәртлә олурса-олсун Гулу илә барышмаға гәрар верди. Дашдәмирин: «Ону јатдығы јердә дөшәји илә оғурладачағам» сөзүнүн она чох баһа отурачағыны билирди. Орадан мә'дәнә кәлиб, Шејданы бир дә Гулунун далынча көндәрди. Гулу бу дәфә үмидсиз вә көнүлсүз кәлди. Өзөзүнә дејирди ки, «Нашүкүрлүк едиб беш мин манаты алмарам, ип дә кедәр, ит дә». Аслан бәј онунла көрүшән кими сөзү мәтләбдән башлајыб:

— Гулу, кәл тәрслији бурах, — деди, — мән доғрудан сәнинлә барышмаг истәјирәм. Де көрүм бу торпағы нә шәртлә мәнә верәрсән?

— Бәј, мәним шәртим будур, ја торпағымы гајтар өзүмә, ја да шәрикли газдыраг.

— Шәрикли нә шәрт илә газдыраг?

— Нечә ки башгалары газдырыр. Гујуну сән газдыр, нә гәдәр нефт чыхса јарысы сәнин, јарысы мәним.

Аслан бәј истеһза илә күләрәк деди:

— А киши, мән өлү ешшәк ахтарырам ки, ајағындан налыны чыхардым, сән мәним дәрими дә сојмаг истәјирсән? «Јарысы мәним, јарысы сәнин» нәдир? Ағзын исти јердәдир. Нотарусдан әлимдә сәнәд ола-ола мән өз тор-

пағымы сәнинлә әлли фаизә газдырсам, мәнә нә дејәрләр. Белә көрүрәм ки, бизим севдамыз баш тутмајачаг. Инди ки, белә олду, мән о јери газдырмырам. Һәләлик гој галсын. Бир заман кефим кәләндә газдырарам. Өз торпағымдыр, кет әлиндән нә кәлир, елә!

Гулунун бејниндә шимшәкләр ојнады. Бир аз дүшүндүкдән сонра:

— Бәј, сәнин шәртин нәдир? — дејә сорушду.

Аслан бәј е'тинасыз:

— О шәртдән сонра сәнин габағына нә шәрт гојум?

— Јенә, сән дә өз шәртини де!

— Мәним шәртим будур: сәнә анчаг ијирми фаиз верәчәјәм. Мә'дәнин подратчылығыны сән өз үстүнә көтүрмәк шәрти илә.

— Подратчылығы мәнә нә үчүн верирсән?

Аслан бәј чидди бир төвр алараг, инандырычы бир тәрздә:

— Мал саһиби өз ишинин үстүндә олса јахшыдыр, — деди.

— Мәним мә'дән подрата көтүрүб газдырмаға пулум һаны? Көпүјә күллә атырам.

— Сәнин анчаг адын подратчы олачаг. Пулу мән верәчәјәм, иши сән апарачагсан. Һәм дә алты аја гујуну газдырыб гуртармалысан.

Узун чәкишмәдән сонра Аслан бәј чыхарылачаг нефтин отуз фаизини Гулуја вермәјә разы олду. Мүгавиләнамәдә Гулунун гујуну алты аја газдырачағы, бүтүн ишләри өз үзәринә көтүрәчәји вә Аслан бәјин Гулуја он сәккиз мин манат бурахачағы гејд едилди.

Гулу ишә башлады. Аслан бәј она чеклә банкдан һәләлик сәккиз мин манат пул бурахдырды. Гулу тахта-шалбан алды, уста газмачылар, фәһләләр чағырды, гаровулчу тутду. Лакин иш әввәлкиндән дүз кәтирмәди. Елә биринчи күн тахта-шалбанын һамысы оғурланды. Гулу башы одлу һәр јана гачдыса да, бир шеј чыхмады. Тахта-шалбан тапылмады ки тапылмады. Гулу гаровулчуну говур јеринә башгасыны тутду.

Оғурлуг јенә әввәлки кими давам едирди. Подратчылыг вә мә'дән ишләринә бәләд олмајан Гулу башыны тамам итирмишди. Бу хүсусда Аслан бәјлә көрүшәркән Аслан бәј: «Гују газдырмаг, буруг гојмаг сәнә асан кәлир? — дејә сорушмушду. — Мән горхурам ки, сән бу иши баша вура билмәјәсән. Зәрәрләри исә үстүмә көтүрән дејиләм!»

Гулу ишдән даһа мөһкәм јапышды. Кечә-күндүз мә'дәндән ајрылмады. Мотор, шланг, балта, бору, дәзкаһ вә башга шејләр үчүн Аслан бәј банкда јенидән беш мин манат кредит ачды. Гулу һәмин шејләри алды. Фәһләләр онлары гурашдырыб, гујуну газмаға башладылар. Оғурлуг јенидән шиддәтләнди. Бир кечә борулар, үч күн сонра гајышла мотор јох олду. Гулу оғруну тапмаг үчүн чох чалышды, бир чох мә'дәнләри кәзди, лакин фајдасы олмады. Тәзә гаровулчуну да ишдән говду. Шејләрин бир һиссәси күндүз оғурландығындан шүбһәләниб гаровулчунун сајыны артырды. Шејләр исә јенә дә јоха чыхырды. Оғурланан шејләрин әвәзинә јениләрини алмаг лазым кәлирди. Амма адына ачылан кредит әримиш олдуғундан бу шејләри алмаға кифајәт етмәди. Гулу икинчи дәфә Аслан бәјә мүрачиәт етмәјә мәчбур олду. Аслан бәј бу дәфә гашларыны чатараг ачыгла:

— А киши, мәкәр мән хәзинә үстүндә отурмушам? — деди. — Банкда мәним нәгд пулум јохдур. Тачир бабајыг, пулумузу бир јердә сахламаг бизә әл вермәз. Мән пулларымы нефт биржасында аксија алмаға бурахмышам. Горхурам бу гујуну верәчәји газанчдан да баһа баша кәтирәсән?

Гулу дүз бир һәфтә Аслан бәјин јанына ајаг дөјдү, кетди, кәлди, ахырда биржада сатмаг үчүн Аслан бәј она беш мин манат аксија бурахды. Оғурланан шејләри алмаға һазырлашаркән Дашдәмирин гардашы Заман Гулунун јанына кәлиб:

— Дашдәмир дејир мәнә он мин манат пул көндәрсин, чох лазымдыр, — деди.

Гулу она:

— Инди пулум јохдур. Буруг һәлә газылыб гуртармајыб. Нефтимиз чыханда мән өзүм Дашдәмирин хәчаләтиндән чыхачағам, — деди.

— Дашдәмир дејир ки, Аслан бәјин банкда онун адына ачдырдығы кредитдән версин. Сонра өзү Аслан бәјлә һесаблашар.

Гулу ағыр вәзијјәтдә иди. Бир тәрәфдән бөјүк гардашы Һәсән мәһкәмәјә шикајәт едиб, ондан өз һаггыны тәләб едирди, о бири тәрәфдән дә Аслан бәј итән шејләрин пулуну Гулунун ајағына јаздырдығындан онун адына ачдырдығы кредит борч олараг бојнунда галмышды. Пул хәрчләниб кедир, орада исә һеч бир шеј јохду. Оғурланмыш шејләрин әвәзинә јенисини алмаг, гујуну јолуна сал-

маг мүмкүн дејилди. Аслан бәј дә она даһа борч пул бурахмајачагды. Бунлардан башга газмачы Рәшидә ишләдији күндән бәри пул верилмәмишди. Гулу ону бу күнә гәдәр «бу күн-сабаһ» салыб, башыны бир төвр алдатмышды. Инди Рәшид дә өз һаггыны тәләб едир, гујуда иши дајандырачағыны билдирирди. Гулу бунларын һамысыны дүшүндүкдән сонра јумшаг бир сәслә:

— Заман, сәнин башын үчүн, мәним адыма банкда пул галмајыб. Доғрудур, Аслан бәј мәним адыма кредит ачдырмышды, мән о пуллара мә'дән үчүн лазым олан шејләри алдым. Бу саат өзүм мәәттәләм, — дејә чаваб верди.

Заман гашларыны чатараг кетди. Онун ачыглы кетмәси Гулуну чох горхудурду. Гулу өз-өзүнә: «Залым оғлу јахшылыг еләди, анчаг гылынчыны јаман јердә сијирди» — дејә дүшүнмәјә башлады.

Гулу чох јахшы баша дүшүрдү ки, онун башына кәлән бүтүн бу ојунларын һамысы Аслан бәјин кәләкләридир. Иши јарымчыг гојмаг, јени подратчы тутмаг исә мүкүн дејилди. Аслан бәј буна һеч вәчһлә разы олмајачагды.

Биржа, нефт кралы Нобелин әлиндә бир ојунчаг иди. О истәдији вахт нефтин гијмәтини учузлашдырыр, истәдији вахтда баһалашдырырды. Бир нечә харичи өлкә илә тичарәтә киришдијиндән, она чох нефт лазым иди. Кичик мә'дән саһибләрини ифласа уғратмаг вә онлардан учуз гијмәтә нефт алмаг үчүн истәдији вахт биржада аксијалары гијмәтдән салырды.

Аксијаларын биржада учузлашдығыны Аслан бәј өјрәнмишди. Она көрә дә Гулуја нәгд пул әвәзинә беш мин манатлыг аксија бурахмышды.

Гулу биржаја кәлди. Аксијалар отуз фаиз учузлашмыш олдуғундан Аслан бәјин она беш мин манат әвәзинә вердији аксијалары анчаг отуз беш фаиз ашағы сатмаг олурду. Нејләсин? Гујуну тез газдырмаг лазым иди. Фәһләләр ишсиз галмышды. Гулу мәчбур олуб аксијалары сатды. Мә'дәнә лазым олан шејләри алды.

Гују јенидән газылмаға башлады.

Пул јенә гуртарырды. Усталар, фәһләләр, гаровулчулар пул истәјирди. Һәм дә мүһәндис чағырыб гујунун даһа нечә сажен газылачағыны ајдынлашдырмаг лазым иди. Бүтүн бунлар үчүн хејли пул лазым иди. Мүгавиләнамәјә көрә Аслан бәј 18 мин манаты вериб гуртармышды. Һәтта сонунчу беш мин манаты Гулу күч-бәла илә

ондан гопардығы заман Аслан бәј она: «Борчуму вериб гуртардым, бундан сонра пул үчүн мәним јаныма кәлмә» — демишди. Лакин пулсузлуг вә еһтијач Гулуну јенә Аслан бәјә мүрачиәт етмәјә мәчбур етди.

Гулу Аслан бәјин јанына кетди. Аслан бәј она:

— Мәним даһа пулум јохдур. Аксијалар биржада отуз беш фаиз ашағы дүшүб. Мән аксијаларымы су гијмәтинә сатыб сәнә пул верә билмәрәм! — дәди.

Гулу орадан евә башы аловлу кәлди. Арвады Диларә она бир парча кағыз узадыб:

— Ал, буну сәнә кәтирдиләр, — деди, — мәһкәмәјә чағырырлар. Сәнин мәһкәмәлик нә ишин вар?

Гулу кағызы алыб, о тәрәф-бу тәрәфинә бахдыгдан сонра бир кәлмә данышмадан евдән чыхды. Ону үч күн сонра гардашы Һәсәнлә араларында олан торпаг давасы үстүндә мәһкәмәјә чағырырдылар.

Гулу мәсләһәт үчүн Аслан бәјин јанына кәлди, мәсәләни ачыб она сөјләди. Аслан бәј бу әһвалаты чохдан билирди. Һәсән исә ону горхутмурду. Гулунун ачкөзлүјүнү билдијиндән ону горхутмаг үчүн:

— Гулу, бизим ишимиз һеч кәтирмир, — деди, — бу гују лап башымыза бәла олду. Бир әтәк пул төкмүшүк, амма һәлә һеч јүз сажен дә газылмајыб. Бу тәрәфдән дә гардашын Һәсән дава башласа гујунун иши, демәк аллаһа галыр.

— Мән нејләјим, мәнә бир тәдбир төк, чарә елә.

— Мәһкәмәјә пул басыб Һәсәнин әлини торпагдан тамам чыхармалысан! Бунун үчүн сахта сәнәдләр, вәсигәләр лазымдыр. Инди һәр шеј пулла ашыр, дава вәкили Јунис бәјин јанына кет, о сәнә һәр јолу өјрәдәр.

Гулу додағыны чејнәјә-чејнәјә деди:

— Дәрд пул дәрдидир, вар ки верәм?

Аслан бәј истеһзалы бир әда илә:

— Беш јүз мәһкәмә, үч јүз дә вәкилә бассан, иш гуртарыб кедәр, — деди. Гулунун динмәдијини көрән Аслан бәј:

— Јә'ни бир сәккиз јүз манатын да јохдур? — дејә сорушду. — Даһа нә кишисән? Пул басмасан Һәсән ишы апарар. Кет мин манат вексел вер, пулуну ал, сонра гардашынла ишини гуртарыб кәл мә'дән һаггында данышаг.

Гулу о күн векселлә мин манат алыб, Јунис бәјин јанына кетди. Онун васитәси илә мәһкәмә ишини дә көрдү. Сахта сәнәдләр, вәсигәләр һазырланды. Үч күн сонра һәр ики гардаш мәһкәмә гаршысында дурмушду.

Məhkəmə hər икисини данышдырдыгдан сонра Һəсənин шикајətини рədd етди.

Һəсən məhkəmə идарəсинин гапысындан чыхаркən Гулуја деди:

— Сən бу ата-баба торпағымызы мəним əлимдən чыхартдығын кими өз əлиндən дə чыхартдын. Аслан бəj сəни ити гован кими говачаг.

Гулу истеһза илə:

— Мən о јоллары билирəм, сən кет өз дəрдини чək! — деди.

Иш məhkəмədə гуртардыгдан сонра Аслан бəj Гулуну танымаг да истəмəди. Онунла һеч бир əлагəси олмајан јад бир адам кими көрүшдү. Бир күн Гулу јенə мə'дən мəсəлəси үчүн онун јанына кəлдикдə Аслан бəj деди.

— Нобелин еви јыхылсын, аксијалары учузлашдырыб, бир тəрəфдən аксијалары, бир тəрəфдən дə нефти учуз гијмətə јығыр. Бах, чənлəрим долуб-дашыр, пулларым да аксијаларда јатыр. Өз фəһлəлəримə вермəјə пул тапмырам. Сən дə бир этək пулу бу гујуја төкдүн, бир шеј чыхмады.

— Бəс бу гујунун иши нə олачаг? — дејə Гулу Аслан бəјин дүз көзүнүн ичинə бахды. Аслан бəj əлləрини һавада ојнадараг:

— Ону һеч мən дə билмирəм, — деди. — О күн фəһлəлəр һүчум чəкиб евə кəлмишди. Онлары биртəһəр сакит едиб јола салдым. Чох һəјасызлыг етсən аксијалар гијмətə минənə гədəр гујуда иши дајандырмалы олачағам.

— Нобел белə кəлди, аксија белə кетди... Бу сөзləрлə мəним гарным доjмаз, Аслан бəj, мən ачам, де көрүм мən неjləjим?

— Сənин гарныны да мən бојнума көтүрмəмишəм ки. Ачсан, кет башга иш тап, мən сənə пул верə билмəјəчəјəм!

— Мə'дəни газдырмаг үчүн борч бурахдығын векселləрин дə вахты јахынлашыр. Мən онлары һардан верəчəјəм?

— Гулу, кəндлидən тачир олмаз! Сən кет јерини ək, инəјиви саг!

— Аллаһ сизин евинизи јыхсын, биздə јер, инək гојдунуз ки, јер экиб инək саға биләк? Јох, көрүрəм сən мənимлə башга чүр башламысан.

— Нечə башламышам? Сənə ики буруғун пулуну бурахдым, де көрүм, неjləдин? Оғурланан шеjləрин гијмəтини сənин ајағына чыхачағам. Гујунун ичиндəки шланглары, балтаны, мə'дəндəки дəзкаһы вə алəтləри дə оғурлатсан атамызын еви јыхылар. Де көрүм, үстүндə гаровулчу вармы?

— Вар, о да пул үчүн кəлиб-кетмəкдən мəни тəнкə кətириб, һəјасызын биридир. «Ачам, мəним пулуму вер!» — дејə јахамдан əл чəкмир.

Аслан бəj бир аз дүшүндүкдən сонра:

— Сən сабаһ мə'дəндə ол, мən дə кələчəјəм, орда данышарыг, — деди.

Гулу сəһəр тездən мə'дəнин јаныны кəсдирмишди. Гаровулчу Вəли онун башы үстүндə дуруб:

— Бу саат мəним пулуму вер, бурах кедим! — дејирди. — Ушагларымы ачындан өлдүрмəјəчəксən ки? Белə дə зүлм олар?! Сən гуjу газдырачагсан, мə'дəн саһиби олачагсан — мənə нə? Күчүн јохдур, газдырма.

Гулу чаныны дишинə тутуб она чаваб вермирди.

Аслан бəj кəлди. Вəли ону көрүнчə фүрсəти фөвтə вермəјиб, Гулудан шикајətə башлады. Аслан бəj үзүнү Гулуја тутуб:

— Нə үчүн бу кишинин пулуну вермирсən? — дејə сорушду. — Ачгарына бу сənə нечə гаровул чəксин?

Вəли үрəкләнərək дилиузунлуға башлады:

— Саг ол, бəj, инан ки, үч күндүр ачыг. Кəлиб Гулудан пул истəjирəм, мənə јаман дејир. Дејирəм пул вермəдијин бəс дејил, һəлə бир мənə јаман да дејирсən? О даһа да ачыгланыб: «Сус, көпək оғлу, сəни өлдүррəм!» — дејир.

Аслан бəj симасыны чиддиләшдирərək:

— Јох, белə олмаз! Бу кишинин пулуну вер! Јохса бу мə'дəндən сənə мə'дən олмаз, — дејиб кетди.

Гулу Аслан бəјин «сабаһ мə'дəндə ол, орада данышарыг» сөзүнү тамамилə башга мə'нада анламышды. О елə билирди ки, Аслан бəj мə'дənə баш чəкиб, гујунун газылмасына јенидən пул бурахмаг истəjир. Онун букүнкү һərəкəти Гулуну лап ачыгландырды. Аслан бəj кетдикдən сонра Гулу да галхыб кетмək истəди. Вəли онун башынын үстүнү алыб:

— Ачам, тез ол, мəним пулуму вер! — дејə һаггыны тələб етди. Гулу нə гədəр дил төкдүсə мүмкүн олмады. Ахырда ачыға дүшүб:

— Чəкил дејирəм, јохса бу саат мејитини јерə сərərəм! — дејərək чыхыб кетди.

Вәли онун архасынча:

— Кетмә, кәл шејләрини тәһвил ал, мән гаровулчулугдан чыхырам, — дејә бағырды.

Гулу кедә-кедә:

— Ајағыны орадан бир јана атсан од вурарам! Нә итсә сәндән алачағам, — дејә гышгырды.

Сәһәр гоншу мә'дәнләрин фәһләләри бир-бириндә дәјмишди. Шејда о јан-бу јана гача-гача:

— Залым оғлу, өлдүррәм дејә-дејә, ахырда јазыг гаровулчуну өлдүрдү, — дејә гышгырарды. — Онун ганы һалалдыр.

Вәлинин өлдүрүлмәси фәһләләр арасында бөјүк һәјәчана сәбәб олмушду.

Полис идарәсинә хәбәр верилди. Акт јазылдыгдан сонра полис нәфәрләри Вәлинин мејитини көтүрүб апардылар.

Гулу бу ишдән хәбәр тутунча өзүнү башы аловлу мә'дәнә салды. Фәһләләр она һүчум едиб:

— Залым оғлу залым, кишинин пулуну вермәдијин бәс дејил, һәлә өзүнү дә вуруб өлдүрүрсән? Бу сәнә баһа баша кәләчәк! — дејә гышгырдылар.

Гулу нә гәдәр «ону мән өлдүрмәмишәм, хәбәрим јохдур» — дејә анд ичди, аман етдисә, инанмадылар. Иш бөјүдү, Гулуну һәбс етдиләр. Бир ај сонра мәһкәмә ишә бахыб, ону он ил мүддәтинә сүркүн етди. Гулунун векселләринин вахты чатдыгда мә'дән торга гојулду. Аслан бәј мә'дәни торпагдан көтүрүб, јенидән ишә башлады.

IV

Бир күн Араз Аслан бәјин мә'дәни јанында газмачы Рәшидлә данышырды. Аслан бәј онларын јанындан кечәркән ачыглы-ачыглы Араза бахды, бирдән нәји исә хатырламыш кими ајағыны сахлајыб, әмредичи бир сәслә:

— А кәдә, бура бах, бир дә сән мәним фәһләләримлә данышма! — деди.

— Бу әмри һеч сәнин дәдән Рәһим бәј дә верә билмәз! Мән истәдијим заман, истәдијим адамла данышмышам, данышачағам да, — дејә Араз тәмкинлә чаваб вериб, сөһбәтинә давам етди.

— Мән әмр еләјирәм! Сән мәним фәһләләримлә данышмајачагсан! Јохса онлары да јолдан, диндән чыхармаг истәјирсән?

— Мән онлары јолдан чыхармырам, дүз јола салырам. Сән ики гардашы шејтан кими бир-бири илә вурушдурдун, торпагларыны әлләриндән чыхартдын, ахырда да гаровулчуну өлдүрүб Гулунун бојнуна атдын. Кишини јурдундан дидәркин салдын... Мән сәнин бу ишләриндән данышырам.

Аслан бәјин көзләри ачығындан аз гала јериндән чыхачагды, о, ајагларыны јерә чырпыб:

— Чәкил мәним көзүмүн габағындан! Чәкил дејирәм сәнә! — дејә вар күчү илә гышгырды. — Бөһтан демәк сәнин көһнә адәтиндир!

— Сән чох ајагларыны мәним үчүн јерә дөјмә! Бил ки, мән дә сәнин үчүн јерә дөјсәм, габағымда дура билмәзсән, буну билирсәнми? Бир дә мән јалан демирәм, сән адам өлдүрән дејилсән, адам өлдүрдәнсән. Пул вериб гаровулчуну өлдүртдүјүн адамы да таныјырам.

Аслан бәј Аразын фәһләләр арасында бөјүк һөрмәти олдуғуну билирди. Одур ки, мәсәләни дәринләшдирмәмәк үчүн Араза чаваб вермәдән узаглашды. Араз онун архасынча һәдә илә:

— Дајан бир, көр сәнин башына нә кәтирәчәјәм — деди.

Аслан бәј Гулунун башына кәтирдији ишләри, гаровулчуну өлдүртмәсини Аразын һарадан билдијинә һејрәт етди. Аразы јахшы таныдығы үчүн онун «дајан бир» — дејә һәдәләмәси Аслан бәји јаман горхутду. Она көрә дә Аразы јох етмәк үчүн тәдбирләр дүшүндү.

Ертәси күн Араз әлли-алтымыш нәфәр фәһләнин јанында Аслан бәјин ики гардаш арасында дүзәлтдији дүшмәнчилији, Гулунун әлини мә'дәндән чыхартмаг үчүн гаровулчуну өлдүртмәсини ачыг-ачығына данышды. Онун сөзләри фәһләләри бәрк һәјәчана кәтирди.

Бу әһвалаты Аслан бәјә хәбәр вердикләриндән о, башламаг истәдији ишдән горхуб чәкинди. Фәһләләрин һәјәчаныны јатыртмаг, өзүнү тәмизә чыхартмаг мәгсәди илә јерли полис мүдиринә пул басды: «һөкумәт вә мә'дәнчиләр әлејһинә тәблиғат апарыб, фәһләләри јолдан чыхарыр» — дејә шејтанлајыб Аразы тутдурду. Бу һадисә фәһләләр арасында бөјүк һәјәчана сәбәб олду. Онлар өз араларындан үч нүмајәндә сечиб, Аразы бурахдырмаг, онун һагсыз тутулдуғуну сүбут етмәк үчүн полис мүдиринин јанына көндәрдиләр. Бу хүсусда Аслан бәј илә дә чидди вә кәскин бир дилло данышдылар. Лакин бунла-

рын һеч бир нәтичәси олмады. Нүмајәндәләр Аразын ишләдији мә'дәнин саһиби Гасым бәјин јанына кетдиләр. Аслан бәјин фитнәсинә гаршы е'тираз едиб, Аразын азад едилмәсини тәләб етдиләр. Гасым бәј Аразы азад етдирмәјә сөз верди. Аслан бәјин она хәбәр вермәдән Аразы тутдурмасы Гасым бәјә бәрк тохунмушду, амма о һәләлик сәсини чыхартмырды. Фәһлә нүмајәндәләринин Аслан бәј һаггындакы фикирләрини билдикдән сонра, Аразы азад етмәјә гәрар верди. О бунунла һәм фәһләләр арасында һөрмәт газанмаг, һәм дә онун фәһләси олан Аразы она хәбәр вермәдән тутдуран Аслан бәјә өз гүввәт вә нүфузуну көстәрмәк истәјирди. Гасым бәј һәмин күн полис рәисинин јанына кедиб, Аразы нә үчүн тутдуғунун сәбәбини сорушду. Рәис нә гәдәр сәбәб көстәрдисә, Гасым бәј гәбул етмәјиб, о сәбәбләрин тамамилә пуч олдуғуну сүбут етди. Сонра әлини стола чырпараг:

— Бу саат мәним фәһләми азад елә! — дејә гышгырды. — Јохса бурадан бирбаш шәһәр һакиминин јанына кедиб, сәндән шикајәт едәчәјәм!

Гасым бәјдә тачирлик дамары даһа гүввәтли иди. Вар-дөвләтини артырмаг үчүн кечә-күндүз мүхтәлиф јоллар дүшүнүб, јени газанч мәнбәләри тапырды. О, банкларда чох аз пул сахлајырды. Пулуна ја нефт аксијасы алыр, ја буруг газдырыб иши баша чатдыра билмәјән мә'дәнчиләрә ағыр фаизлә борч пул бурахырды ки, бу вахт мә'дән дә онун јанында киров гојулурду. Мә'дәнчиләр векселлә алдыглары пулу вахтында вермәдикләри заман ганун үзрә о, мә'дәнләри өз адына кечириб, онлара саһиб олурду. Онун Сабунчу вә Раманада беш-алты мә'дәни варды.

Гасым бәјин вар-дөвләтинин чохлуғу она һөкумәт мә'мурлары јанында бөјүк һөрмәт газандырмышды. Одур ки, Гасым бәј әлини стола чырпдығы заман полис идарәсинин рәиси ишин бөјүмәсиндән горхуја дүшүб, Аразы азад едәчәјинә сөз вермишди.

Аразын тутулмасы Күнәши сарсытмышды. Дағ көвдәли, аслан үрәкли бу гадын он беш күн ичәрисиндә чох дәјишилмишди. «Аразы узаглара, Сибир чөлләринә сүрүн едәрләрсә онсуз нечә јашајарам?» — дејә ағлајыр, Аслан бәјә гарғыјырды. Шиддәтли әсән күләк инчә, көврәк бир ағачы буруб бүкдүјү кими, бу ачы дүшүнчәләрдән о икичанлы гадынын гәлбиндә доған фыртына да бүтүн вүчудуну сарсыдыр, гәлбини јарпаг кими титрәдирди.

О күн Аразын аиләсиндә јени бир үзв дә артачагды. Һәр дәгигә, һәр санијә јени ушағын дүнјаја кәләчәјини көзләјән мама Күнәши күрсүјә отурдуб, она үрәк-дирәк верирди. Күнәш ағры чәкәркән белә Аразы унутмурду. Бүтүн гоһум-гардаш башына топланмыш олдуғу һалда онун гәлби ачылмыр, үзү күлмүрдү, синәсиндә даш кими бәркимиш бир ағры габырғаларыны мәнкәнә кими сыхырды.

Аразын азад олмасы белә бир күнә вә саата тәсадүф етмишди. О, гапыдан ичәри кириндә илк әввәл көзләрини дүнјаја јени ачан ушағын сәсини ешитди. Мама ушағы әлиндә тутуб этрафындакылара:

— Көзүнүз ајдын олсун, оғландыр! — деди. — Машаллаһ, буз балтасыдыр, поладдыр, полад!

Аразын кәлмәјиндән кимсәнин хәбәри јох иди. Араз дајана билмәјиб гапынын ағзындан:

— Көзүн ајдын олсун, Күнәш, оғлумун адыны Полад гојдум, — деди.

Илләр кечдикчә Бакыда нефт сәнајеси сүр'әтлә инкишаф едирди. Бакы Русијанын мүһүм сәнаје вә ингилаб мәркәзләриндән биринә чеврилирди. Зәнкин вә түкәнмәз нефт јатагларыны өз кениш саһәсиндә бәсләјән Абшерон јарымадасы Азәрбајчан кәндләриндән, Русијанын јахын вә узаг кушәләриндән, Гарабағдан, Зәнкәзурдан, гоншу Дағыстан вә Чәнуби Азәрбајчандан ахын-ахын фәһләлијә кәлән ач вә јохсул адамлара өз гојнунда јер верир, онлары кәләчәк мүбаризәләрә һазырлајырды.

1897-чи илин сакит кечәләриндән бири иди. Он дөрд кечәлик ај, этрафында шән вә ојнаг ушаглар кими дишләрини ағардан улдузлар каһ парча-парча учушан сејрәк булудлар архасында кизләнир, каһ да өз парлаг сималарыны јенидән көстәрир, санки јердәки инсанларла кизләнгач ојнајырды.

Араз ишдән јеничә гајытмышды. Бәрк јорғун иди. Бунунла белә бу күн мә'дәндә фәһләләрлә мә'дән саһиби Гасым бәј арасында баш верән тоггушма бир ан белә онун хатириндән чыхмырды. Аразы севиндирән бу иди ки, фәһләләр артыг өз еһтијачларыны чәсарәтлә демәјә, һүгугларыны анламаға башламышдылар. Онлар артыг баша дүшүрдүләр ки, әл-әлә вермәдән, гасымбәјләрә гаршы биркә вурушмадан галиб кәлә, һәјатларыны јахшылашдыра билмәјәчәкләр. Араз бу мәсәләләр этрафында чох дүшүнүр, лакин һеч бир нәтичәјә кәлә билмир, ајдын бир чыхыш јолу тапмырды.

О бу дүшүнчәләр ичәрисиндә икән күчә гапысы дөјүлмәјә башлады. Араз гапынын дөјүлмәсиндән, кәлән адамын таныш адам олдуғуну јәгин етди, бөјүјүб әрсәјә кәлмиш оғлу Полады гапыны ачмаға көндәрди. Чох чәкмәдән Полад кери гајытды вә кәлән адамын Ванја әми олдуғуну билдирди. Араз јериндән сычрајыб һәјәтә чыхды. Нә гәдәр етдисә Ванја ичәри кирмәди. Онлар әнчир ағачынын алтында отурдулар.

Ванја чох шад көрүнүрдү. Онун үз-көзү күлүрдү. Јени бир хәбәрлә кәлдији ајдын һисс олунурду. Лакин Араз өз тәмкинини позмур, дәрин мараг ичиндә Ванјанын көзләринә бахыр, ондан һеч бир шеј сорушмамаға чалышырды. Әнчир ағачынын галын јарпаглары арасындан сүзүлән ајын парлаг шүалары онларын үз-көзүнү ишыгландырырды.

Ванја Аразын сағ әлини ики әли илә бәрк-бәрк сыхараг:

— Достум, сәнә хош хәбәр кәтирмишәм, — деди, — инди сәни тәбрик етмәк олар. Бу күн Сабунчу «Сосиал-демократ» дәрнәјинә гәбул олунмаг үчүн вердијин әризәјә бахдыг. Бүтүн дәрнәк үзвләри сәнин һаггында чох јахшы данышдылар. Сәнин мәрдлијин, дүзлүјүн вә фәһләләр арасында газандығын һөрмәт һаггында данышанлара дәрнәјин рәһбәри Азад јолдаш бөјүк марагла гулаг асырды. Ахырда о сәнин һаггында данышды. Бир сөзлә сәни бу күн өз сыраларымыза гәбул етдик.

Араз бирдән-бирә нә едәчәјини билмәди. Севинчиндән көзләри парлајыр, өз тәшәккүрүнү билдирмәјә сөз тапмырды. Нәһајәт, Араз һәјәчан ичәрисиндә ајаға галхды, әлини Ванјанын овучлары ичәрисиндән чыхартды, ону гучаглајыб, полад кими мөһкәм голлары арасында сыхараг:

— Сағ олун, чалышарам ки, сизин башынызы һәмишә уча едим, — сөзләрини дејә билди.

Ванја Аразын јанында чох гала билмәди. Араз нә гәдәр дил-ағыз едиб, ондан евә кечмәји, һеч олмаса бир стәкан чај ичмәји хаһиш етдисә дә, Ванја разылыг вермәди. Дәрнәкдән алдығы тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн кетмәли олдуғуну билдирди.

Ванја худаһафизләшиб кетдикдән сонра Араз чох шад бир һалда отаға дахил олду. Атасынын кефини көк көрән Полад севиниб, күлә-күлә:

— Чох ширин данышырдыныз, Ванја әми дејәсән тәзә хәбәрлә кәлмишди? — дејә сорушду.

— Јахшы баша дүшмүсән. Ванја әми лап тәзә вә шад хәбәрлә кәлмишди, — дејә Араз күлүмсәјән көзләри илә оғлуна бахды, лакин бу тәзә вә шад хәбәрин нә олдуғуну демәди. О нә исә дүшүнүрдү.

Аразын сосиал-демократ дәрнәјиндә иштирак етмәси онун сијаси шүура малик бир фәһлә кими инкишаф етмәсинә көмәк едирди. О, чаризми јыхмаг үчүн тә'тил вә үсјанлар һаггында дәрнәкдә ешитдикләринин нә гәдәр доғру олдуғуну дүшүнүр, фәһлә тә'тили вә нүмајишләринин күчүнү гијмәтләндирирди. Хүсусилә, бир нечә күн әввәл Бир Мај мүнасибәтилә Степан Разин тәпәси јахынлығында тәшкил едилмиш нүмајиш она чох јахшы тә'сир бағышламышды. Бакы сосиал-демократларынын рәһбәрлији илә кечирилән бу нүмајишдә фәһләләрин көстәрдији һәмрә'јлик Аразда бу әзәмәтли гүввәјә олан инамы бир гат даһа артырмышды. Одур ки, Араз кетдикчә мә'дән саһибләри вә чар мә'мурлары илә даһа сәрт рәфтар едир, онлара гаршы олан нифрәтини бүрузә вермәкдән чәкинмирди.

Бир күн Араз, Ванја вә онларын досту фәһлә Григор мә'дәнин јахынлығындакы кичик бир гајанын әтәјиндә отуруб дәрнәјин тапшырыгларыны јеринә јетирмәк үчүн тәдбир төкүрдүләр. Бу вахт кичик һесабдар Михаил Михајлович орадан кечирди. Араз күлә-күлә:

— Еј, хозејин, кәл көрәк, нә вар, нә јох — дејә ону сәсләди.

Јолдашлары күлүшдүләр. Михаил Михајлович онларын јанына кәлиб:

— Хозејин сизсиниз ки, падшаһла падшаһлыг едирсиниз, — деди. — Бүтүн ишчиләри онунла вурушмаға чағырырсыныз.

Ванја она дик-дик бахараг:

— Бәсдир, биз бу ачлыға, бу һагсызлыға сон вермәлијик, — деди. — Бизи кечә-күндүз ачгарына бу инсафсыз хозејинләрә ишләмәјә мәчбур едән мүстәбид һөкүмәти көкүндән јыхмаг лазымдыр.

Михаил Михајлович истеһза илә күләрәк:

— Ванка, сән һәмишә белә тәрс-тәрс данышырсан, — деди. — Бу данышыглардан исә сиз чох шеј итирир, бир шеј газанмырсыныз.

751—4

Араз бу сөһбәтә гарышмаја билмәди. О, һәмишә фәһләләр арасында сазишчи, барышдырычы бир әһвал-руһијјә јајмаға чалышан Михаил Михајловичә бу дәфә дә чаваб вермәји лазым билди:

— Михаил Михајлович, сән сәһв едирсән, о күн фәһләләрин јығынчағында көзәл нитг сөјләјән бир ингилаб рәһбәри мәзлумларын давасына чох јүксәк гијмәт верди. О деди ки, фәһләләрин досту Маркс демишдир ки, синфи мүбаризәдә сизин итирдијиниз анчаг зәнчир, газандығыныз исә азадлыг олачаг. О күндән бу сөзләр јадымда галыб. Анчаг Миша, бу сөзләр сәнин башына кирмәз, чүнки сән Гасым бәјин ајда 25 манатына гуллуг едирсән.

Григор Аразын сөзләрини тәсдиг етди:

— Хозејинләр биз фәһләләрин ганыны сордуглары кими, сәнин тәк кичик ишчиләрин дә ганыны сорурлар. Анчаг өз һаггынызы дүшүнмәјә вә ону мүдафиә етмәјә сиздә һәлә о шүур јохдур.

Михаил Михајлович додагалты мырылданараг:

— Әлбәттә, Ванја кими вәтән хаинләринин сөзү сизин үчүн чох гијмәтлидир, — деди. — Сизләри бунлар јолдан чыхарыр.

Араз бу сөзләри ешитчәк барыт кими партлады:

— Еј, Миша! Додагалты мырылданма, сөзүн вар, киши кими ачыг де. Билирәм, сән Ванјаны чары севмәдији, бизим кими кичик милләтләрлә дост олдуғу үчүн тагсыркар һесаб едирсән. Анчаг сәһв дүшүнүрсән. Русијада инди бүтүн фәһләләрин, мәзлумларын вәзијјәти бир чүрдүр. Сәни, Ванјаны вә бир чохларыны өз доғма јерләринизи бурахараг, бу мә'дәнләрә кәлиб ишләмәјә нә вадар етмишдир? Ачлыг! Сән буну дүшүнүрсәнми?

Ванја әлини Аразын чијнинә гојуб:

— Һаггын вар, Араз, — деди. — Бизим дүшүндүјүмүз вәтән мәфһуму бу падшаһпәрәстләрин башына кирмәз!

Миша бир аз дүшүндүкдән сонра:

— Падшаһла падшаһлыг еләмәк олмаз, — деди. — Ахы, дағ кими бир һөкумәтә сиз нә едәчәксиниз?

Ванја:

— О сәнә елә көрүнүр, — дејә чаваб верди, — онун бүтүн күчү, гүввәти сәндән асылыдыр. Она гүввәт верән сән өзүнсән.

— Валлаһ, сиз өзүнүз дә нә дедијинизи билмирсиниз, — дејә Миша башыны булајараг чыхыб кетди.

Араз онун архасынча:

— Сән бир буна бах, — деди, — ачындан сапсары саралыб, бизим ач бәјләр кими үрәјиндән ағалыг кечир. Халг ичиндә бир мисал вар: «Шаһгулунун бағы вар, һејвасы јох, нары јох!».

Ванја бир гәдәр дүшүндүкдән сонра:

— Һәлә бизим ичимиздә өз күчүнә инанмајан фәһләләр аз дејил, — деди. — Бунлара өз һүгугуну баша салмаг, дост-дүшмәнини танытдырмаг биздән нә гәдәр сәбир, ирадә, мәтанәт истәјир.

Бу әһвалатдан үч күн сонра Ванја илә Араз тәнәффүс заманы буруғун јанында отуруб, гәљаналты едирдиләр. Бу заман Миша да кәлиб чыхды. Араз ону көрән кими:

— Еј, хозејин, кәл көрәк, — дејә јериндән галхды.

— Хозејинликдән исте'фа вердим, — дејә Михаил Михајлович Аразын көстәрдији јердә онунла јанашы отурду.

Араз:

— Дејәсән хејир хәбәрлә кәлмисән? — дејә сорушду.

— Еләдир ки вар, — дејә Миша чаваб верди. — О күн сиздән ајрылдыгдан сонра мүбаһисә етдијимиз мәсәлә һаггында чох фикирләшдим. Бүтүн кечәни сәһәрә гәдәр јата билмәдим. Сизин фикирләриниздә бир һәгигәт олдуғуна инанмаға башламышам.

— Демәк ағылланмаға башламысан!

— Еләдир, кеч дә олса, ахыр ағлым башыма кәлиб.

Миша бир аз онларла данышыб, бирликдә гәљаналты етдикдән сонра кетди. Араз мә'налы-мә'налы Ванјанын үзүнә бахараг:

— Ахыр ки, ону да имана кәтирдик, — деди.

— Араз, сән чох садәдил адамсан, бунлара чох да инанмаг олмаз, — дејә Ванја чаваб верди.

Миша онларын јанына тез-тез кәлиб кедирди. О сосиал-демократ дәрнәјинә кирмәк үчүн вердији әризәнин чавабыны көзләјирди.

Бир күн тәнәффүс заманы Миша јенә онларын јанына кәлмишди. Ванја илә Араз бу дәфә ону бөјүк севинчлә гаршыладылар; һәр икиси нөвбә илә онун әлини сыхараг, сосиал-демократ дәрнәјинә гәбул олунмасы мүнасибәти илә тәбрик етдиләр. Мишанын чохдан бәри интизар чәкән

көзләри ишыгланды. О, достларына өз миннәтдарлығыны билдирәрәк деди:

— Мән гаранлыгда јолуну азмыш бир јолчу идим, сиз мәни о гаранлыгдан ишыглы бир јола чыхартдыныз, чох сағ олун, тәшәккүр едирәм.

Бундан сонра Миша дәрнәјин гапалы ичласларында, фәһлә тә'тили вә нүмајишләриндә фәал иштирак етмәјә башлады.

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ

I

1904-чү илин әввәлиндә башламыш рус-јапон мүһарибәси бүтүн дәһшәти илә давам етмәкдә иди. Чар ордусунун чәбһәләрдә мәғлубијјәти, Узаг Шәргдә ән мөһкәм гала сајылан Порт-Артурун јапонлар тәрәфиндән алынмасы, хүсусән чарын бөјүк үмид бәсләдији донанманын Сусима боғазында дармадағын едилмәси чар тәрәфдарларыны бөјүк матәмә батырмышды. Рус ордусунун көстәрдији гәһрәманлыға бахмајараг бу мүһарибә чар үсули-идарәсинин нә гәдәр чүрүк вә зәиф олдуғуну да ортаја чыхармышды.

Бу илләр бүтүн Русијада олдуғу кими, Бакыда да болшевик партијасының сыралары сынанмыш ингилабчы фәһләләр һесабына кенишләнмиш, бир-биринин ардынча әзәмәтли нүмајишләр, тә'тилләр кечирилмәјә башланмышды. 1904-чү илин декабрында кечирилән тә'тилдә фәһләләрин бөјүк гәләбә газанмасы, онлары кәләчәк мүбаризәјә һәвәсләндирмиш, гәләбәјә инамы артырмышды.

Бу дәфә дә Бакы Комитәси нефт мә'дәнләринин тә'тил етмәсини гәрара алмыш вә бу ишә рәһбәрлик етмәк үчүн Азад јолдаша бир нечә мүһүм тапшырыг верилмишди. Ала-гаранлыгдан бир-бир, ики-ики кәлән фәһләләр Шоркөл әтрафында бирләшир, бир-бириндән аралы топа-топа отуруб, сөһбәт едирдиләр. Саат 7-дә митинг башланды. Митингдә азәрбајчанлы фәһләләрин чохлуг тәшкил етмәси тә'тил рәһбәрләрини олдугча севиндирди. Ингилаб рәһбәрләри вә фәһләләр одлу, һәјәчанлы нитгләр сөјләдиләр. Бакы партија тәшкилатының үмуми тә'тил һагғында чыхармыш олдуғу гәрар маддә-маддә охунуб, фәһләләр тәрәфиндән мүзакирә вә тәсдиг едилди. Сабаһ Степан Разин тәпәсинә јығышыб, орадан мүтәшәккил сурәтдә нүмајишә чыхмаға гәрар верилди. Һөкумәт мә'мурларыны аздырмаг мәгсәдилә о күн фасилә илә бүтүн мә'дәнләрдә фит чалынмасы гәрара алынмышды. Фәһлә тә'тилиндән хәбәр тутан полис, атлы казаклар һәр тәрәфә баш сохур, анчаг фәһлә јығынчағынын јерини тапа билмирдиләр. Јығынчағын биринчи фит чалынан јердә олдуғуну зәнн едән атлы казак вә полисләр мә'дәни дөрд тәрәфдән бүрүдүләр, лакин јығынчагдан бир әсәр көрмәдиләр. Бу заман башга мә'дәндә фит һәјәчанлы бир сәслә чалмаға башлады. Бир анда казаклар вә полис нәфәрләри һәмин мә'дәни үзүк гашы кими араја алды. Бу дәфә дә јығынчағын јери мүәјјән едилә билмәди. Дүшмәни аздыран бу фитләр о күн казаклары вә полистләри һеј ора-бура гачмаға мәчбур етди. Лакин јығынчағын һарада кечирилдији јалныз саат бирдә фәһләләр Марселјоза оxујаохуја Шоркөл дәрәсиндән гајытдыглары заманы мә'лум олду.

Сабаһы күн фәһләләр мүтәшәккил сурәтдә Степан Разин тәпәсинә топлашдылар. Орада јенидән митинг башланды. Митинг иштиракчылары нүмајиш үчүн орадан һәрәкәт етмәк истәркән, казак дәстәси онлары араја алды. Казак зибитләри фәһләләрә дағылышмағы әмр етди, лакин онлара әһәмијјәт верән олмады. Казаклар һүчума кечәрәк фәһләләри түфәнк гундағы вә шаллагла вуруб дағытмаға башладылар. Фәһләләр инад едиб мүгавимәт көстәрир, арабир казаклары даша басырдылар. Казаклар фәһләләрин башлары үзәриндән јајлым атәши ачдылар, сонра да фәһләләри өз атларынын габағына гатыб, нүмајиш сыраларыны дағытмаг истәдиләр. Бир казак забити Ванјаны јахалады. Ванја онун әлиндән дартылыб гачмаг истәркән, казак түфәнкинин гундағы илә онун чијниндән елә вурду ки, о үзүгојлу јерә сәрилди. Бу заман Миша өзүнү онун јанына јетириб, голундан тутараг јердән галдырмаг истәди. Забит атыны Ванјаја тәрәф сүрүб, түфәнкинин гундағы илә ону вурмаг истәди. Узагдан буну көрән Араз өзүнү сахлаја билмәди. О гачыб кәләрәк забитин түфәнкинин гундағындан јапышды. Казак түфәнки өзүнә тәрәф чәкәркән Араз түфәнки онун әлиндән өзүнә тәрәф елә бәрк чәкди ки, забит атдан јуварланыб јерә сәрилди, башы гарпыз кими партлады, Араз түфәнки јерә атыб, фәһләләрә гарышды.

О күн нүмајиш рәһбәриндән бир нечәси полис тәрәфиндән һәбс едилди.

Ики күн сонра Аразын гапысы ағзында бир араба дајанды. Үч нәфәр полис арабадан дүшүб, һәјәтә кирди. Араз һәјәтдә әнчир ағачы алтында јеничә узаныб јатмышды. Ону ојадыб, һәбс едилдијини билдирдиләр. Араз кејиниб полисләрлә кетмәјә һазырлашырды ки, Күнәш онун габағыны кәсиб:

— Мән арвадлығымла бунларын һәр үчүнү шил-күт едиб јола саларам, сән бунларын габағына дүшүб һара кедирсән? — дејә һәсрәт вә һејрәтлә Араза бахды.

Араз чаваб вермәјиб, полисләрлә бирликдә гапыдан чыхды.

Араба карвансара кими кениш бир һәјәтә кирди. Онлар арабадан дүшүб, һәјәтин сол тәрәфиндә јерләшән кичик гапыны ачараг бөјүк бир зала дахил олдулар.

Отагда једди-сәккиз јазы столу гојулмушду. Столларын архасында мүхтәлиф рүтбәли полис мә'мурлары отурмушду. Аразы кәтирән полисләрдән бири стол башында отуран шишман бир мә'мура јахынлашыб, нә исә сорушду, сонра үстүндә «Начальник» јазылы лөвһә олан бир гапыны ачыб ичәри кирди.

Араз дәрһал буранын чинајәт ахтаран полис идарәси олдуғуну билди. О бир нечә полис нәфәринин бир кәнч тәләбәни нечә сорғу-суала тутдуғуна гулаг асыр, аралларында кедән данышыглары ешитмәјә чалышырды. Тәләбә чох тәмкинлә чаваб верир, үстүнә јыхмаг истәдикләри чинајәти бојнуна алмаг истәмирди. Бу заман гапы ачылды, Аразы бура кәтирән учабој, арыг полис пөртмүш бир һалда орадан чыхыб, әли илә ишарә едәрәк Аразы ичәриҗә, начальникин јанына апарды. Начальник нәзакәтлә:

— Буjурун, буjурун! — дејә Араза јер көстәрди.

Араз отурду. Начальник әввәлки вәзиjjәтини позмајараг сөзә башлады:

— Бағышлајын, зәһмәт вердик, сиздән бир нечә шеј сорушачағам. Үмидварам ки, чаваб вермәкдән бојун гачырмазсыныз?

Араз динмәди. Начальник:

— Сиз һансы мә'дәндә ишләjирсиниз? — дејә сорушду.

— Сабунчуда, Гасым бәjин мә'дәниндә.

— Чох көзәл. Адыныз нәдир?

— Араз.

— Чохданмы мә'дәндә ишләjирсиниз?

— Он беш јашындан ишләjирәм.

Начальник ајаға галхыб, бир гәдәр она јахынлашараг:

— Елә сиз бу ишдә мәнә көмәк едә биләчәксиниз, — деди, — Дејин көрүм, о күнкү тә'тилә рәһбәрлик едәнләри таныjырсынызмы?

— Танымырам.

— Нүмајишдә нитг сөjләjәнләри нечә?

— Орада һамы данышырды. Бә'зиләрини сифәтдән таныjырамса да, адларыны билмирәм.

— Јахшы, һеч олмазса казаклар һүчум етдиjи заман нитг сөjләjән адамын кими олдуғуну дејә биләрсинизми?

— Јадымда дејил, бир дә о заман митинг дағылмышды.

— Бәс о заман сиз һарда идиниз?

— Фәһләләрин арасында.

Начальник чидди вәзиjjәт алараг сорушду:

— Казакларла фәһләләр арасында олан тоггушмаја даир нә дејә биләрсиниз?

— Фәһләләр вурушмаг фикриндә дејилдиләр. Онларын силаһы јох иди.

— Казаклардан, фәһләләрдән өлән вә ја јараланан олдуму? Онлары таныjырсынызмы?

— Мән анчаг дүнән ешитдим ки, бир казак атындан јыхылыб өлмүшдүр.

— Буну сизә ким деди?

— Казакын өлүсүнү апаранда көрүбләр. Адамлар данышырдылар.

— Казак атдан јыхыланда сиз ону көрдүнүзмү?

— Јох, мән көрмәдим.

— Бәс ким көрмүшдүр?

— Билмирәм.

— Дејирләр сиз көрмүшсүнүз.

— Јох, көрмәмишәм. Мән бу хәбәри анчаг дүнән ешитдим.

Начальник гашларыны чатараг зәнки басды. Һәмин учабој, арыг полис ичәри кирди. Начальник әли илә она ишарә едәрәк:

— Көтүрүн буну! — дејә әмр етди.

Полис Аразы һәјәтә чыхарараг орадакы ики нәфәр башга полисә тапшырыб, башы илә нә исә ишарә етди. Онлар Аразы мүстәнтигин јанына кәтирдиләр. Мүстәнтиг ачыглы бахышларла Аразы сүздүкдән сонра:

— Һә, де көрүм, еј гатил, казак забитини сән нә үчүн өлдүрдүн? — дејә сорушду.

Араз е'тинасыз дуруб чаваб вермәди. Мүстәнтиг онун бу е'тинасызлығындан һиддәтләнәрәк ағзы көпүкләнә-көпүкләнә:

— Еј, чаваб вер, сән мүстәнтиг гаршысында һәр суала чаваб вермәјә мәчбурсан? — дејә бағырды.

Араз лагејд бир төврлә:

— Һеч ким мәни мәчбур едә билмәз! — деди.

Мүстәнтиг әлини стола чырпды:

— Мән сәни мәчбур едәрәм!

Араз јенә чаваб вермәди. Мүстәнтиг бир дә әлини стола чырпараг, Аразы сөјмәјә, тәһгир етмәјә башлады. Араз әлини онун столу үстүндәки ири мүрәккәб габына узадараг:

— Ағзыны дағытма, — деди, — јохса бу мүрәккәбгабы илә башыны јарарам. Сволуч да сәнсән, свинја да сәнсән, суккинсын дә.

Мүстәнтиг онун бу һәрәкәтиндән һејрәт едиб, бир гәдәр чашыб галдыгдан сонра:

— Бу дәлидир, ахмагдыр, нәдир? Билмир ки, мүстәнтиг гаршысында чаваб вермәлидир? — дејә бир нәфәрдән сорушур кими сөјләнди. Араз чәсарәтлә:

— Бош јерә зәһмәт чәкмәјин, мән сизә чаваб вермәјәчәјәм! — деди.

Мүстәнтиг зәнки басды. Аразы кәтирән полис нәфәрләриндән бири ичәри кирди. Мүстәнтиг она:

— Бу вәһшини сакит етмәк лазымдыр! — дејә әмр етди.

Араз онун үстүнә күкрәјәрәк:

— Вәһши сәнсән! — дејә вар сәси илә гышгырды.

Полис нәфәри мүстәнтигә тә'зим едәрәк:

— Аға, мән ону сакит едәрәм, анчаг јаман һәјасыз адамдыр! — деди.

Аразы һәбсханаја апардылар. О, һәбсхана гапысындан ичәри кирдикдә чинајәт ахтаран полис идарәсиндә началникин гапысы ағзында раст кәлдији кәнчи көрдү. Онун јанында әли түфәнкли ики солдат дурмушду. Елә бу вахт һәбсхана рәиси әлиндә бир кағыз өз отағындан чыхараг һәмин кәнчә јахынлашыб:

— Кәл! — дејә бағырды.

Кәнч онун далынча кетди. Араз дәһлиздәки ајағы гандаллы дустаглара бахырды. Һәбсхана рәиси гапы ағзында дуран хидмәтчијә нә исә дејиб, јенә ичәри кирди. Хидмәтчи јан отаға кечиб, јыртыг, кирли бир көјнәк вә

шалвар кәтирәрәк гапынын ағзында јерә гојду. Һәбсхана рәиси јенә отағындан чыхыб Араза:

— Палтарларыны сојун! — дејә әмр етди.

Араз палтарларыны сојунуб, јалныз бир алт палтарында галды. Рәис һәмин кирли палтарлары ајағы илә она тәрәф итәләјәрәк:

— Ал, бунлары кејин! — деди.

Араз көјнәји вә шалвары ики бармағы үчүндән јухары галдырыб, диггәтлә бахдыгдан сонра түпүрүб јерә атды. Сонра үзүнү һәбсхана рәисинә тутуб гәзәблә:

— Мән бу ит чулуну кејмәрәм! — деди.

Һәбсхана рәиси ону башдан-ајаға сүзәрәк:

— Кејәрсән, чох мырылданма, далымча кәл, — дејә гышгырды.

Араз гүруруну позмајараг онун архасынча кетди. Рәис нөвбәтчијә бир камера көстәриб:

— Ач! — дејә әмр етди.

Камеранын гапысы ачылды. О, Аразы камераја салыб, хидмәтчинин кәтирдији һәмин кирли палтарлары ардынча ичәри атараг чыгырды:

— Бу бузлугда дондуғун заман бу палтарлар сәнә лазым олар!

Ичәри кирән Аразын ардынча гапы бәрк бағланды. Камеранын ичи пајызын сон кечәсиндән гаранлыг, гышын дондуручу сәһәриндән сојуг иди. Араз әли илә камеранын ичини јохламаға башлады. Камера бөјүк бир анбар иди. Көрүнүр бина тикилдији заман бурада палчыг тутулдуғундан дөшәмәсиз јердә палчыг даш-кәсәк кими бәркимишди. Араз әли илә камеранын ичини ахтара-ахтара кетдији заман әлинә одун парчалары тохунду. Бу бир адам боју һүндүрлүјүндә јығылмыш одун парчалары иди. О јенә гапыја тәрәф кәлиб, дивара сөјкәнәрәк дүшүнмәјә башлады. Бирдән нә исә хатырлады, гапыны шиддәтлә вурмаға башлады, чаваб верән олмады. Араз бу дәфә гапыны тәпикләмәјә башлады. Нөвбәтчи камеранын балача дешијини ачыб:

— Еј, үсјанчы, нә сәс-күј салмысан? Бу һәјасызлыгда давам етсән көтәк јејәчәксән! — дејә чыгырды.

Араз:

— Еј, ач гапыны, сөзүм вар! — дејә сәси кәлдији гәдәр бағырды. Нөвбәтчи чаваб вермәјиб дешијин ағзыны өртдү.

Үч-дөрд саат сонра гапынын дешиҗи јенә ачылды. Нөвбәтчи ичәриҗә һејва бојда јумру бир шеј атыб:

— Еј, гулдур, ал је! — дејә чығырды.

Араз ачмышды. Ичәри атылан даш кими бәрк шејин нә олдуғуну билмәк үчүн ону әли илә ахтарыб, нәһаҗәт тапды. Кирдә, гуру чад чөрәји иди. Араз ону әли илә зор-күч парчалајыб дишинә салды. Сонра бир аз раһатланмаг үчүн јерә узанды. Вүчудуна јапышан буз кими сојуг вә кәлә-көтүр палчыг онун бөјрүнү, архасыны деширди. Чох узана билмәјиб галхды, ајағы илә анбарда јумшаг бир јер ахтарды. Бу заман нөвбәтчинин атмыш олдуғу көјнәклә шалвар ајағына тохунду. Тез әјилиб онлары јердән көтүрдү, шалвары јумурлајыб башынын алтына гојду, көјнәји дә алтына сәриб үстүнә узанды. Һәбсхана рәисинин «бу бузлагда дондуғун заман бу палтарлар сәнә лазым олар» сөзләрини хатырлады. Сонра бу һавасыз, гаранлыг вә рүтубәт јердә нә гәдәр мәрд инсанларын чүрүјүб мәһв олдуғуну дүшүндү. О кечә сәһәрә гәдәр каһ бу, каһ да дикәр бөјрү үстә дөнәрәк биртәһәр јухуја кетди. Ајыларкән камеранын ичәрләринә узанан сарымтраг бир ишыг золағындан сәһәр олдуғуну билди. Нөвбәтчи гапынын дешијини ачараг, јенә бир парча гуру чад чөрәји атыб:

— Еј, гатил, ал је! — дејә бағырараг, јенә дешији өртдү.

Араз галхды. Даш-кәсәк, гурумуш палчыг, буз кими сојуг јер онун вүчудуну сарсытмышды. Әли илә ахтарыб чөрәји тапды. Бәрк ач иди. Чөрәји дишинә салыб јемәјә башлады. Кәсәк кими гуру чад чөрәји ону доjурмады. Күнортаја гәдәр көзләди. Күнорта јенә дешик ачылды. Нөвбәтчи адәти үзрә бир чад чөрәји атды, сонра кичик бир касада картоф, кәләм сујундан ибарәт олан шорбаны узадараг:

— Севдијин донуз шорбасыдыр, ал је! — деди. Араз донуз ады ешидәр-ешитмәз:

— Ону апар вер атан јесин, — дејә касаны дешикдән әли илә нөвбәтчијә сары итәләди. Каса дөнүб нөвбәтчинин үстүнә төкүлдү. О, Аразы сөјә-сөјә үст-башыны тәмизләди, сонра «Гулдурун бири, елә зәнн едир ки, бурада она плов верәчәјәм, ај сән өләсән» — дејә мырылданыб дешији һиддәтлә бағлады.

Пәһләван көвдәли Араза һәр шејдән чох ачыг тә'сир едирди. Һәр дәфә верилән ики јүз грам чад чөрәји

ону доjурмурду. Ахшамүстү нөвбәтчи она бир шеј узадараг:

— Еј, буну сәнә гоншун көндәрди, ал, кефиндир, — деди.

Араз әлини узадыб јемәји алды. Нөвбәтчи пычылты илә.

— Һеч кәс билмәсин, бундан сонра һәр күн сәнә бу јемәкдән кәтирәчәјәм, — дејәрәк дешији өртдү. Көндәрилән пај бир парча чөрәк вә ики бөјүк котлетдән ибарәт иди. Буну ким көндәрмишди? Бир ан дүшүндүкдән сонра илк дәфә полис идарәсинә вә һәбсханаја кирдији заман рәисин отағынын гапысы ағзында көрдүјү кәнч дустағы хатырлады. Онун симасында нәчиблик, мәрдлик вә чәсарәт әламәтләри дәрһал бу ишин һәмин кәнч тәрәфиндән көрүлдүјүнү күман етмәјә әсас верирди. Бәс о бу чөрәји вә котлети һарадан алыр? Буну она ким кәтирир? Буңлар Араза гаранлыг иди. О, чөрәк вә котлетләри бөјүк бир иштаһла јејиб јатды. Һәмин күндән е'тибарән һәр күн сәһәр, күнорта, ахшам чад чөрәјиндән башга һәр дәфә нөвбәтчи она ики јүз грама гәдәр чөрәк вә ики котлет узадыб:

— Ал, бу дадлы котлетләри је! — дејирди.

Бир күн Араз ондан сорушду:

— Бу котлетләри мәнә ким көндәрир?

Нөвбәтчи боғуг бир сәслә чаваб верди:

— Сәнинлә јан-јана јашајан бир чаван оғлан. Билирсән о нечә оғландыр?.. Пулу да чохдур. Һаjыф бу оғлана.

— Ону нә үчүн тутублар?

Нөвбәтчи әтрафына бахдыгдан сонра:

— Мәһкәмә сәдри Шмалинскини өлдүрүбдүр. Иши чох харабдыр. Ону јәгин ки, е'дам едәчәкләр. — Сонра әтрафына бир дә нәзәр салыб, — билирәм, сән дә казак забитини өлдүрмүсән, — деди, — оғлана демишәм.

— Јох, мән забит өлдүрмәмишәм.

Нөвбәтчи шүбһәли нәзәрлә коридора бахдыгдан сонра:

— Пулун варса, вер, сәнә нә истәјирсән алым, — деди.

— Мәним пулум јохдур, касыб бир фәһләјәм.

Нөвбәтчи үзүнү туршудараг, дешији бәрк өртдү.

Араз он күн камера ады вердикләри бу гаранлыг вә сојуг анбарда галды.

Бир күн гапы шиддәтлә ачылды. Нөвбәтчи күлә-күлә:

— Еј дустаг, чых, — деди, — далымча кәл!

Араз дәли кими өзүнү коридора атды. Он күн ишыг көрмәјән көзләрини коридорун ишығы гамашдырды. О, әлләри илә көзләрини овушдурдугдан сонра нөвбәтчинин архасынча кетди. Ону али мәһкәмәнин үзвү Василјев данышдырачаг иди. Араз јалныз туман-көјнәкдә кабинетә кирди. Василјев ону һејрәтлә сүзәрәк:

— Бу нәдир, нә үчүн чылпагсан? — дејә бағырды. — Һаны сәнин дустаг палтарын?

Араз әли илә һәбсхана рәиси Коку көстәрәрәк:

— Бундан сорушун! — деди.

Кок гызарды, бозарды, дили долаша-долаша:

— Чәнаб Василјев, мән она палтар вермишәм, — деди.

Араз һәр икисини кинли нәзәрлә сүздүкдән сонра:

— Хаһиш едирәм бир кедиб бунун мәни салдығы камераја, вердији палтара бахасыныз, — деди.

Василјев јериндән галхды, һәр үчү камераја кәлди. Василјев камераны вә палтары көздән кечиртдикдән сонра ачыглы бир сәслә:

— Бу күн дустағы сәјјар корпуса көчүрәчәксән! Она јени палтар вер! — дејә әмр верди.

Араз јени палтар кејдикдән сонра Василјев ону кабинетә чағырыб ондан казак забитинин өлүмү вә нүмајиш һаггында мә'лумат алмаг истәди. Араз онун суалларына чаваб вермәди. Василјев чох чалышды, ону данышдыра билмәк үчүн бир чох јағлы вә'дләр верди. Араз јенә бир шеј демәди.

Ону сәјјар корпуса көчүрдүләр.

— Мәни сијаси корпуса көчүрмәлисиниз! — дејә Араз е'тираз етдисәдә бир нәтичә вермәди.

Корпусда јашајан дустаглар башына топланыб онун ким олдуғуну, нә үчүн һәбсә дүшдүјүнү өјрәнмәјә чалышырдылар. Бир аз сонра башга корпусларда хәбәр тутан дустаглар: Гачаг Мәчид, Дәли Халыг өз дәстәси илә, Гочу Тејмурбәј, Әлиһејдәр вә башгалары бир-бир Аразы көрмәјә кәлдиләр. Гачаг Мәчид она дејирди:

— Ајағымдакы гандала бахма, дөрд дәфә сүркүндән гачмышам, јенә гачачағам. Горхма, сәнә һеч бир шеј олмаз. Аталарыны јандырарам!

Гочулар, гачаглар һәбсхана ичиндә һөкмранлыг едирди. Онларын харичлә әлагәси олдуғундан мүдир вә мә'мурлар онлардан горхурду. Араз һәбсхана ичиндәки бу һөкмранлығын әсас сәбәбләрини дүшүнүр, чар һөкумәти вә чар мә'мурларынын јүрүтдүјү сијасәтә гаршы гәлбин-

дә кин вә интигам һисси даһа шиддәтлә аловланырды. Игтисади вә сијаси вәзијјәтин ағырлығы өлкәнин ән икид вә гочу оғланларыны гачаглыға, гулдурлуға мәчбур етмишди. Бу вәзијјәт өзү елә мөвчуд үсули-идарәнин јериндә фәһлә вә кәндли һөкумәти гурмағын ән доғру бир јол олдуғуну тәсдиг едирди.

Бу заман ортабојлу, хошсималы бир кәнч ичәри кирди. Араз ону көрүнчә таныды. Бу Аразын полис идарәсиндә раст кәлдији тәләбә иди. О, Аразын вә онун отурдуғу столу шүбһәли бахышларла сүзәрәк:

— Сәни нә үчүн бураја көчүрмүшләр? — дејә сорушду.

Араз она тәрәф кедә-кедә:

— Мәни үмуми сәјјар корпуса көчүрмүшләр. Мән орада јашајырам, — дејиб чаваб верди.

— Јох, сән бизим корпуса кечмәлисән. Кокла бу хүсусда данышмышам, кәл кедәк! — дејә о чәлд чыхды.

Аразы сијаси корпуса көчүрдүләр. О, корпусун дәмир гапысындан ичәри кирән кими мә'дән партија тәшкилатынын катиби, Азад, Ванја, Григор вә Миша ону үзүк гашы кими араја алдылар. Ванја ону гучаглајыб өпдү:

— Араз, нечәсән, биз һеј сәни дүшүнүрдүк, — деди.

— Бир де көрәк, сәнин башына нә ојун кәтирибләр?

Араз башына кәләнләри тәфсилаты илә данышды. Азад әлини стола чырпыб:

— Алчаглар, бу ағалыг чох сүрмәјәчәк! — дејә бағырды.

Бу заман Азадын кур сәсини ешидән гоча хидмәтчи Андреј башыны гапыдан ичәри узатды. Бир гәдәр диггәтлә бахдыгдан сонра үзүнү Азада тутду. Аразы көстәрәрәк:

— Көрүнүр бу да сиздәндир, — деди. — Бу јазыға чох әзијјәт вердиләр. О анбарда үч күндән артыг галмаг олмаз, бу јазыг исә орада он күн галды. Еһ, бу ганлы зиндан нә гәдәр чанлар јемиш, нә гәдәр инсанлар чүрүтмүшдүр! Сизин бу корпуса елә адамлар кәлиб-кедибдир ки, инсан кәдәрләнмәјә билмир. Нә үчүн? Јохсуллары гаранлыг гујудан чыхармаг истәдикләри үчүн.

Гоча Андреј сөзүнү гуртармаг үчүн јенә әтрафына бахды, нә көрдүсә, тез өзүнү топлајыб, гапыдан узаглашды. О, мә'мурлардан кими исә көрмүшдү. Ванја чәлд ајаға галхыб, гапыја тәрәф бахараг:

— Сән бу гоча шејтана бах, биздән сөз алмаг истәјир, — деди. — Буранын рәисиндән тутмуш гапычысына гәдәр һамысы хәфијјәдир. Онларла еһтијатлы олмаг лазымдыр!

Араз бурада бир гәдәр раһат иди. Онлар һәр күн кизли олараг үмуми тә'тил вә тәшкилат һаггында мә'лумат алырдылар. Тә'тил вә нүмајишләр бүтүн гүввәти илә давам едир, һәбсә алынан фәһләләрин вә рәһбәрләрин азад едилмәсини тәләб едирди. Һәтта бир-ики дәфә фәһләләр силаһа да әл атмыш, казакларла араларында атышма да олмушду.

Тә'тилин мүвәффәгијјәтлә давам етмәси сијаси корпусдакы дустаглары чох севиндирирди. Тә'тил вә силаһлы чыхышлардан руһ алмыш сијаси дустаглар башга дустаглар ичиндә кизли тәблиғат апарырдылар. Азад јолдашын сөзләри дустаглара, бә'зән гачаглара да чох тә'сир етдијиндән, она гаршы бөјүк һөрмәт бәсләјирдиләр. Һәтта Дәли Халыг, Гачаг Мәчид: «бурадан гачдығымыз күндән биз дә сизинлә бәрабәр ишләјәчәјик» — дејирдиләр.

II

Һәбсхана рәиси Кок арабир Мишаны чағырыр, саатларла кабинәсиндә данышдырырды. Бу һадисә Азады чох нараһат едирди. Бир күн јенә Кок Мишаны өз кабинәсинә чағырды. Бир саат сонра корпуса дөндүјү заман Азад ондан сорушду:

— Миша, Кок сәндән нә истәјир?

Миша ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Гудуз ит адамдан нә истәјәр, — дејә чаваб верди. — Бизим тәшкилатда кимләрин олдуғуну сорушур.

— Сән нә чаваб вердин?

— Мән тәшкилатда чалышмырам, она көрә дә онун нә үзвләрини, нә дә башчыларыны танымырам, — дејә чаваб вердим.

Азад сусду.

Ики күн сонра Кок Мишаны јенә чағырды. Миша кетди. О күн ону чох көзләдиләр, анчаг гајытмады. Үч күн кечди, јенә гајытмады. Миша мәсәләси бүтүн корпусу гәмкин етмишди. Ону һара вә нә үчүн апармышдылар? Һамы бу барәдә дүшүнүрдү. Бу һадисә һәр кәсдән чох Араза тә'сир етмишди. О, ачығындан дил-додағыны чејнәјирди.

Ахшамүстү иди. Дустаглар өз даш кими бәрк олан јатагларында узанмышдылар. Бу арада гапы јавашча ачылды. Дустаглардан бир нечәси башыны галдырыб гапыја тәрәф бахды. Гоча Андреј гапы арасында дајаныб ичәрини думанлы бахышларла сүзүрдү. Көзләри Азада саташынча әли илә она ишарә едиб јанына чағырды. Азад дәрһал јериндән галхыб кетди. Гапы архасында дөрд-беш дәгигә кизли данышдылар. Орадан Дәли Халыгын да сәси ешидилирди. О да гоча Андрејин сөзүнү тәсдиг едирди.

Азад гајытды. Онун гашлары чатылмыш, үз-көзү думанланмышды. Һәр кәс бир мараг ичиндә бөјүк һадисә үз вермиш кими көзләрини Азад јолдаша дикмишди.

— Нә вар? Нә олуб? — дејә дустаглардан бири сорушду. Азад садәчә күлүмсәјәрәк:

— Һеч бир шеј, өзү һаггында данышырды — дејә чаваб верди. Азадын бу чавабы һамыны гане етдијиндән јенә узаныб раһатланмаға башладылар. Азад да јеринә узанды. О чох нараһат вә әсәби иди. Ири гара көзләрини гапаглары ичиндә кизләјәрәк каһ сағ, каһ сол бөјрү үстүнә узаныр, көзләринә јуху кетмирди. Јатан јолдашларын хорултусу, фысылтысы отағы бүрүмүшдү. Тавандан асылмыш кичик електрик лампасынын сөнүк вә сарымтраг ишығы онларын үз-көзүнә дағылмышды. Әсәби бир һалда јериндән галхды. Отағын ичиндә сәссиз кәзә-кәзә јолдашларыны бир-бир көздән кечирди. Онларын белә сакит јатышы онун кәдәрләрини силиб, гәлбинә бир аз тәсәлли верди. Гәлбиндә «еј мәзлум инсанлар, јатын, һеч олмаса кечәләр бу вәһши гурулушун ачы вә дүшүнчәләриндән бир аз динчәлин!» — деди. О јенә јеринә узанды, јенә галхды; мүнтәзир адамлар кими көзләрини бир заман гапыја дикиб галды. Коридорда ајаг сәси ешидинчә, тез галхыб гапы тәрәфә кетди, онун ким олдуғуну билмәк үчүн гулағыны гапыја дајајыб дурду. Артыг дајана билмәди, гапыны әли илә дөјмәјә башлады. Гапы архасындан кешикчи габа вә гуру бир сәслә:

— Кимсән, нә дејирсән? — дејә бағырды.

— Мәнәм, бајыра чыхмаг истәјирәм!

Гапычы әввәлки сәслә:

— Јох, ача билмәрәм, кечә вахты ешијә чыхмаг олмаз! — деди.

Бу заман гапы ағзында ајаг сәсләри ешидилди. Кимсә.

— Нөвбәтчи, ач гапыны, бурада бир нәфәрлә көрүшәчәјәм, — деди.

Кешикчи она:

— Јох, кечә вахты гапы ачылмаз, билсәләр мәним атамы јандырарлар, — дејә чаваб верди.

Азад диггәтлә динләјиб гапы ағзындакы адамы сәсиндән таныды. Әли илә гапыны јавашча вуруб:

— Халыг, мән ојағам, — деди.

Халыг гандаллы сағ ајағыны галдырыб кешикчијә:

— Сәнә ач дејирәм, јохса бу гандалла башыны партладарам! — сонра јумшаг сәслә:

Кок, Тејмурбәјин дәстәси илә бағда кефә мәшғулдур. Сән горхма, беш дәгигә көрүшүб гајыдачағам, нәдән горхурсан? — деди.

Кешикчи тәрәддүд ичиндә дуруб онун үзүнә бахырды. Дәли Халыг бирдән-бирә ики әли илә онун боғазындан тутуб:

— Сәнә ач дејирәм, көпәк оғлу, јохса боғачағам! — деди.

Кешикчи боғуг сәслә:

— Јахшы, јахшы, Халыг, ачарам, — дејә јалварmağa башлады. Гапы ачылды. Азад өзүнү коридора атды. Кешикчи ону шүбһәли бахышларла сүздүкдән сонра:

— Сизи бурада көрсәләр, ахы, мәним ишим хараб олар. Буну Халыг анламыр, сиз ки билирсиниз, — дејә көзләрини онун үзүнә дикди.

Азад буна чаваб вермәк истәркән, Халыг ондан әввәл сөзә башлајыб:

— Ај ахмаг, мән буна Кокун аиләсинин бағда, Тејмурбәјин дәстәси илә кеф еләдијини көстәрәчәјәм. Үч дәгигәјә гајыдырыг. Нәдән горхурсан? Билирсән ки, Кок бизим әлимиздәдир, о сәнә нејлијә биләр? — дејә Азадын әлиндән тутуб кетди. Ону бағын гапысына гәдәр кәтирди. Гоча Андрејә тез јахынлашыб әли илә ишарә едәрәк:

— Бах, бу јахындакы столда Тејмурбәјин аиләси, Кокун арвады вә гызлары отурур. Икинчи ишыг кәлән столда, Кок, сизин достунуз Миша вә башгалары кеф едир. Бу ағачларын далындан кет, горхма, онлар сәни көрмәјәчәк. Амма сән онлары көрәрсән, — деди.

Азад јолдан кетмәк истәркән Андрej онун голундан тутуб әлавә етди:

— Достунуз чулуну дәјишиб, о, дүнән дустагхана мә'-

муру формасында иди. Бу күн исә ади бир мә'мур гијафәсинә кирмишдир. Диггәтлә бах, таныјарсан, — деди.

Халыг онун голундан чәкәрәк деди:

— Мәнә дә бу күн көстәрди, мән инана билмәдим. Кет көр о олса ону елә бурада өл...

Азад бағчаја кирди. Кечәнин гаранлығы, ағачларын көлкәләри онун көрүнмәсинә мане олдуғуну билдијиндән, чох сәрбәст кедирди. О, биринчи столун гаршысына чатдығы заман дуруб диггәтлә бахды. Кокун аиләси илә Тејмурбәјин аиләси бир јердә јејиб-ичиб әјләнирдиләр. Азад бир аз да ирәли кетди. Кәлиб икинчи столун гаршысында дурду. Лампанын сарымтраг ишығында онлары ајдын көрмүрдү. Доғруданмы Кокла бир стол башында отуруб кеф едән онларын јолдашы Миша иди? Көзләринә инанмырды. Онларын сөһбәтини динләмәк үчүн бир аз да јахын кәлди. Кок она дејирди:

— Биз Ордумузун сүнкүләри илә дикбаш халгларын мәғрур башларыны әјиб, истисмар едирик. Онлар бизим пәнчәмиздән хилас олмаг үчүн мин чарә дүшүнүрләр. Өз гуртулушларыны јалныз сосиалист фиргәләринин ортаја атдығы шүарларда көрүрләр.

Арыг адам онун сөзүнү кәсәрәк күлә-күлә.

— Мәнә артыг тәблиғат лазым дејил, мән дә бу күн һөкумәтимин садиг вә рәсми бир мә'мурујам — дејә голтуғундан чыхартдығы китабчаны Кокун гаршысына атды; сонра мәғрур бир төврлә ики бармағы арасында тутмуш олдуғу папиросу јандырды.

Азад кибрит ишығында онун сары бәнзини, тутгун сары көзләрини, һәтта үзүндәки чилләри булашыг шәкилдә зор-күч сечә билди. Онун һәрәкәти, рәфтары, һәтта данышығы тамамилә дәјишмишди. Бу үч күндә адам белә дәјишә биләрми? — дејә Азад дүшүнүр, бунун Миша олдуғуна шүбһә едирди.

Кок китабчаја бахдыгдан сонра күлә-күлә:

— Тәбрик едирәм! — дејә онун әлини әлләри ичиндә сыхды. «Бурада ичмишдиләр!» —дејә бакаллары долдурду. Өз бакалыны арыг кишинин бакалына вурараг:

— Сағ ол, Семјон, һөкумәтимизә сәдагәт көстәрмәклә даһа бөјүк рүтбәләрә наил олмағыны арзу едирәм, — дејә бакалы башына чәкди. О бириләр дә:

— Сағ ол, Семјон! — дејә онун сағлығына ичдиләр. «Семјон» ады Азады јенә шүбһәләндирди.

Јох, бу Миша ола билмәз! — дејә орадан гајытды.

Халыг гапы ағзында Андрејлә данышырды. Ону көрүнчә күлә-күлә:

— Достуну таныја билдинми? — дејә сорушду. Азад гәмкин бир сәслә:

— Бир аз таныдым, анчаг ајдын көрә билмәдим, — дејә чаваб верди.

Гоча Андрej:

— Мән ону сәнә дә, Халыга да сабаһ ајдын көстәрәрәм, — деди.

Азад о кечә дан јери ағарынчаја гәдәр јата билмәди. «Бу сатгын Миша олса онда ким билир, бәлкә тәшкилатымыза сохулуб бизимлә јан-јана чалышан белә адамлардан јенә дә вар» — дејә дүшүнүрдү.

Азад сәһәр бир гәдәр кеч ојанды. Көзләрини ачынча Мишаны камерада көрдү. Миша башына кәлән фәлакәти јан-јана узанмыш јолдашларына сөјләјирди.

— Миша, сәни нә әчәб бурахдылар? — дејә Азад сорушду.

Миша она әл вериб саламлашдыгдан сонра:

— Сахламағы фајдасыз көрдүләр, — деди, — анчаг башыма ојун кәтирдиләр. Бир сөз дә ала билмәдиләр. Дүнән Кок ахырынчы дәфә мәни данышдырдыгдан сонра үмидсиз бир һалда деди ки, «сабаһ бунлардан бир дәстәсини бурахын кетсин, һөкүмәтин чөрәјини мүфтә једиртмәк олмаз!»

Азад диггәтлә она бахырды. Мишанын рәнки саралмыш көзләринин алты чухура дүшмүшдү. О, үзүнү Азада чевириб, ики әли илә белини сыхараг:

— Дүнән кечә сәһәрә гәдәр јатмамышам, — деди. — Сојуг бәдәними тамам гурудуб... һәр јерим ағрыјыр...

Миша сөзүнү гуртармамышды ки, гапы ачылды. Кокун мүавини ичәри кирди. Сијаһыја јазылмыш 7 нәфәр дустағын адыны охудугдан сонра:

— Галхын, шејләринизи јығышдырын, сизи бурахырлар, — деди.

Һәмин сијаһыда Аразын ады јох иди. Дустаглар гапыдан чыхаркән Аразла көрүшүб видалашдылар. Араз көһнә досту Ванја вә Миша илә чох сәмими көрүшүб, онлардан үрәк ағрысы илә ајрылды. Азад онун әлини сыхаркән:

— Горхма, Араз, мөһкәм ол! — деди. — Биз сәни азад етмәк үчүн әлимиздән кәләни едәчәјик. Чох чәкмәз ки, сәни бурахарлар.

Онларын азад олмасы Аразы чох севиндирирди. Араз инди өзүнүн бурадан нә заман вә нечә гуртарачағыны дүшүнүрдү.

Бир ај сонра ону мәһкәмәјә чағырдылар. Вахты илә көстәрилән шаһидләрдән бир нәфәри дә мәһкәмәјә кәлмәмишди. Она көрә дә мәһкәмә Аразын ишини башга бир вахта тә'хирә салды. Икинчи дәфә дә шаһидләр кәлмәди. Нәһајәт, үчүнчү дәфә казак забитини өлдүрмәк она сүбут олуна билмәдијиндән Араз бәраәт газанды.

Араз азадлыг гохусу дујунча јолдашлары илә көрүшдү, палтарларыны дәјишиб, бирбаш кәндә кетди.

Һәмин күнләр ингилаб далғалары чар мә'мурларыны бәрк горхуја салмышды. Онлар вәзијјәти нәзәрә алыб, мүвәггәти олараг фәһләләрә күзәштә кетмиш, һәбсә алынмыш фәһләләри азад етмәјә мәчбур олмушдулар.

Бу мүвәффәгијјәт фәһләләри даһа да үрәкләндирмишди. Араз бунларын чохундан хәбәр тутмушду. О инди бүтүн бунлары көзү илә көрмәк, газанылан мүвәффәгијјәт мүнасибәти илә јолдашларыны тәбрик етмәк истәјирди.

III

Миша инди мә'дән ишләринә әввәлки кими чан јандырмырды. Ишә чох вахт кеч кәлир, бә'зән дә һеч кәлмирди. Она көрә дә тез-тез данланыр вә газанчынын чоху чәримәјә кедирди. О буна әсла әһәмијјәт вермирди.

Ишә белә сојуг јанашмасы учундан күнләрин биринде ону мә'дәндән говдулар. О инди ишсиз галмыш, күнүнү мә'дәнләрдә иш ахтармагла кечирир, тез-тез тәшкилат үзвләри илә көрүшүр вә арабир шәһәрә кедиб-кәлирди.

Мишанын бә'зи һәрәкәтләри хүсусән һәбсханадакы һадисәләр Азадда дәрин бир шүбһә ојатмышды. Она көрә дә бу мәсәлә ону чох дүшүндүрүрдү. Одур ки, сон вахтлар нә Мишаја тамамилә инаныр, нә дә онун хаин олдуғуна бирдәфәлик һөкм верә билирди. О, шүбһә вә тәрәддүд арасында галмышды. Бунлара бирдәфәлик нәһајәт вермәк үчүн тәшкилатын сынанмыш вә садиг үзвләриндән бири олан Ванја илә көрүшүб, мәсәләни она баша салды. Мишаны тә'гиб едәрәк нә илә мәшғул олдуғуну өјрәнмәји тапшырды. Ванја ишә чох чидди јанашды. Бир нечә күн мәһарәтлә Мишаны узагдан-узаға тә'гиб етди. Бир күн јенә Сабунчу стансијасына гәдәр изләди. Гатар һәрәкәт етмәк үзрә иди. Адамлар стансијада гај-

ишырдылар. Миша атылыб габаг вагона минди. Ванја адамлары јара-јара өзүнү икинчи вагона салды. Онун шәһәрә нә үчүн кетдији Ванјаны чох марагландырырды.

Гатар шәһәр стансијасына јахынлашдығы заман гәлбиндәки ачы дујғудан Ванјанын бүтүн вүчудуну исти бир тәр басмышды. Вагонун габаг гапысы ағзында дуруб дүшүнүрдү. Гатар дајанар-дајанмаз өзүнү гапыдан бајыра атды. Бир-бирини баса-баса вагондан чыхан сәрнишинләрә гарышыб, хәлвәт бир кушәдә Мишанын чыхмасыны көзләди. Габаг вагондан чыхан сәрнишинләр мүһүм иши олан адамлар кими јејин аддымларла узаглашыб кедирдиләр. Ванја вагондан чыханлары бир-бир диггәтлә көздән кечирир, лакин Мишаны көрмүрдү. Адамлар сејрәлмәјә башламышды. Миша бүтүн сәрнишинләрдән сонра чыхды. Әтрафыны шүбһәли бахышларла сүздүкдән сонра ишсиз, авара адамлар кими јаваш-јаваш орадан узаглашмаға башлады. Онун бу һәрәкәти Ванјанын шүбһәләрини даһа да артырды. О, бөјүк бир мәһарәт вә марагла узагдан-узаға Мишаны изләмәјә башлады. Ону изләјә-изләјә кениш бир күчәдәки уча бир бинанын гаршысына гәдәр кәтирди. Миша архаја бахмадан бинанын дәмир дарвазасындан һәјәтә кирди. Ванја бинаја јахынлашды.Орада һансы идарә олдуғуну билмәк үчүн диггәтлә гапылара, диварлара бахды, дәмир дарвазанын ағзындан бојланды. Һеч бир шеј анлаја билмәди. О, дивара сөјкәниб бир аз дүшүндү, сонра гаршыдакы кичик саатсаз дүканына тәрәф кетди. Гоча бир јәһуди саат тә'мир едирди. Ванја ичәри кириб салам верди. Гоча башыны галдырыб онун саламыны алараг, сајмазјана јенә өз ишинә мәшғул олду. Кичик дүканын сол тәрәфиндә ики стул гојулмушду. Ванја:

— Ата, раһатланмаг үчүн бир аз отурмаг олармы? — дејә сорушду.

Бу адамын ким олдуғуну, нә үчүн отурмаг истәдијини билмәјән гоча диггәтлә она бахды. Үзүндә, көзләриндә горху вә һәјәчан дујулурду. Ванја буну һисс едиб јумшаг, нәзакәтли бир сәслә:

— Горхма, ата, мән ади бир фәһләјәм. Мәндән сәнә зијан дәјмәз, архајын ол! — деди вә чаваб алмадан стула отурду.

Гоча чаваб вермәди. О, әсәби бир һалда ишләјир, арабир шүбһәли нәзәрлә намә'лум адама бахырды. Ванја көзүнү дарвазадан чәкмирди. Гоча чох нараһат иди. Ванјанын гаршыдакы бинаја диггәтлә бахмасы онун горху вә һәјәчаныны бир гат да артырды. Нәһајәт, гоча өзүнү сахлаја билмәјәрәк көзлүјүнү чыхарыб, әсәби бир сәслә:

— Сән о бинаја нә чох бахырсан — дејә сорушду.

— Достум ораја кириб, ону көзләјирәм, инди чыхачаг. Сән мәндән горхма, ата!

Гоча башыны ашағы дикиб ишләјә-ишләјә:

— Достун кимдир?

— О да мәним кими фәһләдир!

Гоча башыны галдырыб, истеһза илә күлүмсәјәрәк:

— Фәһләнин бу бинада нә иши? — дејә сорушду.

Онун бу сөзү Ванјада бир мараг доғурду, санки көзләри бир үмид гығылчымы илә парылдады. Ванја дәрһал:

— Ата, орада һансы идарә јерләшир? — дејә сорушду.

Гоча башыны галдырмадан јавашча:

— Һансы идарә олдуғуну билмирсән? Билмирсән достун ора нә үчүн кедир?

Ванја тәәччүблә чијинләрини чәкәрәк чаваб вермәди.

Гоча диггәтлә ону сүздүкдән сонра јенә башыны ашағы салыб, ишинә мәшғул олду. Ванјанын тәәччүб вә марағы даһа да артды. Онун үрәји дәрин бир һәјәчан ичиндә чырпынырды. Ичәридәки лал вә мүбһәм сүкуту мүхтәлиф саатларын чыхардығы зәиф вә аһәнкдар чыггылты позурду. Бу чыггылты илә мүшајиәт олунан һәр ан Ванјаја бир ил гәдәр узун көрүнүрдү. Чүнки о тәләсирди. О, бир дәгигә белә јубанмадан һәр шеји өјрәнмәк, шүбһә вә тәрәддүдләрдән гуртулмаг истәјирди. Бүтүн бунларла бирликдә онун зеһниндә гочаны нә јолла вә нечә дилә тутуб, ондан бир сирр өјрәнмәк фикри һәлл олунурду. Нәһајәт, о, стулуну гочаја бир гәдәр дә јахынлашдырараг сөзә башлады:

— Ата, мәсләкимә, вичданыма анд ичирәм ки, мән тәмиз бир адамам. Мәндән сәнә һеч бир хәтәр кәлмәз. Мән сәндән јалныз бир шеји билмәк истәјирәм вә бунун үчүн сәнә чох миннәтдар олачағам. Мәним достум бураја тез-тез кәлиб-кедир, көрәсән онун бурада нә иши вар? Бура һарадыр? Буну билмәк мәним үчүн чох әһәмијјәтлидир. Сән горхма, мәним ағзымдан сөз чыхмаз. Бура һарадыр?

Гоча бајагдан бәри башыны галдырыб, Ванјаны диггәтлә динләјирди. Ванја сөзүнү гуртардыгда аралыға јенә сүкут чөкдү. Нәһајәт, гоча зәиф бир сәслә она пычылдады.

— Һәр һалда ону билмәлисән ки, сәнин достун бураја јахшы нијјәтлә кәлиб-кетмир. Бура жандарм вә кизли полис идарәсинә мәхсусдур.

Ванја һејрәт ичиндә:

— Јох, ола билмәз! Жандарм идарәсини танијырам, о ки О... күчәсиндәдир.

Гоча јавашча:

— Сәнин дедијин баш идарәдир, бура исә онун кичик бир кушәсидир. Бу дарвазадан ичәри кирәнләр башга гапыдан тамамилә башга формада, башга гијафәдә чыхырлар. Сән бошуна дарвазаја бахма, о ичәридә үзүнә грим јапышдырыб, формасыны дәјишдириб баш гапыдан чыхачаг, бирбаш кизли полис идарәсинә кедәчәк. Гајытдыгдан сонра баш гапыдан кириб формасыны сојуначаг, јенә өз ади палтарында дарвазадан чыхачаг. Инди билдинми бура һарадыр?

Ванја миннәтдарлыгла:

— Билдим, ата, билдим, бура бизим һаггымызы ајагламаг, дилимизи бағламаг, кирли вә хош әлләрини вичданымыза гәдәр узатмаг истәјәнләрин јувасыдыр, — дејәрәк нәзәрләрини баш гапыја дикди.

Ванјанын бу сөзләри гочанын үрәјиндән иди. О, әлиндәки маггашы јерә гојду. Көзлүјү көзүндән чыхарыб, јенә нә исә демәк истәјирди ки, Ванја чәлд стулдан дуруб гапыја тәрәф кетди вә:

— Одур, чыхды, кедир! — дејә гоча илә худаһафизләшмәдән өзүнү чәлд күчәјә атды.

Ванја башга кејимдә олан Мишаны изләјәрәк, баш жандарм идарәсинин гапысындан ичәри киринчәјәдәк ону тә'гиб етди. Инди өз вәзифәсини битирмиш адамлар кими вичданы сакит, гәлби раһат бир һалда дивара сөјкәниб дурду; елә бу заман уча бојлу, сағлам бәдәнли бир киши она јахынлашды, диггәтлә үзүнә бахдыгдан сонра:

— Бағышлајын, сиз Ванја дејилсинизми? — дејә сорушду.

Ванја танымадығы бу адамын үзүнә һејрәтлә бахдыгдан сонра јавашча:

— Ванјајам, — дејә чаваб верди.

О, Ванјанын әлиндән тутараг күлә-күлә:

— Мәни танымырсанмы? Мавлејевка кәндиндә кечән кәнчлик күнләримизи нә тез унутдун? — деди вә онун дик көзләринин ичинә бахды.

Ванја она диггәтлә бахдыгдан сонра:

— Aha... Васја, Васја! Бу сәнсән! — дејәрәк ону гучаглады, өпүшдүләр. Васја шәфгәтлә парылдајан көзләрини бир дә достуна дикиб:

— Ванја, сәни бир дә көрмәк олармыш? Бакыја нә заман кәлмисән? — дејә сорушду вә чаваб көзләмәдән онун голундан тутуб: — кәл достум, кәл, бу јахын ресторанда отуруб дојунча данышаг, — дејә ону ресторана чәкди.

Онлар ушаглыг вә кәнчлик илләриндән узун-узады данышдылар. Ичилән гәдәһләрин, сөјләнән хатирәләрин нәш'әси һәр икисини мәст етмишди. Сөз узандыгча узанырды. Ванја Мишаны тамамилә унутмушду. Васја сон бадәләри долдурду:

— Буну, достум, кәләчәк сәадәтимизин шәрәфинә ичәк! — дејә гәдәһини Ванјанын гәдәһинә вурду. Ванја, шәрабы башына чәкдикдән сонра ағзыны силәрәк:

— Васја, һәр шејдән данышдыг. Анчаг сәнин һарда гуллуг етдијини сорушмағы унутдум! — дејә она бахды.

Васја мә'налы-мә'налы күлүмсәјәрәк:

— Сорушмасан јахшыдыр, Ванја, — деди. — Бәс сән һарда ишләјирсән?

— Мән, мә'дәндә, буругда...

— Aha, зәһмәтли ишдир, билирәм. Тәзә кәләндә мән дә бир һәфтә орда ишләдим. Күнә бир манат да вермирләр. Сонра бир тәсадүф мәни жандарм идарәсиндә ишләмәјә мәчбур етди.

Көзләмәдији бу чаваб Ванјаны сарсытды. О, һејрәтлә достунун үзүнә бахды. Лакин бирдән өзүнү топлајараг:

— Нә вәзифәдә? — дејә сорушду.

Һеч көзләнилмәдән мәсәлә ачылмышды. Бир-биринин далынча ичилән гәдәһләр, ушаглыг хатирәләри Васјаны елә көврәлтмишди ки, кизли сахламалы олдуғу сирри һеч өзү дә билмәдән ачыб демишди. Лакин иш јерини демәсиндән Васја о гәдәр дә пешман олмамышды. Әввәла, Ванја, онун нәзәриндә ади фәһлә иди; бир фәһләнин, өзү дә ушаглыг достунун онун һарада ишләмәсини билмәси она о гәдәр дә горхулу көрүнмәди. Икинчи тәрәфдән жандарм идарәсиндә ишләмәк онсуз да Васјанын үрәјиндән дејилди вә орадан чыхмаг үчүн мүнасиб бир фүрсәт ахтарырды. Одур ки, Васја өз ушаглыг досту илә чох сәмими данышыр, билдији мәсәләләри кизләтмәјә о гәдәр дә сә'j көстәрмирди. Буна көрә дә о, Ванјанын «нә вәзифәдә?» суалына да чәтинлик чәкмәдән:

— Фотографчыjам, ахы бизим идарәjә дүшән адамларын шәкилләрини чәкирәм, — дејә чаваб верди. Сонра ајаға галхараг Ванjанын голундан тутуб:

— Белә сөһбәтләри бурда етмәк о гәдәр дә мүнасиб дејил, — деди, — галх кедәк бизә, һәм шәклини чәким, һәм дә Нина илә көрүш.

Васjа хөрәк паjлаjанла һагг-һесаб чәкдикдән сонра Ванjа илә бәрабәр ресторандан чыхды. Jолда Ванjа:

— Нина кимдир? — дејә сорушду.

— Мәним арвадым. Инди ону да танымазсан. Сизин jахын гоншунуз Павелин гызы...

— Нә дејирсән? Ону алмысан? Павелин бизимлә гоһумлуғу да вар. Атамын доғма халасы оғлудур. Кедәк, кедәк! — дејә Ванjа аддымларыны jеjинләтди. Бирликдә Васjанын евинә кәлдиләр. Jолда кедәркән Ванjа өз-өзүнә «Бундан чох истифадә етмәк олар» — дејә дүшүндү. Гапыдан ичәри кирән кими Васjа учадан:

— Нина, Нина! Кәл көр бир кими гонаг кәтирмишәм, — дејә арвадыны сәсләди.

Нина онлары күләрүзлә гаршылады. О әввәлчә Ванjаны танымады. Ири, ала көзләрини она дикиб диггәтлә бахды. Васjа дајана билмәjиб, тез танышлыг верди. Нина күлә-күлә онун әлиндән тутуб ичәри апарды. Мавлеjевка кәндиндән, онун өз аиләсиндән, гоһум-әграбасындан хәбәр тутду. Сонра Васjаjа:

— Сән достуну мәшғул елә, мән бу саат кәлирәм, — дејиб баjыра чыхды.

Шәкил мәсәләси Ванjаны чох марагландырырды. О, үзүнү достуна тутуб:

— Васjа, мәним бир jолдашым да бу күнләрдә сизин идарәjә ишә кирмишдир, — деди.

— Кимдир? Сән онун бизим идарәjә кирдијини һарадан билдин?

— Өзү мәнә деди.

Васjанын гашлары чатылды. О, бир санијә дүшүндүкдән сонра тәкрар сорушду:

— Ады нәдир?

— Миша!

— Миша! О сарыбәниз, чил-чил, арыг адамдыр. Таныjырам, — дејә достунун үзүнә күлдү. Сонра тәкрар сөзә башлајыб әлавә етди:

— Бизим идарәдә онун ады Семjондур. Бу күн дә кәлмишди. О нәдәнсә мүхтәлиф гијафәләрә кирмәjи чох

севир. Ону бир нечә гијафәдә чәкмишәм, — дејә Васjа jериндән галхыб, о бири отаға кечди. Бир аз сонра әлиндә бир нечә фотошәкил ичәри кирди. Она дөрд-беш шәкил көстәрәрәк:

— Бах, көр таныjырсан?

Ванjа шәкилләрә диггәтлә бахдыгдан сонра дахилиндәки һәjәчан вә нифрәти кизләдәрәк күлә-күлә деди:

— Өзүдүр, залым оғлу граф кими кејинмишдир.

Васjа онун ади палтарда чәкдирдиjи шәкли узадараг:

— Араларындакы фәргә диггәт ет! — деди.

Ванjа бу шәкли алыб бахаркән Нина баjырдан:

— Васjа, Васjа, — дејә чағырды.

Васjа тез коридора чыхды. Ванjа Мишаjа ән чох бәнзәjән бир шәкили көтүрүб, тез гоjнуна гоjду. Васjа гајыдыб ичәри кирән кими Ванjанын голундан тутуб:

— Галх, Нина бизә jемәк һазырлајынчаjа гәдәр сәнин шәклини чәким, — дејә ону өз отағына апармаг истәди. Ванjа бәһанә кәтириб разы олмады. Васjа чох исрар етдисә дә о, ики-үч күндән сонра тәмиз палтарда кәлиб шәклини чәкдирәчәjинә сөз верди. Васjа Мишанын столун үстүндәки шәкилләрини көтүрәркән:

— Миша чох исте'дадлы хәфиjәдир, — деди. — Дејиләнләрә көрә олдугча бөjүк ишләр ачачағына сөз вермишдир.

Васjанын бу сөзләри Ванjанын гәлбинә бир хәнчәр кими санчылды. Һәjәчаныны кизләтмәк үчүн Васjаjа тез чаваб вермәjә мәчбур олду:

— Билирәм, о, чох исте'дадлы адамдыр.

Ванjа артыг ахтардығыны тапмыш, вәзифәсини битирмиш олдуғундан кетмәк үчүн бир бәһанә ахтарырды.

Нина ичәри кирдикдә Ванjа ајаға галхды, әлини она узадараг:

— Бағышлајын, мән кетмәлијәм, — дејәрәк онун әлини өз әлләри ичиндә сыхды.

— Кетмәк олмаз. Мән сизә jемәк һазырлајырам, галын, күнүмүзү бир jердә хош кечирәк, — дејә Нина галмағы ондан хаһиш етди. Ванjа вачиб иши олдуғуну бәһанә кәтириб, онун хаһишини гәбул етмәди. Онларла чох мећрибанчасына вә нәзакәтлә көрүшүб гапыдан чыхды. Пилләләри енәркән Васjа онун архасынча:

— Ики-үч күндән сонра көзләjирик, һөкмән кәл, — дејә гышгырды.

Араз һәбсдән азад олдуғу күнүн сабаһы ишә кетди.

Подратчы гоча Әһмәд ону чох сојуг гаршылады, лакин Араз буна әһәмијјәт вермәди. Ишдән сонра бирбаш контора кәлди. Үч манат он беш шаһы кечмиш әмәк һаггыны тәләб едиб алды.

О күн Аслан бәј мә'дәнә баш чәкмәјә кәлмишди. Араз кечәркән Аслан бәј ону узагдан көрүб истеһза илә:

— Кишиләр јахшы дејибләр ки, «нә јарашыр арыға, кедиб кирсин горуға», — дејә Араза сөз атды. — А киши халг күнаһыны тәмизләмәк үчүн Кәрбәлаја кедир, Хорасана кедир, сән дә дустагханаја... Пәһ, пәһ, пәһ!..

Араз гашларыны чатараг:

— Буна бах, кәсәк отуруб даш үчүн ағлајыр, деди. — Билирәм ки, мәним үчүн чанын јанмыр, өз күнүнә ағлајырсан.

Аслан бәј Араздан белә чаваб көзләмирди. О елә зәнн едирди ки, Аразын һәбс едилмәси ону јумшалдачаг. Одур ки, бу чаваб онун гүрурла јоғрулмуш вүчудуну титрәтди. Гаршысындакы адамын Араз олдуғуну көрүнчә һирсини јемәјә чалышды, додагларыны кәмирә-кәмирә:

— Билирәм, башын һәлә дә навалыдыр, сәни јолундан бәрк аздырыблар, — деди. — Бу јолнан кетсән һәмишә ач олачагсан.

Араз гәзәблә:

— Ачындан өлсәм дә сәнин кими намәрдләрдән иш истәмәрәм, — дејә чаваб верди.

Аслан бәј чаваб вермәди. Араз көзләрини јерә дикәрәк ачыглы һалда чыхыб кедәркән, бирдән Миша илә гаршы-гаршыја чыхды. Миша ону көрүнчә:

— Оj... Араз, Араз, һардасан? Сәни ахтармагдан јорулдум, — дејә она јахынлашды. Онлар бир-бири илә чох сәмими көрүшдүләр, сонра јахындакы бир тәпәдә отурдулар. Миша чохдан көрмәдији Аразы шән вә диггәтли бахышларла сүздүкдән сонра:

— Чохдандыр сәни көрмүрәм, — деди, — һеч дәјишилмәмисән, поладсан, полад. Дустагхана сәнә һеч тә'сир етмәмишдир, рәнкин үстүндәдир.

Араз онун суалына чаваб вермәдән сорушду:

— Сән инди һарда ишләјирсән?

Миша күлүмсәјәрәк:

— Һеч бир јердә, — дејә чаваб верди. — Мәни говдулар. Инди нечә күндүр ки, ишсиз кәзирәм.

Араз һејрәтлә:

— Нә үчүн? Говулмуш фәһләләрин һамысыны ишә гәбул етмәјә мәчбурдурлар, — деди.

Миша онун сөзүнү кәсди:

— Әввәлчә гәбул етдиләр, сонра бир бәһанә илә јенә чыхарыб говдулар.

— Бәс нечә јашајырсан?

— Биртәһәр јашајырам, нејләјим?!

Миша бу сөзләри о гәдәр јаныглы бир дилдә сөјләди ки, Аразын үрәји јанды, чибиндәки пулларыны чыхарыб:

— Бу күн маашымы алмышам. Үч манат он беш шаһыдыр. Ал бу бир манат сәнин, ики манат он беш шаһы мәним аиләмин. Горхма, үрәкли ол, ачындан өлмәрик! — дејәрәк манаты она узатды.

Миша манаты алды, башыны тәрпәдә-тәрпәдә:

— Мән һеч шејдән горхмурам, — деди, — тә'тилдән сонра тәшкилатымыз чох гүввәтләнмиш, Русијадан, Күрчүстандан биликли, тәчрүбәли рәһбәрләр кәлмиш, јапонларын бизимлә мүһарибә башламасы чох јахшы олду. Чар ордусу һәр јердә мәғлуб олур. Мүһарибә нәтичәсиндә һөкумәт зәифләдикчә бизим тәшкилатымыз күчләнәчәк. Бу саат јаман чалышырыг.

Араз ону мәмнун бахышларла сүзәрәк деди:

— Мән һәбсә дүшәни тәшкилат ишләриндән хәбәрим јохдур. Фәһләләр тәшкилата чох јазылырмы?

— Чох јазылыр, әввәлләр белә дејилди, инди дәстә-дәстә кәлирләр.

Бу сөз Аразы чох севиндирди. Миша јериндән галхараг:

— Араз, мән бир аз хәстәјәм, бир аз да ишим вар. Сән тәшкилат үзвләри илә көрүш, чыхарылан гәрарлары, бизим өһдәмизә дүшән вәзифәләри мәнә дә хәбәр вер! — дејә хаһиш етди.

Онлар көрүшүб ајрылдылар. Мишанын вердији мә'лумат ону чох севиндирди. Чүнки тәшкилата үзв јазылдығына көрә мүсәлман фәһләләри вә кәнд әһли ону динсиз, «милләт хаини» адландырыб һөрмәтдән салырдылар. Инди мүсәлман фәһләләри вә кәндлиләри арасында апарылан тәблиғат јаваш-јаваш өз бәһрәсини верирди. Араз бу дадлы дүшүнчәләр ичәрисиндә евә кедирди. Гапыја јахынлашараг гаршыдакы ири пүстә ағачынын алтындан бир нәфәр ајаға галхыб:

— Араз, Араз, бура кәл! — дејә ону јанына чағырды. Араз әввәлчә танымадығы бу адама узагдан диггәтлә бахды. Јахынлашдыгда:

— Ванја, сәнсән? — дејә әлини она узатды. Ванја онун әлиндән чәкиб, ағачын алтында јанында отуртду. Бир гәдәр динмәзчә отурдугдан сонра:

— Миша илә чох ширин сөһбәт едирдин. О сәнә нә дејирди? — дејә сорушду.

Араз:

— Елә бир сөз демирди, — дејә чаваб верди, — ордан-бурдан данышырдыг.

— Онун сәнә дедикләрини даныша биләрсәнми?

Араз Мишанын тапшырдыгларыны вә араларындакы сөһбәти тәфсилаты илә нағыл етди. Ванја ачы-ачы күләрәк:

— Сән һеч Мишанын ким олдуғуну билирсәнми? — дејә сорушду.

— Сән ки ону мәндән јахшы таныјырсан, — дејә Араз тәәччүблә чаваб верди.

Ванја Аразын үзүнә бахыб, күләрәк башыны оjнатды, сонра әлини онун чијнинә гојуб:

— О хаиндир, жандарм идарәсинин хәфијјәсидир, — деди. — Еһтијатлы долан.

Араз гулагларына инанмады, һејрәт ичиндә:

— Нечә? Миша жандарм идарәсинин хәфијјәси? Буна мән һеч инана билмәрәм, — дејә бағырды.

Ванја:

— Јаваш, чығырма, — деди, — сән буна инана билмәсән дә тәшкилат үчүн бу исбат едилмиш бир һәгигәтдир. Миша хәфијјәдир. Буну билмәк сәни чох марагландырырса исбат едә биләрәм.

— Нә илә исбат едәрсән?

— Инди буну исбат етмәк о гәдәр дә чәтин дејил. О сәнә дејиб ки, бир аз хәстәјәм, һәм дә ишим вар. Әввәла о, хәстә дејил, сәндән дә, мәндән дә сағламдыр. Иши олдуғуна исә инанырам, чүнки сабаһ шәһәрә, жандарм идарәсинә кедәчәкдир. Истәсән бәрабәр кедәк, орада ону өз көзүнлә көр, инан!

Араз башыны ашағы салыб, әсәби бир һалда әли илә гуму ешәләјирди.

Ванја:

— Нә дејирсән? Кетмәк истәјирсәнми? — дејә сорушду.

Араз гара гашларыны чатараг:

— Јох, исбат олунмуш бир мәсәләни тәзәдән јохламаға еһтијач јохдур, — деди. — Анчаг бу чындырындан чин

үркән Миша һара, хәфијјә һара? Адам лап мәәттәл галыр.

Ванја күлә-күлә:

— Нә чындырындан чин үркән? Ону сән шәһәрдә хәфијјә палтарында көрәсән. Ики күн әввәл дәниз донанмасы забити формасы кејмишди. Онун партијаја гәбул едилмәсинә сәбәб биз олдуг. Инди бүтүн мәс'улијјәт бизим үзәримизә дүшүр.

Ванја бу сөзләрдән сонра Аразы тамамилә инандырмаг үчүн көрдүкләрини вә өјрәндикләрини ејнилә нағыл етди, сонра гојнундан бир фотошәкил чыхарыб она узадараг:

— Әкәр шүбһә едирсәнсә ал, бах, онун жандарм идарәсиндә чәкилмиш шәклидир, — деди.

Араз Мишанын шәклинә бахдыгдан сонра:

— Артыг һәр шеј ајдындыр, — деди, — залым оғлу чулуну јаман дәјишиб.

Араз бу сөзләри дејиб бир ан сүкут етди. Ванјанын данышдыгларыны хәјалында бир дә чанландырынча аслан гәлбиндә ачы бир ағры дујуб дәриндән инләди. О, өмрү боју һәјатын һәр ачысыны дадмыш, һәр фәлакәтини көрмүш, онун ән ағыр зәрбәләрини белә јемишди. Анчаг онун полад гәлби, бүтүн бунлара гаршы көстәрдији мәтанәт сајәсиндә һеч бир заман белә инләмәмишди. Миша, артыг таныдығы, өз әмәји, өз алнынын тәри илә јашајан јохсул Миша дејилди. О инди өз синфини, мәсләкини сатан, онун кими минләрчә, милјонларча өз кәндини, аиләсини атыб боз степләр, галын мешәләр ашыб бир парча чөрәк үчүн буралара кәлән јохсул халгларын дүшмәни, чар хәфијјәси иди. Онун һеч бир сыхынты вә кәдәр јол тапа билмәјән гәлбини инләдән бу ачы дујғу иди. О бүтүн нифрәти илә:

— Тфу, сатгын, алчаг! — дејә бағырды.

Һәр икиси сусду. Сонра Ванја бир шеји хатырлајырмыш кими, бирдән-бирә Аразын голундан тутуб:

— Араз, бура бах, — деди, — јахшы јадыма дүшдү, бизә өз адамымыз олан јахшы бир гајыгчы лазымдыр. Бу күнләрдә дәниздә, чошгун ләпәләр гојнунда мүһүм бир ичласымыз олачагдыр. Ичласда бир чох мүһүм мәсәләрлә јанашы хаин Мишанын мәсәләси дә һәлл едиләчәкдир. Одур ки, нөвбәти ичлас үчүн дәниздән е'тибарлы јеримиз јохдур.

Араз күлүмсәјәрәк:

— Гајыгчы мән, — дејә чаваб верди.

Ванја севинчәк:

— Нә дејирсән? Сән гајыг сүрмәк дә бачарырсан?

Араз чиддијјәтлә:

— Билирәм, өзү дә лап јахшы.

Ванја фәрәһлә:

— Бу чох јахшы олду, — деди. — Биз бир дәнизчи илә данышмышыг. Нә заман истәсәк бизә бир-ики саатлыға бир гајыг верәчәкдир.

Онлар хејли данышыб ајрылдылар.

Араз Ванјадан ајрылдыгдан сонра һәјәтә кирди. Миша мәсәләси ону бәрк гәзәбләндирмишди. Башы ашағы чох фикирли јеријирди. О анчаг отаға дахил олдуғу вахт башыны галдырды, үз-көзү күлмәјә башлады. Араз һәмишә белә иди. Харичдә нә дәрди, нә фикри олса, евә кәлән кими һамысыны унудур, һәр кәдәри гәлбиндән силиб тәмизләјирди. Бу дәфә дә отаға кирән кими севимли Күнәшини, бахышларында өзүнү көрдүјү Поладыны шән вә күләр үзлә гаршылады.

IV

Сәрин вә улдузлу бир кечә иди. Гарашәһәр көрпүсүндә гызғын иш кедир, јан-јана дурмуш кәмиләрә јүк вурулурду. Јалныз көрпүдән бир гәдәр узагда дурмуш бир гајыгчы гајығы тә'мир етмәклә мәшғул кими көрүнүрдү: арабир алычы көзләрини сањилә дикиб, бир шеј ахтарырмыш кими бахырды. О бирдән-бирә күрәкләрә һәрәкәт вериб гајығы сүр'әтлә сањилә доғру сүрдү. Сањилдә көзләјән он бир адам дәрһал гајыға атылды. Гајыг сањилдән ајрылыб сүр'әтлә узаглашмаға башлады. Минәнләрдән бири шән вә курлајан сәслә:

— Гочағым Араз, сән гајыг сүрмәк дә бачарырсанмыш? — дејә һејрәтлә она бахды.

Араз чаваб вермәди. О, көзләрини дәнизин сакит сәтһинә зилләјиб дүшүнүрдү. Ванја диггәтлә она бахыб:

— Араз, нә дүшүнүрсән? — дејә сорушду.

Араз үзүнү онлара чевириб, әли илә узаглары көстәрәрәк:

— Бах, о јерләрдә, су алтында галмыш көһнә бир шәһәр вар, — дејә сөзә башлады. — Дәниз дурғун, һава саф олдуғу заман дәнизчиләр кечәркән ону су алтында көрүрләр. Дејирләр ки, о шәһәрин ады «Сәба» имиш. Сүлејман

падшаһын севкилиси Сәба бу шәһәрдә јашајырмыш. Бу хүсусда елә сөјләнән көһнә бир дастан вар. Мән һәлә кичик икән рәһмәтлик бабамдан ешитмишәм.

Гајыг көј сулары јара-јара ирәлиләјирди. Араз үзүнү Бибиһејбәтә, Ичәришәһәрә тутуб «Гырд дамчы» гајасыны, «Гыз галасы»ны көстәрәрәк, онларын һаггында гыса изаһат верди вә өз биличилијинә мәғрур олан адамлара мәхсус бир төврлә әлавә етди:

— Бу јерләрин һәр гајасы, һәр дашы бир дастандыр.

Гајыгдакылардан гарајаныз, ортабојлу, хошсима бир кәнч: — Араз, бу јерләри чохму севирсән? — дејә сорушду:

Араз дәрһал чаваб верди:

— Бир күн сөзарасы дүшмәнләрдән бириси мәнә деди ки, «сиз фәһләләрдә, бүтүн јохсулларда вәтән мәһәббәти јохдур. Сиз бу ананын өвлады дејилмисиниз? Ону нә үчүн севмирсиниз?» Мән исә чавабында: «Вәтәни сиз севмирсиниз, — дедим, — сизин севдијиниз јалныз пулдур. Вәтән севән дә бизик, ону азад едән дә биз олачајыг!»

— Һаггын вар, Араз, горхма, о күн јахындыр. О күнү сәнә фиргәмизин ачдығы кениш јол, изләдији милли сијасәт верәчәк. О заман сосиалист вәтәнини кәнч бир ашиг гәлби илә севәчәксән. Инди јелкәни ач, отур, ишә башлајаг.

Гарајаныз кәнч:

— Букүнкү вәзијјәт вә кәләчәк фәалијјәтимиз һаггында данышмаг үчүн сөз Азад јолдаша верилир, — дејә әлавә етди.

Гумрал көзлү, хошсима кәнч сөзә башлады:

— Империализмин әсас характерләриндән бири мүстәмләкәчиликдир. О бүтүн јер үзүнә сањиб олса да, јенә дә көзү дојмаз. Көјләрә дә әл атыб орада мүстәмләкә ахтармаға башлар. Чар империјасы чохдан бәри ики мүстәмләкәјә көз дикмишдир: биринчи Һиндистан, икинчи Манчурија. Бу мүстәмләкәләри әлә кечирмәк үчүн чидди һазырлыг апарырды. О әввәлчә инкилис мүстәмләкәси олан Һиндистана сањиб олмаг истәјирди. Һәтта мүәјјән забитләрә фарсча өјрәнмәк һаггында ајрыча көстәриш верилмишди. Инкилис хәфијјәләри бундан хәбәр тутмаја билмәзди. Инкилис сијасәтчиләри, чар ордусунун ағзыны Һиндистандан Манчуријаја чевирди. Бу күн Јапонија илә шиддәтли мүһарибә кедир. Чар ордусунун һәр јердә мәғлуб олмасы, Русија флотунун јапонлар тәрәфиндән

батырылмасы чар үсули-идарәсинин вә һөкумәт башчыларынын нә гәдәр чүрүк олдуғуну мејдана чыхарды. Рус-јапон мүһарибәси мәғлубијјәтлә гуртармаг үзрәдир. Чар һөкумәти мүһарибә илә өлкәдә күчләнән ингилаби һәрәкаты зәифләтмәк үмидиндә иди. Лакин онун үмидләри, хам хәјаллары боша чыхды. Петербург вә башга сәнаје мәркәзләриндә гүввәтләнән фәһлә тә'тилләри буну сүбут етмәкдәдир. Һөкумәтин күндән-күнә зәифләмәсиндән истифадә едән буржуазија сәрбәстлик вә бә'зи һүгуг алмаг мәгсәди илә гануни-әсаси верилмәсини һөкумәтдән тәләб етмәјә һазырлашыр. Онун бу тәләбинә меншевикләр дә сәс верир, бу хүсусда фәһлә вә кәндлиләр арасында индидән чидди тәблиғат апарырлар. Лакин бизим јолумуз ајдын, чәбһәмиз мә'лумдур: биз чар мүтләгијјәтини јыхыб фәһлә-кәндли дөвләти гурмалыјыг. Буна көрә дә биз дә етмәлијик? Буржуазијанын өз фајдасына һөкумәтдән тәләб етдији гануни-әсасинин ич үзүнү, меншевикләрин пролетариата хаин чыхдығыны ачыб көстәрмәлијик. Меншевикләр һәр јердә мәғлуб олур. Мүсәлман фәһләләри дәстә-дәстә ахыб тәшкилата јазылыр. Билирсиниз ки, мүсәлман фәһләләри бизим үчүн бөјүк күввәдир. Онлары фиргәмизә чәлб етмәјинчә мә'дәнчиләрә галиб кәлмәк олмаз! Биз јахын заманда узун, давамлы тә'тилләрә вә нүмајишләрә башламалыјыг.

Азад сонра гәти бир сәслә сөзүнә давам етди:

— Бакы Комитәсиндән алдығым мә'лумата көрә һөкумәт дә бизим тә'тилләрин, нүмајишләрин габағыны алмаг үчүн бөјүк һазырлыг көрүр. Ингилабы јатырмаг мәгсәди илә ермәни-мүсәлман гырғыны салмаг үчүн тәдбирләр көрүр.

Араз әлини дизинә вуруб:

— Ваj, шејтан оғлу шејтан, өз башыны горумаг үчүн көр нәләр дүшүнүр, — дејә һејрәтлә Азадын үзүнә бахды. Јолдашлардан бир нечәси онун сөзүнә вә һәрәкәтинә күлдүләр. Гарашын, хошсима кәнч:

— Буна мүвәффәг олсалар, ингилаба бөјүк зәрбә вурачаглар. Һәр һалда бу бизим тә'тил вә нүмајишләрдән әввәл ола билмәјәчәк. Һәр нечә олса бунун гаршысыны алмалыјыг! — дејә јумруғуну шиддәтлә гајығын тәкнәсинә чырпды.

Мәсәләнин чиддилији һамыны дүшүндүрүрдү. Аразын гашлары чатылмыш, симасы булуд кими тутулмушду. Азад дүшүнчәли һалда башыны галдырыб давам етди:

— Бу фачиә кәндләрдән әввәл шәһәрләрдә ојнаначаг. Фачиәнин баш роллары мүсәлман гочулары илә ермәни дашнагларына вериләчәк. Јерли буржуазија илә ермәни буржуазијасы арасында чохдан бәри кәскин бир рәгабәт давам едир. Ермәни котоликосу Бакыја кәлдији заман ермәни буружуазијасына: «еј Бакы ермәниләри, Николај дејир ки, Тифлис мәнимдир, јалан дејир, Тифлис ермәниләриндир. Чүнки ән бөјүк, мөһтәшәм биналар, тичарәт, гысасы, шәһәрин игтисади һәјаты бизим әлимиздәдир. Мән зәнн едирдим ки, сиз Бакы ермәниләри дә Бакыны Тифлисә чевирмисиниз. Мән јанылмышам, бурада сиз мүһүм бир иш көрә билмәмисиниз. Бөјүк биналар, торпаг, тичарәт әксәрән јерли варлыларын әлиндәдир» — дејә сөјләдији нитг бу рәгабәт вә дүшмәнчилији бир гат даһа артырмышдыр. Буну һөкумәт чох јахшы билир. Буна көрә һәр ики милләтин буржуазијасындан да истифадә едәчәк. Арада зәрәр чәкән јенә һәр ики тәрәфин зәһмәткешләри олачагдыр.

Азадын гыса мә'рузәсиндән сонра јығынчагда иштирак едәнләрдән бир нечәси дә чыхыш етди.

Мишанын хәјанәти һаггында исә Ванја өзү данышды. О, Мишаны изләркән топладығы бүтүн мә'луматы, көрдүкләрини олдуғу кими нағыл етди. Гајыгдакылар һејрәт вә гәзәблә ону диггәтлә динләјир, арабир Мишанын үнванына нифрәтли сөзләр јағдырырдылар. Ванја чыхышыны битирдикдән сонра Мишанын хәфијјә палтарындакы шәклини ичласдакылара көстәрди. Онун хаин олмасы һаггында артыг һеч кимдә шүбһә галмады. Сонра јенә Азад сөз алды. О өзүнә мәхсус тәмкинлә сөзә башлады:

— Јолдашлар, Миша һадисәси көстәрир ки, мүтләгијјәт нөкәрләри фиргәмизә зәрәр јетирмәк, ичәримиздә гарышыглыг салмаг үчүн бизим өз арамыздакы адамлардан да истифадә едир. Бу һадисә бизи бир даһа ајыг олмаға, сыраларымызы мөһкәмләтмәјә чағырыр. Мишанын өзүнә кәлдикдә исә һәлә бир мүддәт ону өзүмүздән һүркүтмәмәли, онун васитәси илә һөкумәтин көрмәк истәдији кизли тәдбирләри габагчадан өјрәнмәли, жандарм идарәсиндә бизим тәшкилатын ишләри һаггында јанлыш тәсәввүр ојатмаг үчүн она сәһв мә'луматлар вермәлијик. Башга јерләрә сохула билмәмәси үчүн исә, Миша һаггында гоншу мә'дән партија тәшкилатларына хәбәр верилмишдир. О һәләлик бизим үчүн горхулу дејил. Онун ифша олуначаг күнү исә тәшкилат өзү мүәјјәнләшдирмәлидир.

Азадын чыхышы јығынчагдакылары тамамилә гане етди. Бу мәсәлә әтрафында данышмаг үчүн сөз алан кәнч бир фәһлә Азадын фикирләри илә разы олдуғуну билдирдикдән сонра бу ишдә сон дәрәчә еһтијатлы олмағы, Мишанын шүбһәләнмәсинә јол вермәмәк үчүн мөһкәм ирадә нүмунәси көстәрмәк лазым кәлдијини сөјләди. Ахырда јығынчаг мүвафиг гәрарлар гәбул етди.

ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ

I

Базар күнү иди. Араз јолдашларыны көрмәк мәгсәди илә евдән чыхыб фәһлә гышласына кетмәк истәјирди. Әлисәфанын гапысы јанындан кечәркән әнчир ағачы јанында дурмуш бир нәфәр:

— Ај Араз, һара белә тәләсирсән? — дејә ону сәсләди.

Араз дөнүб бахдыгда кәндлиси Әсәди таныды. Көрүшдүкдән сонра ону евинә дә'вәт етди. Әсәд:

— Јох, евлик ишим јохдур, отур бурадача данышаг, — дејә Аразын тәклифини рәдд етди. Һәр икиси отурду. Араз сорушду:

— Кәнддә нә вар, нә јох? Чохдан хәбәр тута билмирәм.

— Билирәм башын чох гарышыгды. Доғрусу, әввәлләр бүтүн кәнд сәнин далынча данышырды, бири дә мән: «буна бах, Балакишинин оғлу кедиб нә олуб, нә олуб, болшевик олубдур» — дејирдик. Анчаг сизин бу ахырынчы чыхышыныздан сонра кәндлиләрин фикри јаман дәјишилиб. Онлар дејирләр ки, бу Николаја фәһләләрдән башга һеч кәс бата билмәз. Бир де көрүм, ишләриниз нечәдир?

— Пис дејил, јахшыдыр, — дејә Араз чаваб верди.

Әсәд мә'налы-мә'налы күлүмсәјәрәк:

— Тәзә хәбәри ешитмисәнми? — дејә сорушду.

— Һансы хәбәри?

— Дејирләр ермәниләр бизи гырмаг үчүн бәрк һазырлашырлар. Бундан хәбәрин вармы? Бу нечә ишдир?

Араз суала суалла чаваб верди:

— Буну сәнә ким деди?

— Бүтүн кәнд данышыр.

— Ахы, бу хәбәри кәндә јајан кимдир?

Әсәд бир аз дурухду. Сонра јавашча:

— Әкәр арамызда галса, дејәрәм, чүнки о адама мән сөз вермишәм, — деди.

— Горхма, де!

— Сизинлә ишләјән Семјон јајыр.

Араз бир аз дүшүндүкдән сонра деди:

— Әсәд, һәр кәсин сөзүнә инанма, сән билирсән о Семјон дедијин адам кимдир?

— Јох, јахшы танымырам. Анчаг бир һәфтәдир мәнимлә јаман достлуг едир.

— Дедијин адам хәфијјәдир, ады Семјон јох, Мишадыр. Семјон адыны она сорадан верибләр. Көрүрсән, Николај чәбһәдә басылыр, фәһләләр, кәндлиләр һәр јердә баш галдырыр, һөкумәт бунун габағыны алмаг үчүн ортаја фитнә салмаг истәјир. Сәнә дедији кими бу сөзү ермәниләрә дә дејир: «ај ермәниләр, мүсәлманлар сизи гырмаға һазырлашыр, сиз исә јатырсыныз!» Ермәниләрин дә сәни кими гочулары бу фитнәкар сөзләрә инаныб, буну халгын ичинә јајыр. Баша, дүшдүн? Кет, дедијим сөзләри кәндлиләрә баша сал. Онлары архајын елә. Семјон мәсәләси исә өз арамызда галачаг. Буну һеч ким билмәмәлидир.

Әсәд:

— Гәрибә сөз данышырсан, мән кедиб халгын .башы алтына јастыг гојум, јатсын? Бәлкә сонра доғру олду? Ермәниләр бизим үстүмүзә кәләндә биз арвад кими гачыб дешикләрә тәпиләк? — деди.

— Ермәни сәнин үстүнә кәләндә дешијә тәпил дејән јохдур; анчаг сән түфәнк көтүрүб ермәни үстүнә кетмә.

Әсәд ајаға галхды. Аразын мәсләһәтиндән разы галмадығы онун үзүндән, көзүндән сезилирди. Гашларыны чатараг ачыглы бир сәслә:

— Јох, сөзләрин бејнимә батмады. Бу ит оғлу Николај ја'ни о гәдәр өлү олду ки, беш, он ач-лүт фәһләјә дә күчү чатмады? Залымын гошуну дүнјаны басыб кедир. Бурда бир иш вар, белә дејил. Киши бизә силаһ да бојун олур. Бу фүрсәти гачырмаг олмаз. Силаһымызы аларыг. Ермәни үстүмүзә кәләр-чаваб верәрик, кәлмәз-нә итиририк. Һәлә сағ ол!

— Бура бах, һеч билмирәм о Миша сәнә силаһы һардан верир?

— Нәјимә кәрәк? Мән елә билирәм сизин тәшкилат тәрәфиндәндир; демәк һөкумәт тәрәфиндән верилирмиш. Бизим үчүн нә фәрги!

Әсәддән ајрылдыгдан сонра Араз бу һадисәни тәшкилата тезликлә хәбәр вермәк үчүн фәһлә гышласына тәрәф јөнәлди. Мишанын ара гарышдырмасы ону јаман ачыгландырмышды. Ким билир әлинә дүшсә ондан нечә интигам аларды. О бу ачы дүшүнчәләр алтында әзилә-әзилә кедәркән архадан чијнинә бир әл тохунду. Дөнүб бахаркән Миша күлә-күлә: «һара кедирсән?» — дејә сорушду. О, Мишаны көрүнчә башы думанланды, гәлби шиддәтлә вурмаға башлады. Нә едәчәјини билмәјән адамлар кими, кинли көзләрини бир санијә онун көзләринә дикиб галды. Онун бу һалы Мишаны да шүбһәләндирди. «Бу садәдил адам мәним ким олдуғуму јәгин өјрәнмиш» — дејә дүшүнмәјә башлады. Чүнки һәр заман она гардаш кими јанашан, бүтүн дәрдини, севинчини онунла бөлүшән досту, инди она бир дүшмән кими бахыр, көзләриндә кин вә һејрәт гығылчымлары учушурду. О бирдән-бирә:

— Нә вар, Араз, сәнә нә олуб? — дејә сорушду. Бу бир санијә ичиндә онун зеһниндән чох шеј кечди. Јалныз бир хәјал онун бүтүн дүшүнчәләрини алт-үст етди. Бүтүн ирадәсини топлајараг көзләрини јерә дикдикдән сонра:

— Бу күн ешитдијим гара хәбәр мәни чох нараһат едир, — дејә чаваб верди.

Миша һејрәтләнди:

— Нә хәбәр?

— Мән ешитмишдим, инанмырдым. Бу күн дајым оғлу јаныма кәлмишди. Дејир, ермәниләр мүсәлманлары гырмаг үчүн һазырлашыр. Бу сөзү шәһәрдә һамы данышыр. Тәшкилат исә бизим башымызын алтына јастыг гојур. Јох, мән бу мәсәләдә тәшкилатын фикринә шәрик ола билмәрәм. Анчаг сөз өз арамызда галсын, бу иш мәни чох горхудур, — дејә чох мүтәәссир бир һалда чаваб верди.

Миша, Аразы саф вә садәдил бир адам кими таныјырды. Бу сөз ону бир нечә чәһәтдән севиндирди: әввәла, кәнддә әкдији зәһәрли тохумлар көјәрмишди; икинчи, онун хәфијјә олдуғуну демәк Араз билмирди; үчүнчүсү о, ермәни-мүсәлман әдавәтинә садәдил Аразы да чәкә биләчәкди. Бу сурәтдә о һәм гырғыны шиддәтләндирәчәк, һәм дә Аразы тәшкилат јанында ләкәләјәчәкди. Бу дадлы хүљаларда мәст олан Миша, Аразын голундан чәкиб јерә отурду вә деди:

— Әзиз достум, бу әһвалаты мән чохдан билирәм. Бу-

на бир мә'на верәрләр дејә, сәнә вә башга мүсәлманлара данышмаға горхурдум. Инди сәнә ачыг дејирәм: ермәниләр сиз мүсәлманлары гырмаг үчүн бөјүк һазырлыг апарыр. Сәндән нә кизләдим, мәним гардашым ади чәкмәчи дејил, о һәм дә монархист октјабристләр партијасында мүһүм вәзифә дашыјыр. Мәсләкчә тамам башга адамдыр, биз башга адамларыг. Ону бу јанлыш јолдан узаглашдырмаг үчүн нә гәдәр чалышырам, мүмкүн олмур. Әкәр өз мәсләкиндә галмаға инад етсә, мән ондан узаглашмаға мәчбурам. Һәләлик јанына кедиб кәлирәм. О мәним кими ачыз дејил, дилли, бачарыглы, чәсур бир адамдыр. Онун јанына чәкмә, ботин тикдирмәк үчүн чох дашнаг кәлир. Онлар гардашыма бәрк һазырландыгларыны сөјләјирләр. Бу гырғын, шүбһәсиз, олачаг. Анчаг мәним мүсәлманлара јазығым кәлир. Онларын әлсиз-ајагсыз јохсул тәбәгәси арада гырылыб мәһв олачаг. Бу хүсусда тәшкилат бизә һеч бир көмәк едә билмәз. Бунун гаршысыны өзүнүз индидән алмалысыныз.

Араз онун бу ријакар сөзләрини бөјүк бир сәбир вә мәтанәтлә динләди. Гәлбини тамамилә овламаг вә сон фикрини билмәк мәгсәди илә деди:

— Ах, Миша! Ону мән дә баша дүшүрәм, анчаг лүт бир фәһләјәм. Силаһ олса бизим рајондакы бу беш пара кәнди әждаһаја дөндәрәрдим, — деди.

Миша күлүмсәјәрәк:

— Мән сәнә силаһ тапсам нә верәрсән? — деди.

— Кет, лотунун бири, мәнә силаһ тапана бах. Сән силаһы һардан тапарсан?

— Һеч билирсән монархистләрин нә гәдәр силаһы вар? Гардашым бу иши дүзәлдә биләр.

— О бу көмәклији етсә, бизә бөјүк миннәт гојмуш олар. Бир аз архајын оларам.

Миша әлини онун әлинә вуруб күлә-күлә:

— Ики күнә сәнә ики јүз түфәнк, он мин патрон верәрәм, — деди.

— Сән бу јахшылығы етсән, мән дә сәнин хәчаләтиндән чыхарам, — дејә Араз өз разылығыны билдирди. Сонра әтрафа бојланыб јавашча:

— Анчаг, Миша, мән өлүм бу иши биздән башга кимсә билмәсин. Чох ehтијатлы олмаг лазымдыр. Сәсә дүшсә, тәшкилат јанында сән дә, мән дә биабыр оларыг, — деди.

Миша онун голундан тутуб галдырды, кедә-кедә:

— Сән достуну о гәдәр дә авам билмә. Бу шејләри азмаз мән дә билирәм, — деди.

Һәр икиси даныша-даныша кедәркән, Ванјаја раст кәлдиләр. Ванја күлә-күлә:

— Достлар, һара кедирсиниз? — дејә сорушду.

Араз мәмнун бир төврлә:

— Мән фәһлә гышласына кедәркән Мишаја раст кәлдим. Сән һара кедирсән? —дејә сорушду.

Ванја Аразын суалыны чавабсыз бурахды, голуну һәр икисинин голуна кечирдикдән сонра Мишадан сорушду:

— Миша, сән инди һарда ишләјирсән?

Миша ишдән чыхарылдығы, чәкмәчи гардашынын көмәји илә јашадығы вә һеч јердә иш тапа билмәдији һаггында Ванјаја мә'лумат верди.

Ванја бир гәдәр дүшүндүкдән сонра башыны галдырыб:

— Јахшы, сабаһ тәнәффүс заманы кәл, мән сәнә иш тапарам, — деди.

Ванјанын бу вә'дәси Мишаны чичәк кими ачды. О бир аз да јахынлашыб:

— Јахшы, сабаһ кәләрәм, — деди, сонра тәкрар сөзә башлады: — Ванја, вәзијјәтин нә гәдәр ағыр олдуғуну билирсән. Бизим тәшкилат нә үчүн сусмушдур, һеч бир фәалијјәт көстәрмир? О кими, нәји көзләјир?

Ванја она бир шеј сездирмәмәк үчүн тәбии бир сәслә:

— Бу мәсәлә бүтүн фәһләләри дүшүндүрүр. Әввәлләр арабир кизли јығынчагларымыз олурду. Инди тамамилә сусмуш кимидир. Јәгин рәһбәрләр фәһләләри гырғына вермәкдән горхур. Әлбәттә, чар казакы, чар полиси анчаг чар мә'мурларыны таныјыр, онлар әмр гулудур. Нә әмр етсәләр она итаәт едирләр. Она көрә дә һөкумәтә гаршы үсјан етмәк зәнн етдијимиз гәдәр асан дејил, еһтијатлы олмаг лазымдыр. Биз бу күн анчаг вәзијјәтимизин јахшылашмасыны тәләб едә биләрик, — деди.

Бу сөзләр Мишаны тамамилә гане етди. Бир аз сөһбәт етдикдән сонра ајрылыб кетди.

Ванја әли илә Аразын голуна вуруб:

— Достуна јахшы аздырма вердимми? — дејә сорушду.

Араз күлүмсәјәрәк:

— Аздырманы јахшы вердин. Анчаг сән она һарда иш тапачагсан?

Ванја онун фикрини анлајыб:

— Билирәм сән нә дејирсән. Она Шәмсинин мәдәниндә иш тапачағам. О мәдән тамамилә бизим тәрәфимиздәдир. Горхма, үстүндә отуз көз гојачағам. О һәләлик бизә лазымдыр, чүнки белә аздырмаларла биз ондан чох истифадә едә биләрик.

— Мән сәнин бу фикринә тамамилә шәрикәм. Бу күн мән дә она белә аздырмалардан вермишәм, — дејә Араз Ванјанын фикрини тәсдиг етди. Сонра Араз Миша илә араларында олан сөһбәти олдуғу кими Ванјаја данышды. Ахырда исә деди:

— Монташевин мә'дәниндә дашнаглар арасында тәблиғат апардыгдан сонра онлара да белә бир тәклиф етмишдир. Дүнән мәнә Григор деди.

Ванјанын һалы вә рәнки дәјишди. Бирдән-бирә дајаныб һиддәтли сәслә:

— Тфу, алчаг, — дејә бағырды.

Сонра Араздан сорушду:

— Сән һансы дәстәдә мангабашысан?

— Үчүнчү дәстәдә.

— Мән дөрдүнчү дәстәдә. Демәк һәләлик беш дәстәмиз вар.

— Беш нә үчүн? Бибиһејбәт рајонунда да ики. Һамысы једди дәстәдир. Һәр дәстәдә 50 нәфәрдән 350 нәфәрә кими әли силаһлы фәһлә вар. Рус, ермәни вә мүсәлман фәһләләриндән тәшкил едилмиш бу дәстәләр нефт рајонларындакы ики гардаш халг арасында салынан әдавәтин гаршысыны ала биләчәк. Анчаг шәһәрә әлимиз чатмыр. Ора да көмәк едә билсәјдик...

Ванја:

— Тәшкилат шәһәрдә дә чидди тәдбирләр көрмүш вә көрмәкдәдир. Сән Мишанын вә'д етдији силаһлары тезликлә әлдә етмәјә чалыш. Донуздан бир түк дә гәнимәтдир. Бу силаһларын бизә бөјүк көмәји дәјәчәкдир. Мәнсә инди Азад јолдашла көрүшмәли, ону мәсәләдән хәбәрдар етмәли вә көстәришләр алмалыјам. Һәләлик сағ ол, Мишаны көздән гојма.

II

Фәһләләр гум үстүндә топланыб данышырдылар. Григор алнынын тәрини силә-силә онлара јахынлашды. Јолдашлары ону јорғун-арғын көрүб сорушдулар:

— Һардан кәлирсән, Григор?

Григор башындан фуражкасыны көтүрүб:

— Шәһәрдән... Қаш кетмәјәјдим, дашнаглар гочу Ағарзаны өлдүрдүләр, бунун ахыры јахшы көрүнмүр, — дејә әлинин тәрси илә үзүнүн тәрини силди.

Араз онун этәјиндән чәкиб:

Отур, даныш, сәндә хәбәр вар, — деди.

Григор отуруб көрдүкләрини нағыл етмәјә башлады:

— Гој сизә әһвалаты тәфсилаты илә сөјләјим. Дејирләр ки, гочу Ағарза бир ермәни гадыны илә јашајырмыш. Гадын олдугча көзәлмиш. Өз әрини севмәдијинә көрә кечә јатдығы јердә Ағарза илә бирликдә ону өлдүрүр. Бу һадисәдән дашнаг нүмајәндәләри хәбәр тутуб Ағарзаны өлдүрмәјә гәрар верирләр. Бу күн, базар күнү дашнаглар килсә ајининдән сонра дәстә-дәстә күчәјә чыхаркән тәсадүфән гочу Ағарза да о күчәдән кечирмиш. Ағарзаны көрән кими онлар һәр тәрәфдән һүчум етмиш вә ону өлдүрмүшләр.

— Ону өлдүрәнләри сән өзүн дә көрдүнмү? — дејә Араз мараг вә һәјәчанла сорушду.

— Мән Парапетдә отуруб, ермәни достларымдан бири илә сөһбәт едирдим. Бирдән атышма гопду, һәјәчан ичиндә һәрә бир тәрәфә гачмаға башлады. Атышма давам едирди. Бунун нә олдуғуну һеч кәс билмирди. Көрдүм адамлар ермәни килсәсинә тәрәф ахыр, мән дә кетдим. Килсәдән чыхан дашнаглар фајтон јанында јерә јыхылмыш бир мејитә јанашыб тапанчаларынын күллә-ләрини онун башына бошалдыр, һеч бир шеј олмамыш кими узаглашыб кедирдиләр. Мән бир нәфәрдән өлдүрүлә-нин ким олдуғуну сорушдум. О мәнә «Гочу Ағарзадыр» — дејә чаваб верди. Мејитә азындан әлли күллә вурулмушду. Чанында сағ јери галмамышды. Бу һадисәнин чох пис нәтичә верәчәјини билдијим үчүн ону этрафлы өјрәнмәк истәдим. Дејирләр Ағарзанын гардашлары мејити сојундуруб ачыг бир арабада күчәләри кәздирә-кәздирә: «Ај мүсәлманлар, бир көрүн ермәниләр бизим гардашымызы нечә өлдүрүблә» — дејә халгы ермәниләрә гаршы галдырмаға чалышырлар.

— Бу ишә полис гарышмырдымы?

— Полис нәфәрләри севиндикләриндән күчәләрдә бығларыны ширдиләр. Бу фитнәни төрәдән елә һөкумәтин өзүдүр! Бунун ахыры јаман олачаг. Бир тәрәфдән һөкумәт, бир тәрәфдән дә бизим буржујлар, гочулар буну

шиширдиб көр бир нә фитнә чыхарачаглар. Арада һәр ики тәрәфдән јенә әлсиз-ајагсыз адамлар тәләф олачаг.

Араз ахшама гәдәр јолдашы илә дәрдләшди. Бу һадисә она чох тә'сир етмишди. О, Ванјанын јолуну чох көзләди, лакин Ванја кәлиб чыхмады. Араз ахшамүстү јорғун вә пәришан һалда евә гајытды.

Сон күнләр евә кеч-кеч кәлдији, һәмишә фикирли вә пәришан олдуғу үчүн Күнәш ону хејли мәзәммәт етди:

— Јенә евдә-ешикдә тапылмырсан. Бу тәшкилат сәнин башына тәзәдән бир бәла ачмаса јахшыдыр.

Араз:

— Сән мәним ишләримә гарышма, — деди, — кишинин башы галда кәрәк.

Араз о күн бәрк јорғун иди. Јемәк једикдән сонра узаныб јатды. Кечәјарысы Күнәш ону ојадыб:

— Галх, галх, сәни гапыда чағырырлар, — деди. Араз јухулу көзләрини овушдуруб:

— Кимдир? — дејә сорушду.

— Сәнин достун урусдур, көр нә дејир.

Араз јатагдан галхыб тез гапыја јүјүрдү. Мишаны көрүнчә:

— Әдә, Миша, сәнсән? Кечә вахты хејир олсун, нә вар? — дејә сорушду.

Миша јавашча:

— Түфәнкләри кәтирмишәм. Ики јүз вә'д вермишдим, јүз әлли түфәнк ала билдим, — дејә онун үзүнә бахды.

Араз башыны гапыдан чыхарыб бахды. Гапы ағзында јүклү бир араба дурмушду. Миша онун голундан тутуб чәкди:

— Кәл, кәл, тез ол арабаны бошалт! Анчаг сән бунлары һара гојачагсан?

Араз арабаја јахынлашыб:

— Сән горхма, әнчир ағачынын алтына јығачағам. Сәһәрә гәдәр она әнчам чәкәрәм. Арабаны ичәри чәк! — дејә бөјүк дарвазаны ачды. Арабаны һәјәтә чәкдиләр. Бөјүк брезенти үстүндән көтүрүб түфәнкләри вә патронлары әнчир ағачынын алтына јығдылар. Мишанын рәнки гачмыш, горхудан әл-ајағы титрәјирди. Араба һәјәтдән чыхаркән Аразын әлләрини әлләри ичиндә тутуб:

— Достум, амандыр, чох еһтијатлы ол! Мәни ишә салсан, сонра өзүн бил — деди.

Араз әли илә онун архасына вурараг:

— Горхаг олма, архајын ол! — деди.

Миша арабаја атылыб кетди. Араз түфәнкләрин јанында отуруб онлары тез башдан етмәји дүшүнүрдү. Күнәш јатмамышды. О һәр шеји көрүр, һәр шеји билирди. О инди гапы ағзында дуруб гаранлыгда зор-күчлә сечә билдији Араза бахырды. Онун нә дүшүндүјүнү анламышды. Јавашча:

— Араз, Араз! — дејә чағырды.

Араз гаранлыгда она јахынлашынча:

— Бура бах, онлары евин енли бөјүк тахчасынын дал тәрәфиндән јығмаг олар. Мән дә габағындан јорған-дөшәји јығарам, һеч көрүнмәз, — деди. Араз, Күнәшин мәсләһәтини чох бәјәнди.

— Ај гочаг арвад, бу һардан сәнин фикринә кәлди? Бах, һәмишә белә гочаг вә ирадәли ол! — деди.

Күнәш тахчаны бошалтды. Түфәнкләри гучаг-гучаг дашыјыб тахчанын арха тәрәфиндән бир-биринин үстүнә сәлигә илә јығдылар. Тахча долду. Гырх түфәнк јердә галмышды. Онлары һарда кизләтмәји дүшүнәркән, зеһниндә бир фикир доғду. Араз тез һәјәтә јүјүрдү. Гапыны ачыб дишары чыхды. Әлини гашлары үстүнә гојуб диггәтлә узаглара бахдыгдан сонра евә тәрәф јүјүрдү. Патрон гутусунун үст тахтасыны аслан пәнчәси илә гопарыб ачды. Чибини күллә илә долдурду. Түфәнкләрдән бирини көтүрүб һәјәтдән чыхмаг истәркән ону диггәтлә тә'гиб едән Күнәш бирдән-бирә јахасындан тутуб:

— Еј, бу кечәјарысы һара кедирсән? Сәни тәкбашына гојмарам, — дејә кери чәкди. Араз үч-дөрд аддым кери чәкилди. Күнәш һәлә онун јахасыны әлиндән бурахмамышды. Сағ әли илә мөһкәм тутуб.

— Түфәнки јерә гој, күлләни чибиндән чыхар, кәл кет, јат, сәни тәкбашына бу кечәјарысы бурахмајачағам! — деди.

Араз:

— Бурах, Күнәш, бу саат гајыдырам! — дејә өз јахасыны Күнәшин әлиндән чыхартмаг истәдикдә јахында ајаг таппылтысы вә данышыг сәси ешидилди. Араз сәс кәлән тәрәфә гулаг асды. Кимсә дејирди:

— Бу заман ону јухудан ојатмаг чәтин олачаг.

О бириси дејирди:

— Чарә јохдур, һәр нечә олса ојатмаг лазымдыр.

Араз:

— Еј, кимсиниз? — дејә учадан гышгырды.

Ванја ону сәсиндән таныјыб:

— Ојагсан? Тез ол, кәл, — дејә она јахынлашдылар.

Григор һамысындан әввәл:

— Тез ол, Араз, дашнагларын әлиндән түфәнкләри алмаг лазымдыр. Арабаны дајандырмышыг, — деди.

Чаваб олараг Араз һәјәтә кирди. Ичәридән гучағында он түфәнк чыхды.

— Көтүрүн кедәк, түфәнксиз јолдашлара пајлајарыг, — деди.

Сонра патрон гутусу кәтирди. Јолдашлары чибләрини долдуруб јола дүшдүләр. Күнәш дурдуғу јердә донуб галмышды. Онларын ишләринә, сөзләринә диггәт едирди. Ағзыны ачыб Араза бир кәлмә сөз дә демәди. Онлар кетдикдән сонра гапы јанында атылмыш патрон гутусуну көтүрүб һәјәтә апарды. Бир чухур газыб ону орада басдырдыгдан сонра һәјәтдән чыхыб јахындакы гум тәпәси үстүндә отурду.

Әһвалат белә иди: Миша ичи түфәнклә долу араба илә Кешлә кәндинә гәдәр кәлмиш, орада арабаны дашнагларын тә'јин етдији ики нәфәрә тәһвил вериб онлардан ајрылмышды. Дашнаглар арабаны Сабунчу дөнкәсинә гәдәр кәтириб мә'дәнләрә дөнмәк истәркән пусгуда дуран гаровулчу фәһләләр сәнкәрләрә кириб арабаны дајандырмыш, арабадакы ики нәфәрлә араларында атышма башламышды. Вәзијјәтин ағыр олдуғуну көрән ики нәфәр арабаны бурахараг дашнаглара хәбәр вермәк үчүн гачыб кетмишдиләр. Фәһләләр арабачыны Бүлбүлә јолу илә сүрмәјә мәчбур етмәк истәдикдә он нәфәрә гәдәр әли силаһлы дашнаг өзләрини онлара чатдырмышды. Фәһләләр тез јерә јатыб онлары горхутмаг үчүн һаваја күллә атмыш, араларында атышма башламышды.

Мәсафә узаг олдуғундан һәр ики тәрәф бир-бирини ајдын көрмәјиб, јалныз гарасына күллә атырды. Атышма белә давам едәркән Араз арха тәрәфдән бир дәстә силаһлы фәһлә илә ора јетишмишди. Бу заман гаршы тәрәфдән ермәничә:

— Пагос, сән гач, көмәјә адам чағыр! — дејә бир сәс ешидилди.

Григор онларын дашнаг олдуғуну Араза билдирди. Фәһләләр бир-бириндән аралы, кичик, тәбии сәнкәрләрә кириб һамысы бирдән, онларын башы үстүндән атәш ачдылар. Дашнаглар арха тәрәфдән дә атышма башландығыны көрүб башларыны итирдиләр. Араз сәнкәр архасындан онлара хәбәрдарлыг етди.

— Гачмасаныз вурачағыг. Бах, бу үчүнчү хәбәрдарлыгдыр, гачмасаныз вурачағыг!

Дашнаглар гачмаға башладылар.

— Јолдашлар, арабаны сүрүн кәлсин, дүшмәнләр гачды, — дејә Араз әлиндә түфәнк арабаја тәрәф ирәлиләди.

Гаровулчу фәһләләр ону сәсиндән таныдылар. Араз тез кери дөнүб, дәстәси илә бәрабәр дашнаглары тә'гиб едәркән Сабунчу гајаларындан дәрәјә гәдәр говду. Арабаны Бүлбүлә кәндинин јанында сахладылар. Орада түфәнкләри бошалдыб, арабаны бурахдылар. Арабачы архасына бахмадан јел кими кетди. Кәнддән араба кәтирдиләр. Сонра отуруб кичик бир ичлас едәрәк түфәнкләри Сабунчу гајаларына јахын, е'тибарлы бир јердә басдырмаға гәрар вердиләр.

Араз кери дөндүјү заман дан јери ағармаг үзрә иди. Күнәш ону гапы јанында гум тәпәси үстүндә гаршылады. Араз ону бурда көрүб:

— Ај дәли, сән һәлә јатмамысан? — дејә сорушду.

Күнәш дејинә-дејинә:

— Кәл, кәл тез ол, јат, бу күн сәни ишә кетмәјә гојмајачағам, — деди. — Күндүз он ики саат ишлә, кечә дә сәһәрә гәдәр атышма габағында өлүм ајағында ол, буна чан давам еләмәз.

Араз динмәз-сөјләмәз сојунуб јатаға кирди. Көзүнә јуху кетмирди. Бир аз сонра јатагдан галхыб кејинмәјә башлады. Күнәш нә гәдәр тә'кид едиб ону евдән бајыра бурахмаг истәмәдисә, Араз:

— Күнәшчан, мән мә'дәнә кетмәсәм, мәндән шүбһәләнәрләр, — дејә чәлд чыхыб кетди.

Саат онда фәһләләр буруғун јанында отуруб гәљаналты едирдиләр. Араз да онларын арасында иди. Бу вахт Азад һөвлнак онлара јанашыб:

Дејирләр шәһәрдә вәзијјәт јахшы дејилдир, — деди. — Гатилләр өз мәгсәдләринә наил олмаг истәјирләр. Дејин көрүм сиз нә иш көрүрсүнүз? Мангалар һазырдырмы? Түфәнкләри кәтирдинизми?

— Јолдаш Азад, сизин тапшырығыныза көрә једди манга тәшкил етмишик, — дејә Араз чаваб верди, — һәр мангада 50 атычымыз вар. Түфәнкләри кәтирмәјә дә адам көндәрмишәм, бу саат кәтирәчәкләр.

Бу вахт јолдан кечән бир кәндли:

— Шәһәрдә јаман гарышыглыгдыр, атышмадан гулаг тутулур, — дејә фәһләләрә бахды.

Онун бу сөзләриндән фәһләләр бир-биринә дәјди.

— Ај гардаш, бу сөзү сән кимдән ешитдин? — дејә фәһләләрдән бири сорушду.

Кәндли башыны ојнадараг:

— Нечә кимдән ешитдин? Шәһәрә кетмишдим. Атышманы көрүб вагзалдан гајытдым. Вагзалда адам гарышга кими гајнашыр.

Кәндли сөзүнү битирмәмишди ки, бир бешачлан күлләси һавада выјылдајыб кечди. Кәндли өзүнү тез буругларын арасына верди.

Фәһләләр ајаға галхдылар. Азад гәзәблә:

— Бу, һөкумәт адамлары тәрәфиндән атылан ара гарышдырма күлләсидир, — деди, — диггәт един, көрүн һардан атылыр?

Бу заман мүхтәлиф тәрәфләрдән даһа дөрд-беш күллә атылды. Һамы һәјачан ичиндә бир-биринин үзүнә бахды. Бирдән Азадын лап ајаглары учунда бир күллә партлады. Азад диксиниб кери чәкилди. Сонра ачы-ачы күлүмсәјәрәк Аразла Ванјанын үзүнә бахыб:

— Бу сизин достунуз Мишанын атдығы күлләләрдир, — деди.

Күлләләр јенидән выјылдајыб кечди. Бу дәфә милјончу Монташевин мә'дәнини нишан алмышдылар. Һамы ишдән әл чәкмишди. Бу заман бир фәһлә кәлиб, түфәнкләри кәтирдијини хәбәр верди.

Азад Араза мүрачиәт едәрәк деди:

— Мән кедирәм, сән силаһлы дәстә башчыларыны тә'јин елә вә онларла сых әлагә сахла. 20 түфәнк дә мән көндәрәчәјәм.

Азад кетди. Араз силаһлы дәстә башчыларыны тә'јин етдикдән сонра онлара мүәјјән көстәришләр вериб, түфәнкләри пајлады. Мүһафизә дәстәләри нефт рајонларына дағылышыб мә'дәнләри вә әлсиз-ајагсыз адамлары горумаға башладылар.

Атышма кет-кедә шиддәтләнирди. Чар фитнәсинә алдананлары бирдән-бирә сакит етмәк мүмкүн олмурду. Фәһләләрдән тәшкил едилмиш атычы дәстәләри биринчи күн лазыми көмәк көстәрә билмәдиләр, онлар анчаг арада галмыш әлсиз-ајагсызлары саламат јерләрә кәтирир, онлары хилас едирдиләр. Кечәјарысы дәстәләр мүһүм сәнкәрләри әлә кечириб, араны бир гәдәр сакитләшдирә билдиләр.

Ермәни буржуазијасы илә јерли мүсәлман буржуазијасы фүрсәтдән истифадә едиб, рәгабәтләрини даһа да артырыр, бу ганлы һадисәләрин тәшкилатчысы олан һөкумәт исә төрәдилән фачиәләрә кәнардан тамаша етмәклә кифајәтләнирди. Анчаг једди-сәккиз күндән сонра һөкумәт ишә гарышмаға, сәнкәрләрә кирмиш ермәни, мүсәлман дәстәләрини атлы казакларын көмәји илә дағытмаға башлады. Сүлһ вә асајиши бәрпа етмәк бәһанәси илә ишә киришән вәһши казаклар да бир тәрәфдән әлсиз-ајагсызлары гырырдылар.

Икибашлы шејтанын әли илә шә'ләләнмиш бу јанғын ики гардаш халга олмазын зијанлар вурду. Әсрләрдән бәри бир торпагда гардаш кими јашајан, бир јердә дузчөрәк кәсән азәрбајчанлы вә ермәниләр өз достларынын әһвалындан хәбәр тутмаг үчүн бир-биринин евинә кәлир, өпүшүр, ағлашыр, бу ганлы фачиәни төрәдәнләрә нифрәт јағдырырдылар.

Шәһәрдә бир чох көзәл евләр јанмыш, јүзләрлә адам чәллад һөкумәтин вәһши сијасәтинин гурбаны олмушду. Нә үчүн? Кимин үчүн. Азғын чарын јашамасы үчүн, вәһши дашнаг вә мүсәлман буржуазијаларынын чибләринин долмасы үчүн!

III

Һөкумәт Бакы болшевик тәшкилатынын тә'тил вә нүмајишләр кечирмәјә гызғын һазырлыг көрмәкдә олдуғуну билир, она гаршы мүһүм тәдбирләр көрүрдү. Бу тәдбирләрдән бири дә милләтләр арасында дүшмәнчилик тохуму сәпмәк, онлары бир-биринә гырдырмаг вә белә-ликлә тә'тилләрин габағыны алмагдан ибарәт иди. Бакы губернатору Накашидзе бу фикри ермәни вә Азәрбајчан буржуазијасынын башына јерләшдирмәк үчүн кечә-күндүз мин бир васитә илә чалышыб тәр төкүрдү. Дашнагларын гочу Ағарзаны өлдүрмәси онун әлиндә белә васитәләрдән бири олду. Һәмин кечә о һәр ики тәрәфин башчылары илә кизличә көрүшүб, һәр ики тәрәфә онларын истәдикләри гәдәр силаһ вермишди.

Болшевикләр халг ичиндә пајланан интибаһнамәләрдә һөкумәтин икиүзлү сијасәтини ачыб көстәрир, онун ојнадығы иблис ролуна гаршы тә'тил вә нүмајишләрлә чаваб веридиләр.

Бу нүмајишләрдән бири дә Аразын ишләдији мә'дәнин фәһләләри тәрәфиндән кечирилди. Сәһәр тездән Араз јолдашлары илә нүмајишә чыхмаг үчүн фәһлә гышласына кетди. Ванја ики нәфәр досту илә отуруб, јаваш-јаваш данышырды. Араз онлара јахынлашды. Онлар чох кәдәрли вә һәјәчанлы идиләр.

Араз дајана билмәјиб:

— Нә вар? Нә олуб? — дејә сорушду:

Ванја ани сүкутдан сонра јавашча:

— Азады бу кечә апармышлар, — деди. Сонра әһвалаты олдуғу кими Араза нағыл етди.

— Дүнән кечә Азад јолдашын евиндә тәшкилатын мүһүм ичласы олмушдур. Ичласда Бакы Комитәсиндән дә јолдашлар иштирак едирләрмиш. Ичлас вахты акентләр еви әһатә етмиш, комитә үзвләри дама ачылан пәнчәрәдән чыхыб гача билмишләр. Јахшы ки онлардан һеч бири әлә кечмәмишдир. Азад јолдаш гапыны ачдығы заман онлар отагда һеч кими көрмәјиб: «һаны ичласа кәләнләр?» — дејә сорушмушлар. Азад јолдаш онлара һеч бир чаваб вермәмишдир. Онлар евдә вә һәјәтдә ахтарыш апардыгдан сонра Азад јолдашы көтүрүб кетмишләр.

— Бәс ичласын гәрарлары нечә? Јохса...

— Јох, гачаркән мүһүм кағазлары јолдашлар апармышлар, — дејә Ванја чаваб верди. — Мән анчаг буна севинирәм. Лакин сон һадисәләр көстәрир ки, арамыздакы хәфијјәләр чох јахшы ишләјир, сирримизи өјрәнир сонра кедиб лазым олан јеринә хәбәр верирләр. Һәлә о кечә дәниздә олан ичласы да хәбәр вермишләр. Акентләр гајығы Гарашәһәр көрпүсүндә көзләјирмишләр. Гајыг даш көрпүјә кетмәсәјмиш, һамы тутулачагмыш. Көрүнүр мишалар арамызда тәк дејилдир. Бу хаинләри тезликлә тапмаг вә ифша етмәк лазымдыр.

Ванја бир гәдәр дүшүндүкдән сонра јенә әлавә етди:

— Доғрудур, биз Мишаја һәмишә сәһв мә'луматлар веририк. Анчаг бу ишләрдә һәр һалда онун да әли вардыр.

Миша адыны ешидән кими Аразын гәзәбиндән көзләри парлады. О, ачыглы бир сәслә:

— Мәнә елә кәлир ки, бу хаинин фәһләләр габағында ифша олунмасы вахты кәлиб чатмышдыр, — деди. — Бирдәфәлик онун ким олдуғуну һамыја танытмаг лазымдыр!

Ванја:

— Доғру дејирсән, Араз, — дејә чаваб верди, — ону бу күн нүмајишдән әввәл фәһләләрә танытмаг лазымдыр!

Бу заман онлара доғру кәлән бир кәнч:

— Ванја кимдир? — дејә сорушду.

О, Ванјаны јанына чағырыб, она бир мәктуб узадараг:

— Буну һәбсханадан көндәрмишләр, — деди. — Сәнә чатачаг, ал оху, тез чаваб јаз!

— Мәктубу сәнә ким верди?

Оғлан күлүмсәјәрәк:

— Һәбсханада ишләјән гоча Андреј вериб, өзү дә тапшырыб ки, тез чаваб кәтирим. Мән Дәли Халыгын адамыјам.

Ванја бир аз сакит олду, мәктубу охујуб, јалныз ики кәлмәдән ибарәт бир чаваб јазды. Оғлан чавабы алыб кетди.

Ванја Азадын мәктубуну охуду. Мәктуба анчаг: «Сәламәтликдирми? Никаранам» сөзләри јазылмышды.

— Сән нә чаваб вердин? — дејә Араз сорушду.

— Јаздым ки, «Архајын ол, сәламәтликдир».

Һамы дәрин бир сүкут ичиндә башыны јерә дикиб дүшүнүрдү.

Сүкуту биринчи олараг Ванја позду:

— Миша мәсәләсини һәлл етмәк, онун ким олдуғуну фәһләләрә билдирмәк вахты кәлиб чатмышдыр. Јохса бундан сонра онун бизә чох зијаны дәјәчәк.

— Лазымдыр, лазымдыр! — дејә һамы бир сәслә чаваб верди. Сонра онлар нүмајишә чыхмаг үчүн Шәмси Әсәдуллајевин мә'дәни јанында топланмыш фәһләләрин јанына кетдиләр.

Мишанын вердији јанлыш мә'луматлардан жандарм идарәси шүбһәләнмәјә башламышды. Бу мә'луматлар жандарм идарәсинин вахтында лазыми тәдбирләр көрмәсинә мане олурду. Хүсусилә нефт рајонларында дашнаглара вә гочулара најламаг үчүн верилән силаһын болшевикләрин әлинә кечмәси Мишаны тамамилә е'тибардан салмышды. Миша инди өз мөвгејини јенидән бәркитмәк үчүн мүһүм тәдбирләр дүшүнүрдү. О өз фәһлә достларынын да ондан шүбһәләндијини һисс едирди. Буна бахмајараг, мүһүм вә әсаслы мә'лумат топламаг үчүн һәр дәфә бачардығы гәдәр нүмајишләрдә вә митингләрдә иштирак едирди.

Нүмајиш үчүн фәһләләр Шәмси Әсәдуллајевин мә'дәни јанында топланмышдылар. Миша да онларын арасында иди. Бу заман Ванја, Араз вә башга фәһләләр кәлиб онлара гарышдылар.

Ванја һүндүр бир дашын үстүнә чыхды. Бүтүн нәзәрләр она дикилди. О, Мишанын ағач башына кечирмиш олдуғу хәфијјә палтарындакы фотошәклини јухары галдырыб һамыја көстәрди, онун хәфијјәлик фәалијјәти һаггында фәһләләрә гыса мә'лумат верди вә чыхышыны: «Рәдд олсун чар хәфијјәләри, рәдд олсун арамыза сохулмуш Миша кими хаинләр!» сөзләри илә битирди.

Бүтүн фәһләләр бир ағыздан Ванјанын сон сөзләрини тәкрар етдиләр. Онлар Мишаны дидиб парчаламаг истәјирдиләр.

Миша санки јуху көрүрдү, көзләринә инанмырды. Ағач башында дуран, жандарм идарәсиндә алдырдығы рәсми иди. Ону көрүнчә көзләри гаралды, бејни думанланды, сөз сөјләмәјә игтидары галмады.

Григорун гәзәбли сәси ешидилди:

— Бизә дүшмән олан чар хәфијјәси ичимиздән чыхсын, јохса биз башга чүр чыхардарыг.

Миша јериндә дуруб вәһши, үркәк һејван кими дөрд тәрәфинә дөјүкүрдү. Араз она тәрәф кәлди. Гәзәбдән од тутуб јанан көзләри илә ону башдан-ајаға ачыглы-ачыглы сүзәрәк:

— Алчаг, чых бизим арамыздан! — дејә бағырды.

Миша бир сөз демәдән сүр'әтлә онлардан узаглашаркән фәһләләрдән бир нечә нәфәри далдан она фит чалды.

Миша өз шәклини һарадан вә нечә әлә кечирдикләрини билмәк үчүн орадан бирбаш шәһәрә, фотографчы Васјанын евинә кәлди. Васја ону нәзакәтлә гәбул етди. Отурар-отурмаз Васја ондан:

— Сәнин достун кәлиб чыхмады, бу нечә олду? — дејә сорушду.

— Һансы достум?

— Достун Ванја. О күн бизә кәлмишди. Шәклини чәкдирмәји сөз верди, амма бу вахта гәдәр кәлиб чыхмајыбдыр.

— Сән ону һардан таныјырсан?

— Нечә һардан? О бизим кәндлидир. Кәнчлик күнләримизи бир јердә кечирмишик. Һәлә сәндән нә әчәб бизә кәлдин?

751—7

— Сәнә бир зәһмәт верәчәјәм. Мәним мүхтәлиф гијафәләрдә чәкдирдијим шәкилләри көрмәк истәјирәм. Мүмкүнсә онлары көстәр.

Васја галхыб кетди.

Бир аз сонра әлиндә шәкилләр ичәри кирди. Күлә-күлә:

— Бағышла, — деди, — сәндән изинсиз бунлары достун Ванјаја көстәрмишәм.

Миша чаваб вермәди. О артыг бу охун она һарадан вә нә үчүр атылдығыны көзәлчә анламышды. Шәкилләри алыб, диггәтлә бир-бир нәзәрдән кечиртди. Сонра үзүнү Васјаја тутуб:

— Мәним хәфијјә палтарында чәкдирдијим шәкил һаны? — дејә сорушду.

Васја:

— Бурададыр, — дејә шәкилләри бир-бир јохлады. Шәкил јох иди. О чох ахтарды, шәкил тапылмады.

— Јохса Ванјаја вермисән?

— Јох, она шәкил вермәдим. Бәлкә хошуна кәлдијиндән өзү көтүрүб апармышдыр.

Миша ајаға галхыб:

— Сән јахшы танымадығын адама мәним шәкилләримми нә үчүн көстәрирсән? — дејә әсәби бир һалда сорушду.

— Нечә танымадығын адам? О кимдир ки?

— О болшевикдир, болшевик тәшкилатынын ән фәал үзвләриндән биридир.

Васја јериндә донуб галды. Миша она нифрәт вә гәзәблә хејли бахдыгдан сонра чыхыб кетди. Васја далысынча чыхыб, ону чох чағырды. О гајытмады.

Миша бирбаш жандарм идарәсинә кәлди. Бүтүн әһвалаты вә фәһләләр тәрәфиндән ифша едилдијини начальникинә ачыб сөјләди. Начальник ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Сән бизә фәһләләр үчүн лазым идин, — деди, — мадам ки, ифша едилдин, инди ејни мәгсәд үчүн сәндән истифадә етмәјимиз чәтин олачаг.

Миша гызарды, бозарды, булашыг көзләрини начальникин столуна дикиб галды. О өз үзәриндәки шүбһәни арадан галдырмаг, жандарм идарәсиндә јенидән мөвге вә е'тибар газанмаг истәдији бир вахтда начальник онун артыг ишә јарамадығыны ачыг-ачығына үзүнә сөјләди. О

чох дүшүндү, лакин чаваб вермәјә бир сөз тапмады. Начальник каркүзары чағырды. Мишаны она көстәриб:

— Буна ахырынчы дәфә шәрти олараг төһмәт вериб ишинә тик, — деди.

БЕШИНЧИ ФӘСИЛ

I

Тә'тил вә нүмајишләр күндән-күнә чанланырды. Һәр күн тәшкилат рәһбәрләри вә фәал фәһләләр тутулуб һәбсә атылырды. Буна бахмајараг, тә'тил вә нүмајиш бүтүн гүввәти илә давам едирди. Бир чох гурбан верән бу давамлы тә'тил вә нүмајишләр јатдығы заман Доггуз јанвар һадисәси баш верди. Пролетариатын ингилаб руһу илә чошуб-дашдығы бир заманда Путилов заводундан бир нечә фәһләнин говулмасы бөјүк бир һәјәчан доғурду. Петербургда үмуми тә'тилләр башланды. Фәһләләр кешиш Гапонун мәсләһәти илә чарын јанына кедиб өзү илә көрүшмәјә вә дәрдләрини ачыб она сөјләмәјә гәрар вердиләр. Јанварын 9-да бөјүк бир издиһамла әлләриндә хач вә чарын рәсми Гыш сарајына доғру һәрәкәт етдиләр. Дәстә ичиндән бир нечә сәс ешидилди:

— Сарајдан фәһләләрә чарә олмаз!

— Азадлыг верилмәз, алынар!

Кешиш Гапонун ријакар сөзүнә вә чарын мәрһәмәтинә инанмыш фәһләләр арасында тәрәддүд вә һәјәчан доғду. Бир нечә нәфәр учадан бағырды:

— Говун бу динсизләри!..

— Говун бу үсјанчы шејтанлары!

Күтлә ирәлијә доғру далғаланды. Бир аз сонра сарајын јахынлығында дуруб чардан чаваб көзләдиләр. Мәрһәмәт умдуглары сарај онлара јајлым атәши илә чаваб верди. Минләрчә күнаһсыз фәһлә ганына гәлтан олду. Бу атәш сәси бүтүн Русијаја јајылды. Һətта мәғрур, дик башларыны көјләрдәки булудлара дајамыш Гафгаз дағларыны белә ашыб онун ән гүввәтли далғасы Азәрбајчанын фәһлә мәркәзи олан Бакы нефт рајонларыны бүрүдү. Һәр јердә чарын вә хачын ганлы мәрһәмәтини көрмүш вә анламыш фәһләләр бүтүн гүввәти илә ингилаба сарылды. Сүр'әтлә чошуб-дашмагда олан ингилаб кәндлиләр үзәриндә дә бөјүк тә'сир бурахды. Һәр јердә кәндли һәрәкаты кенишләнди, бүтүн Русија-

ны бүрүдү, мүлкәдар әмлакы зәбт олунмаға башлады. Чар, ингилаб шө'ләсини сендүрмәк мәгсәди илә мәчлиси-мә'бусан лајиһәсини нәшр етди. Лајиһәдә мәчлис үзвләринә јалныз иштирак һүгугу верилир, фәһләләр сечки һүгугундан мәһрум едилирди. Болшевикләрин Мәркәзи Комитәси сечкини вә мәчлиси-мә'бусаны бајкот етди.

Фәһләләр фәһлә гышласы һәјәтинин гапысы ағзында топа-топа дуруб бу һагда данышырдылар. Учабој, склет кими гуру олан Ванја јумруғуну һавада ојнадараг:

— Бәсдир, биз бу ачлыға, гытлыға сон вермәлијик, — дејирди, — бизә һеч бир фајдасы олмајан мүһарибәләр ачан, өлкәләрин һәјат дамарыны соран чар һөкумәтини көкүндән девирмәк лазымдыр!

Онун кими арыг, ортабојлу сарышын бир фәһлә:

— Еј, Ванја, сән һәмишә тәрс данышырсан, — дејирды, — вәзијјәтин белә ағыр заманында сән бизи һара чәкирсән?

— Ачындан ит кими кәбәрмәкдәнсә, намусла дүшмәнлә чарпышыб өлмәјә!

— Вәтәнин бу вахтында бизи дә үсјанамы чағырырсан?

— Буну анчаг вәтәнин хаин вә намуссуз оғуллары едәр!

— Еј Петка, мән сизи јахшы таныјырам. Намусдан һәр ким данышса, сиз данышмајын! Мән сизи үсјана јох, ингилаба чағырырам. Бу мүһарибәдән биз нә газандыг? Торпағымызмы аздыр? Бу биабырчы мәғлубијјәт чар үсули-идарәсинин нә гәдәр чүрүк вә јарамаз олдуғуну исбат етмәјирми? Бу ганлы мүһарибә үзүндән пуллар дағылды, чалышган, ишләк әлләр сәфәрбәрлијә алыныб мүһарибәдә мәһв олду; тәсәррүфат тамамилә позулду; әрзаг бирә-ики баһаланды; халг ичинә ачлыг вә хәстәлик јајылды. Мәмләкәт ачлыг вә еһтијач ичиндә чырпыныр. Буну һөкумәт көрә-көрә бу фәлакәтин гаршысыны алмаг әвәзинә күндән-күнә хәфијјәләрини артырыр, халгы сүркүн вә горху алтында сахламаға чалышыр. Бах, будур мүдафиә етдији вәтән вә ону әлиндә ојунчаг едән һөкумәт! Бах, будур хаинлик вә намуссузлуг! Чарын вә буржуазијанын гујруғунда сүрүнән монархистләрин нә гәдәр намуслу олдуғу мејдандадыр. Сиз намусдан һеч бир заман данышмајын! Намуслу оғул вәтәни-

мизи вә халгымызы бу азғын чанаварын ганлы пәнчәсиндән гуртармаға чалышар!

Фәһләләр Ванјанын сөзүнү тәсдиг етдиләр. Араз өзүнү сахлаја билмәјиб курлајан сәслә сөһбәтә гарышды:

— Ванја доғру дејир, чох доғру дејир. Мән бу петкалара тәәччүб едирәм. Бунлар чарын нәјинә ашигдир? Пролетариат о азғын чарын, о хаин кадетләрин көзүнә ох кими батдығы вә ону бүтүн вәтәндашлыг һүгугундан мәһрум едиб һејван кими јашадығы һалда, бунлар јенә буржуазијаны, онун һамиси олан чары дөрдәлли тутмаг истәјир. Бу ријакарлыг дејилми? Сизчә, намус бу исә, бизә лазым дејил! Гој о ријакар намус сизин олсун!

Петка додагалты мырылданды:

— Әлбәттә, Ванја кими вәтән хаинләринин сөзү сиз мүсәлманлар үчүн әлверишлидир. Сиз нә итирирсиниз?

Буну ешидинчә Араз барыт кими партлады:

— Еј Петка, сән додагалты чох мырылданма, сөзүн вар, киши кими ачыг сөјлә. Билирәм, сән демәк истәјирсән ки, бу азғын чарын јыртычы пәнчәси алтында инләјән бәдбәхт өлкәләр бизим мүстәмләкәмиздир. Она көрә дә әһалисини кечә-күндүз һејван кими ишләтмәк, өзүнү инәк кими сағыб бүтүн мәһсулат вә истеһсалатыны дашымаг бизим һаггымыздыр! Һаны? Бәс нечин сән вә сәнин кими кәндини, торпағыны атыб башга өлкәләрә дағылан руслар да мәним кими ачдыр?! Сән буну һеч дүшүнүрсәнми? Халглар дүшмәни олан сиз монархистләрин кәлләсини сылдырым гајалара чырпа-чырпа бу мурдар фикирләри башлардан чыхармалыјыг.

Григор күлә-күлә әлини онун чијнинә вурду:

— Һаггын вар, Араз, бунларын дар бејнинә бизим кениш мә'нада дүшүндүјүмүз вәтән кәлмәси сыға билмәз! Халг дүшмәнләри олан бу милләтчи руслар башга халглара тәһкимчилик дөврүндә јашајан көлә кими бахыр. Онлар бизим сырамызда олан шүурсузлары да өз тә'сирләри алтына алмышлар. Көрмүрсән, ач Петка өзүнүн дә көлә олдуғуну дүшүнүб анламыр.

— Бир буна бах, ачындан сапсары саралыб, бизим ач бәјләр кими фикриндән ағалыг кечир, — дејә Араз фикирләрини давам етдирди. — Гуру хүљадан инсанын гарны дојмаз!

Григор:

— Бу сөзләрин һеч бири онун башына кирмәди. Гој бир аз дүшүнсүн.

— Һәлә бизим ичимиздә өз күчүнә инанмајан, симасыны итирмиш белә фәһләләр аз дејил, — дејә Ванја үзүнү Араза тутуб тәзәдән сөһбәтә гарышды. — Бунлара өз синфини, дост-дүшмәнини танытмаг биздән нә гәдәр ирадә, сәбир вә мәтанәт истәјир. Бах, тәшкилатын гаршысында белә мүһүм мәсәләләр дурур.

Сәркис әлиндә гәзет фәһләләрә јанашды:

— Јолдашлар, јени хәбәри ешитмисинизми? Чар чаныны дишинә тутуб мәчлиси-мүәссисан лајиһәсини нәшр едиб. Лајиһәдә биз фәһләләрә сечки һүгугу верилмир.

Ванја гәзети ачыгла дартыб Петканын үстүнә атды:

— Бујур, Петка, бујур, бу да сәнин севимли вә мәрһәмәтли чарын! О сәни инсан јеринә гојмајыб һәр бир һүгугдан мәһрум едир, сән ону дөрдәлли тутурсан.

— О бизи сују кәсилмиш дәјирмана дөндәрди, јенә әл чәкмир.

— Мәркәзи Комитә бу сечкини вә мәчлиси, шүбһәсиз бајкот едәчәк. Фиргәмизин көтүрдүју әсас хәтт чох доғрудур: ингилабы дәринләшдирмәк, синфи мүбаризәни кәскинләшдирмәк, фәһлә вә кәндли бирлији илә чарлығы көкүндән јыхыб дағытмаг.

— Јашасын ингилаб!..

Јығынчаға топланан фәһләләр кет-кедә чохалырды. Бундан хәбәр тутан меншевикләр дә өз нүмајәндәләрини вә тәрәфдарларыны јығынчаға көндәрмишдиләр. Меншевик нүмајәндәләри игтисади тәләбләрлә кифајәтләнмәји, буржуазија илә әлбир һәрәкәт етмәји тәләб едирдиләр. Чыхыш едән фәһләләрин чоху онларын бу фикирләрини тәнгид едир, болшевикләрин хәтт-һәрәкәтини мүдафиә едирдиләр.

Ванја ондан габаг чыхыш едән вә фәһләләр арасында һәмишә меншевик фикирләри јајан Имраны тәнгид етдикдән сонра деди:

— Биз ачындан өлсәк дә ингилабы ахыра гәдәр давам етдирмәлијик. Мүтләгијјәти јыхмајынча пролетариата, халглара азадлыг, һәјат вә сәадәт јохдур. Чар бизи мүһарибә заманы гуршун габағына көндәрир, динчлик вахты ачындан өлдүрүр.

Араз онун сөзүнү кәсәрәк:

— Меншевикләрин икиүзлү сијасәти бизи алдада билмәз! — деди. — Онлар чарын икибашлы гарталына бәнзәјир. Анчаг бир фәрги вар: онун һәр ики башы бир-бирinә бәнзәдији һалда, бунларын бир-бирләринә бәнзәмә-

јән ики башы, ики гәлби вар. Һәм пролетариаты әлдә тутмаг, һәм дә чар гуруглары илә јоллашмаг истәјир. Бу икиүзлү сијасәт пролетариатын давам етдирдији ингилабда бөјүк зәрбә дејилми?

Аразын сөзләри Имраны бәрк әсәбләшдирди:

— Еј, бура бах, өзүндән чох чыхырсан, — дејә о тәрс-тәрс Араза бахды. — Биз һәлә гатыг кими ујушмагда олан пролетариаты чарын гуршунларына гурбан верә билмәрик. Бизим үчүн һәр бир пролетар гијмәтлидир.

Ванја әли илә Имраны сакит едәрәк, сөзүнә давам етди:

— Имран, билирәм, сәни меншевикләрә сары чәкән онларын јағлы дили, јалан вә'дләридир. Онлар дәниздә гопан фыртынадан горхуб саһилләрә сығынан, кичик балыгчыгларла ојнајан горхаг шамајы балыглары кимидир. Ингилаб дәнизинин дәринликләринә чуммаг үчүн нәһәнк кәрәкдир, нәһәнк!

Јығынчагдакы меншевикләрдән бири кинајә илә:

— Чох өјүнмәјин, сизин дә нечә нәһәнк олдуғунузу билирик! — дејә гышгырды.

Бир башгасы исә Ванјаја белә чаваб верди:

— Биз ингилабын тәдричлә инкишаф етмәси тәрәфдарыјыг. Сизин кими кал мејвәни ағачдан силкәләјиб јерә төкмүрүк.

— Сизин үчүн мејвәләр һәмишә калдыр. Бунлар бәһанәдир. Горхагсыныз, горхаг. Сиз пролетар ингилабына әнкәл олурсунуз. Ингилаб һәр тәрәфә гол-будаг атыб чанландығы бир вахтда сиз залым бир чәллад кими онун сағлам голларыны кәсиб, чылпаг бурахмаг истәјирсиниз. Сиз пролетариатын үздә досту, үрәкдә дүшмәнисиниз.

Араз Ванјанын сөзләринә гүввәт вериб:

— Бизи һеч бир шеј горхуда билмәз! — дејә учадан гышгырды. — Бу, аслан мејданыдыр, ким горхур, кәлмәсин, биз башладығымыз ингилабы бөјүк рәһбәримиз Ленин јолдашын башчылығы илә сона гәдәр давам етдирәчәјик! Јашасын ингилаб!

Ингилаб бүтүн шәһәрләрә, кәндләрә, орду вә донанма ичәрисинә гәдәр јајылды. Почт- телеграф вә дәмирјолчулар тә'тили дә башланды. Башыны тамамилә итирмиш һөкумәт манифест е'лан етди, сијаси азадлыг, үмуми сеч-

ки һүгугу вә башга һүгуглар вә'д олунду. Һөкүмәтин бу манифести варлы синиф вә зүмрәләри бир гәдәр тә'мин етди.

Өлкәдә бөјүк бир чанланма варды. Һәр јердә нүмајишләр, митингләр кечирилир, сијаси дустаглар азад едилирди; јени гәзетләр, мәчмуәләр вә китабчалар нәшр едилир, вәрәгәләр пајланыр, һәр фиргә өз мәфкурәсини јајмаға, өз програмыны гәбул етдирмәјә чалышырды.

Азәрбајчанда јерли фәһләләрин әксәријјәтлә ингилаби һәрәкатда иштирак етмәси вә јерли зијалыларын мүәјјән һиссәсинин ингилаба рәғбәти һөкүмәти ачыгландырдығы кими јерли буржуазијаны да јаман горхутду. Онлар өзләрини һөкүмәтә садиг көстәрмәк үчүн күчә алверчиләрини башларына топлајыб рус монархистләринин Бөјүк килсә һәјәтиндә етдикләри митингләрә сохулур, онларла бирликдә күчәләрдә нүмајиш едир, һәр јердә ингилабчы зијалылары һәдәләјиб тәһгир едирдиләр. Бу кедишлә хејир көзләдикләри ингилабын нәһајәт онлара мәзар олачағындан горхуб буржуазија вә либерал зијалылар чар тәрәфинә кечдиләр. Чар Икинчи думаны ачылмамыш бурахды. Ингилабчылар тутулуб һәбсә атылды. Мүвәггәти олса да ингилабы јатырмаг вә истисиндә гызынмаг үчүн хаин чар гујруглары ермәни-мүсәлман арасында јенидән јанғын төрәтдиләр.

Әксингилабын һүчума кечмәсинә бахмајараг ингилаби һәрәкат кенишләнирди. Болшевикләр либерал буржуа көрүшләри илә, еләчә дә барышдырычылыг сијасәти јүрүдән меншевикләрлә гәти мүбаризә апарыр, бүтүн митинг вә јығынчагларда онлары ифша едирдиләр. Фәһләләр арасында синфи көрүш вә фиргә мүбаризәси о гәдәр бәркимишди ки, бә'зән мүбаһисәләр, дејишмә вә сөзләшмәләр вурушмаја чеврилирди.

II

Нүмајиш, дәнизин көбәјиндән гопуб кәлән вә саһилә јахынлашдыгча кенишләнән далғалар кими шәһәрин баш күчәсинә доғру ағыр-ағыр ирәлиләјирди. Әтраф дилсиз бир шүбһә вә горху ичиндә сакит-сакит инләјир, бомбош күчәләрдә полис вә казак изи көрүнмүрдү. Арабир сәкиләрлә кечәнләр мүһүм бир иши олан адамлар кими күчәләрдән тез совушуб кедир, кечидләрдә баш-баша верән адамлар исә әлләри илә ашағылары көстәрәрәк, бир-бир-

ләринә нә исә дејирдиләр. Горхунч бир һадисә ешитмиш кими һамынын көзүндә һәјәчан вә кәдәр гығылчымлары учушурду. Бир дүканчы гапы ағзында дуруб горха-горха гоншусуна:

— Бу тәрәфләр сакитликдир, — дејирди.

— Тәләсмә, бир дәнә саламат дүкан галмајачаг. Бу талан далғасы шәһәрин һәр тәрәфини бүрүјәчәк.

Гоншу сөзүнү битирмәмишди ки, о бири күчәнин тининдә башыпозуг бир дәстә көрүндү. Онлар голтугларында топ-топ базар малы јухарыја доғру јени аддымларла кедирдиләр. Һамынын нәзәри онларда иди. Кимсә әли илә онлары көстәриб:

— Таланчылар, таланчылар — дејә бағырды:

Дүканчылар бир-биринә дәјди, дүканлар бир анын ичиндә бағланды. Һамы күчә кечидләринә јығышыб, бу һадисәнин нә илә гуртарачағыны көзләмәјә башлады. Мүхтәлиф пешәли адамлардан тәшкил едилмиш бу башыпозуг дәстәләр шәһәрдә гарышыглыг төрәтмәк вә бу јолла ингилаба зәрбә вурмаг мәгсәди илә һөкүмәт тәрәфиндән дүзәлдилән бир фырылдаг иди. Бу заман әлләриндә линк вә чәкич олан икинчи бир башыпозуг дәстә көрүндү. Онлары ачыглы бир бахышла сүзән бир дүканчы гоншусуна:

— Бура бах, мәним дүканыма әл вурсалар дајана билмәјәчәјәм, — деди.

— Нејләјәчәксән? Әлиндән нә кәләр?

— Нә гәдәр күчүм вар вурушачағам, өлүб-өлдүрәчәјәм.

Башыпозуг дәстә фәһлә нүмајишини көрүнчә башга бир күчәјә бурулду. Фәһләләр әлләриндә гырмызы бајраглар вә үзәриндә «Рәдд олсун мүтләгијјәт!» сөзләри јазылмыш плакатларла кениш күчәнин ортасы илә Марселјоза охуја-охуја ирәлиләјирди. Силаһлы горујучулар бир-бириндән аралы, нүмајиш дәстәсинин әтрафында дивар диби илә кедирдиләр. Бу заман гаршы тәрәфдән башга бир нүмајишчи дәстәси көрүндү. Нүмајишчиләрин әлләриндә ири хач вә чарын шәкли варды. Онлар «Боже, тсарја храни!» һимнини охуја-охуја кәлирдиләр. Бу дәстәдәкиләрин чоху падшаһпәрәст вә чар мә'мурлары олан кадетләр иди. Онлары архадан, сағдан вә солдан атлы казаклар вә полисләр араја алмышды.

Фәһлә нүмајиши фыртыналы дәниз кими далғаланды. Ачылан илк күллә чарын шәклини дәлиб кечди. Падшаһ-

пәрәст нүмајишчиләр гара булуд кими әтрафа сәпәләндиләр. Казаклар вә полисләр дә атәш ачды. Һәр ики тәрәфдән гызғын атышма башланды.

Ики саат чәкән бу ганлы вурушмадан сонра јенә һәр јерә бир сүкут чөкмүшдү.

Бу ики саат атышма ичәрисиндә чох шеј олмушду. Һәр ики тәрәф бөјүк тәләфат вермиш, нүмајиш рәһбәрләриндән бир нечәси тутулуб һәбсә атылмыш, Араз сағ габырғасындан бәрк јараланмышды. О, алдығы јарадан бүдрәди, тез өзүнү доғрулдуб дивар дибинә чәкилди. Күллә сағ бөјрүнү бәрк јараламышды.

Казаклар фәһләләрлә атыша-атыша онлары Гарашәһәрә доғру чәкилмәјә мәчбур етмиш, күчәләр бошалмыш һәјат елә бил дајанмышды; фәгәт Аразын алдығы јарадан ахан ган дајанмырды. Өзүнү хәстәханаја чатдырынчаја гәдәр ганы сахламаг үчүн ики әлини јарасынын ағзына гојуб јаваш-јаваш кедирди. Ики-үч квартал кетдикдән сонра күчәдә ики нәфәрә раст кәлди. Онлар Аразын үст-башында ган көрүб ондан сорушдулар:

— Сәнә нә олуб?

Араз әһвалаты гысача данышды. Онлар Аразы хәстәханаја апардылар. Хәстәхана мүдири онлары шүбһәли нәзәрлә сүздүкдән сонра бир мүстәнтиг кими: «Бу күллә сәнә һарда дәјди? Сиз орда нә едирдиниз?» кими суалларла узун-узады сорғу-суала башлады. Јолдашлары мәсәләни билдикләринә көрә мүдири алдадараг:

— Биз јол илә вағзала кедирдик. Гаршымыза бир фәһлә дәстәси чыхды. Бир тәрәфә чәкилиб онлара бахырдыг. Бирдән атышма гопду. Казаклар фәһләләрә, фәһләләр казаклара атмаға башлады. Бу заман биз гачыб гуртармаг истәркән јолдашымыз јараланды, — дејә чаваб вердиләр.

Мүдир истәр-истәмәз Аразы гәбул етди. Тез доктор чағырдылар. Доктор Аразын јарасыны ачыб мүајинә етдикдән сонра әмәлијјата башлады. Сонра һејрәтлә јанындакы шәфгәт бачысына:

— Чох үрәкли вә сағлам адамдыр, әмәлијјат заманы һеч көзүнү дә гырпмады, — дејә шәфгәт бачысына бахараг тәәччүблә чијинләрини чәкди. Сонра о, хәстәни икинчи палатаја кечирмәк һаггында көстәриш верди. Аразы докторун мүшајиәти илә хәрәк үстүндә икинчи палатаја кәтириб, бош бир чарпајы үзәринә узатдылар. Доктор онун нәбзини јохлајыб:

— Тәрпәнмә, о тәрәф-бу тәрәфә чеврилмә, јаран дәрин вә ағырдыр. Еһтијатлы ол! — деди вә үзүнү шәфгәт бачысына тутуб, хәстәјә гајғы илә јанашмасыны, тез-тез термометр гојуб һәрарәтини өлчмәсини, гыздырмасы артдыгда мүтләг она хәбәр вермәсини тапшырды.

Хәстәханаја кәлдијинин икинчи күнү Аразын гыздырмалы көзләринә бир адам дәјди. Бу адам бир топ мави рәнкли ипәк парчаны шәфгәт бачысы Дусјаја узадараг:

— Бундан сәнә көзәл бир дон чыхар, — дејә күлүмсәди. Дусја ипәк парчаны алыб мәмнун бахышларла ону сүздүкдән сонра:

— Нечә аршындыр? — дејә сорушду.

— Доггуз аршындыр, сәнә кен-бол палтар чыхар, һәлә артыг да галар.

Бу заман о бири шәфгәт бачысы Марусија әлиндә термометр кечәркән Дусјанын әлиндәки парчаны көрүб дајанды, гадынлара мәхсус бир марагла әли илә парчаны сығаллајыб бахды. Сонра шүбһәли нәзәрлә бир Дусјаны, бир дә јанындакы адамы сүзүб:

— Билирәм талан малыдыр, — деди. — Вичданы олан адам буну кејмәз, гајтар өзүнә!

Парчаны верән адам Марусјанын бу сөзүндән бәрк позулду, гашларыны ачыгла чатараг:

— Бурнуну нијә бизим ишимизә сохурсан? Кет өз ишинә, — дејә бағырды.

Марусја дајана билмәјиб, ондан да ачыглы бир сәслә:

— Сәнин кими таланчы вә оғрулар намуслу адамларын да адыны батырыр, — дејә чаваб верди. — Һеч билмирәм оғру көпәкләр бирдән-бирә бу гәдәр һардан чыхды.

Марусја онлардан ајрыларағ, әлиндә термометр Араза јанашды. Араз таланчы адамы јахшы танымышды. Бу, Миша иди. Миша ону көрмәсин дејә, Араз јорғаны башына чәкмишди. Марусја термометр гојмаг үчүн јорғаны галдырмаг истәркән Араз әли илә јорғанын јанларындан бәрк-бәрк тутду. Онун бу һәрәкәти Марусјаны горхутду. О, Аразын нәбзини јохламаг истәди. Араз бу вахт јорғанын алтындан башыны азча галдырыб бахды. Миша архасы она тәрәф дуруб, Дусја илә данышырды. Араз термометри Марусјанын әлиндән алыб голтуғуна гојду. Мишаны көстәриб сәс чыхармамасыны ишарә илә она анлатды. Лакин Марусја бундан бир шеј анламады. Ағзыны ачыб нә исә демәк истәдикдә доктор ичәри кир-

ди. Араз докторун сәсини ешидән кими ишин даһа да хараблашдығыны көрүб, үзүнү дивара сары чевирди. Инди һәм Миша ону көрүб таныјачаг, һәм дә доктор онун ингилабчы фәһлә олдуғуну биләчәкди. Доктор ичәри кирәркәк Миша илә Дусјанын отагдан чыхдығыны Араз билмирди. Доктор Араза јанашыб:

— Хәстә, нечәсән? — дејә сорушду.

Араз чаваб вермәди. Марусја күлә-күлә:

— Дмитри Захарович, бизим хәстә Дусјанын јанына кәлән таланчыны көрүнчә јорғаны башына чәкиб ондан кизләнди, мәнә дә ишарә илә: «Сус, сәс чыхарма» — деди. Билмирәм бурада нә сирр вар? — дејә билдирди.

Димитри Захарович бир гапы тәрәфә, бир дә Араза бахды, сонра үзүнү Марусјаја тутуб:

— О адам ким иди? — дејә сорушду.

Марусја күлүмсәјәрәк:

— Дусјаја талан малы кәтирмишди. Ким олдуғуну мән дә билмирәм. Дејәсән Дусјаны алмаг истәјир, — деди.

— О билмир ки, хәстә олан отаглара башга адамлары бурахмаг олмаз?! — дејә доктор ачыгланды. — Мән онунла јахшыча данышарам. Таланчыларла әлбир олан шәфгәт бачысы мәним палатамда ишләјә билмәз.

Бу сөһбәтдән Мишанын артыг чыхыб кетдијини билән Араз јенә архасы үстә чеврилди. Доктор термометри Аразын голтуғундан алды. Марусјаны башга бир иш үчүн көндәрдикдән сонра термометрә бахыб:

— 38, 5-деди. Сонра үзүнү Араза тутуб: — Сәнә һәрәкәт етмәк олмаз, — деди, — о тәрәф-бу тәрәфә чеврилмә, јаран ағырдыр, еһтијатлы олмалысан.

Араз чаваб вермәди. Доктор диггәтлә она бахыб күлә-күлә:

— Сән о адамдан нә үчүн кизләндин? — дејә сорушду.

Араз бир ан сусду, сонра:

— Буну сиз билмәсәниз дә олар, — дејә чаваб верди.

— Сән горхма, де, мәндән сәнә зијан тохунмаз.

Араз она Мишанын жандарм хәфијјәси олдуғуну сөјләди.

— Бәс сән өзүн кимсән?

— Мән ади бир фәһлә.

— Чох јахшы, сәнин ондан кизләнмәјинин нә мә'насы вар?

— О мәни көрүб мүдирә хәбәр вериб хәстәханадан

чыхардар, сонра жандарм идарәси васитәси илә мәни тутдура биләр.

Һәким:

— Горхма, мән онун ајағыны бурдан кәсәрәм! — дејәрәк чыхыб кетди.

Аразын јарасы горхулу иди. Кечәләр гыздырмасы 39, бә'зән 40 дәрәчәјә галхырды. Шәфгәт бачысына тапшырдығына бахмајараг, доктор өзү дә тез-тез Аразы јолухур, јарасыны ачыр, бағлајыр, гыздырмасы артдығы вахт башына, үрәјинә компрес, ластик торбада буз гојурду.

Бир һәфтә сонра Араз өзүнү бир гәдәр јахшы һисс едирди. Гыздырмасы кәсилмиш, јарасы јаваш-јаваш битишмәјә башламышды.

Доктор хәстә олан отаглара башга адам кәтирдији вә таланчы адамларла әлагә сахладығы үчүн Дусјаја бәрк ачыгланмышды. О күндән Миша хәстәханада көрүнмүрдү. Инди Аразы дүшүндүрән, нараһат едән анчаг сон нүмајишин мүгәддараты иди. О күнкү атышмада даһа кимләрин јараландығыны, һәбс едилдијини дүшүнүр, бунлары билмәк үчүн хәстәханадан тез чыхмаға чан атырды. Буна көрә дә лап јахшы олдуғуну доктора билдириб, хәстәханадан бурахылмасыны хаһиш етди. Доктор гәти сурәтдә е'тираз етди:

— Сән һәлә бир һәфтә дә јатмалысан, — деди. — Һәлә јаран тамам сағалмамышдыр. Бир балача еһтијатсызлыг сәни даһа јаман һала сала биләр. Һәлә сәни бураха билмәрәм.

Бу сөһбәтдән ики күн сонра ахшам Дусја Араза чај кәтирәркән деди:

— Хәстә, даһа јахшылашмысан, дуруб чај ичмәк үчүн өзүн кәлә биләрсән.

Араз:

— Доктор ичазә вермир, — дејә чаваб верди.

Бу вахт кимсә гапыны аралајыб:

— Дусја, бура кәл! — дејә сәсләнди. Араз бојланыб гапыја бахдыгда һәр икисинин көзү бир-биринә саташды: һәр икиси бир-бирини таныды. Гапы ағзында дајанан Миша иди.

Дусја:

— Сәнә демәмишәм ки, ичәри кирмә, коридорда дајан! — дејә она ачыгланды. Сонра күлә-күлә коридора чыхыб, онунла бирликдә кетди.

Бир гәдәр сонра хәстәхананын мүдири ичәри кирди. О, Араза ачыглы-ачыглы бахыб:

— Ej хәстә, сән һәм фәһлә, һәм дә ингилабчы фәһлә олдуғун үчүн хәстәхананы тәрк етмәлисән! — деди.

Араз:

— Сизә доғру хәбәр верибләр. Мән фәһләјәм, һәм дә ингилабчы, хәстәхананы тәрк етмәјә кәлинчә буна лап үрәкдән разыјам, — дејәрәк узандығы чарпајыдан галхды.

Мүдир дејинә-дејинә чыхыб кетди. Араз палтарларыны алмаг үчүн Дусјаны көзләди. Дусја исә кәлиб чыхмырды. Инди хәстәхана Араза бир зиндан кими, һәр дәгигә исә бир саат гәдәр узун көрүнүрдү. Башында мин бир дүшүнчә вә хәјал пәнчәрәјә јанашыб, күчәдән кечәнләри сеҗр етмәјә башлады. Лакин бу да онун үрәјини сыхмагда олан дәрдләрини унутдура билмәди. «Ah, бу өлкәнин һәр тәрәфи, һәр јери зиндандыр!» — дејә дәриндән ah чәкди. Бу заман доктор ичәри кирди. Аразы ајаг үстә көрүнчә, күлә-күлә:

— Араз, нечәсән, кәзәндә јаран ағрымыр ки? — дејә сорушду. Араз күлүмсәнәрәк:

— Јох, ағрымыр, мәни хәстәханадан чыхарырлар, — деди. Доктор һејрәтләнди:

— Нә үчүн?

— Дусјанын јанына кәлән адам бу күн гапынын ағзында мәни көрүб мүдирә хәбәр вермишдир. Мүдир исә мәнә хәстәхананы тәрк етмәјә әмр етмишдир.

Доктор бир ан дүшүндүкдән сонра башыны галдырыб,додагларыны чејнәјә-чејнәјә:

— Мән о алчаг Дусјаны бурадан говарам... Мадам ки беләдир, кет, анчаг бир һәфтә кәзиб-доланма!... Бу дәрманы да алыб һәр күн ики дәфә, бир сәһәр, бир дә ахшам јарана сүртәрәк тәмиз сарғы илә бағларсан, — дејә Араза бир ресепт узатды. Елә бу вахт отаға ади кејимдә ики адам дахил олду. Онлардан бири:

— Араз кимдир? — дејә сорушду.

— Мәнәм! — дејә Араз чаваб верди.

— Сиз бизимлә кетмәлисиниз!

— Һара?

— Дөвләтимизин дүшмәнләри кедән јерә!

— Сизин дүшмәнләриниз фабрик вә заводлара кедир, ишләмәк үчүн мә'дән вә шахталара кедир, һәтта мәктәбләрә, идарәләрә дә кедир. Сиз мәни бунларын һансына апарырсыныз?

— Сән әсасларын унутдун. Зинданларда, сүркүнләрдә чүрүмәјә дә кедир. Сәни ора апарырыг.

Араз гүруруну позмајараг:

— Азадлыг јолунда бизи һеч бир шеј горхуда билмәз, кедәк! — дејә бағырды. — Дусја, тез ол мәним палтарымы вер!

Аразын белә мәрдлији доктору чох мүтәәссир етмишди. О, һәјачан вә һејрәт долу көзләрини Араза дикиб галмышды. Араз чәлд палтарыны дәјишдирди. Доктор она:

— Јаваш кејин, јараларын ағзы ачылар! — деди.

Араз:

— Дмитри Захарович, мәндә елә јаралар вар ки, бу јара онларын јанында һечдир! — дејә чаваб верди. Сонра она тәшәккүр едиб худаһафизләшди, үзүнү о ики адама тутуб, кинли бир сәслә:

— Кедәк! — деди.

Аразы хәстәханадан бирбаш һәбсханаја апардылар.

Гапыдан ичәри кирдикдә һәбсхана рәиси Кок онлары гаршылајыб, истеһза илә Араза:

— Oho, јенә кәлиб чыхдын? Сәнин үчүн чох дарыхмышдым, — деди.

Араз ону ачыглы бахышларла сүзәрәк, кинајә илә:

— Сизин о мәрһәмәтиниз мәни бура кәтирмишдир, — дејә чаваб верди.

Кок Аразы башдан-ајаға сүзәрәк, үзүнү нифрәтлә ондан кәнара чевириб нөвбәтчијә:

— Көтүр буну, лазым олан јеринә тәслим ет! — дејә әмр етди.

Нөвбәтчи Аразы апарды. Онлар коридордан кечәрәк Гоча Андреј коридорда дивара сөјкәниб хидмәтчи Танја илә сөһбәт едирди. О, Аразы көрдүкдә таныды, дәриндән бир ah чәкди, пычылты илә Танјаја:

— Бах бу да онлардандыр, јазығы јенә камераја салмаға апардылар, — деди.

Танја бир аз да она јахынлашараг лап јавашча:

— Мәним рәһмәтлик атам кәндә мүәллим иди; бу сосиалистләри чох севәрди. Онлар үрәкли олур, һеч нәдән горхмурдулар, — деди.

Бу заман рәисин отағынын гапысы ачылды. Миша сүр'әтлә чыхыб кетди. Андреј ону көрүнчә тез дивар дибинә чәкилди вә өз-өзүнә: «Ah, хаин, көрүнүр, бу јазығын ипини јенә сән ешмисән» — дејә сөјләнди.

Андрej башыны ашағы салыб, бир аз фикирләшдикдән сонра:

— Һеч билмирәм сән нә үчүн өз ихтијарынла бу ган вә зүлм очағына кирдин? — дејә Танјадан сорушду, — Сәни нә мәчбур етди?

Танја бир ан јериндәчә донуб галды, сонра кәдәрли көзләрини Андрејә чевириб, титрәк бир сәслә:

— Ачлыг вә еһтијач! — дејә көксүнү өтүрдү. — Кәндә бизим өзүмүзә көрә аз-чох доланачағымыз варды. Әрими јапон чәбһәсинә көндәрдиләр. Кедәркән гајытмајачағыны елә бил өзү дә билирди. Видалашыб ајрыларкән үрәји көврәлиб ағлады. Сонра мәним әлими сыхараг: «Танја, ушаглардан муғајат ол!» — деди.

Танјанын көзләри јашарды. Әлинин тәрси илә көз јашларыны силәрәк сөзүнә давам етди:

— Јазыг бир даһа гајытмады. Кәндә бир көмәји олмадығындан ач галдыг. Ушагларымы көтүрүб Бакыја кәлдим. Бакыда да ач вә ишсиз галдым. Ачлыг инсаны һәр шеја вадар едәр. Күчә башында отуруб диләнмәја башладым.

Танја гәмли-гәмли Андрејә бахды. Онун бу јаныглы сөзләри вә кәдәрли бахышы гочанын гәлбинә нештәр кими санчылды.

Гоча Андрej:

— Танја, сән мәним јараларымы тәзәләмә, мән сәндән нә сорушурам, сән мәнә нә данышырсан. — деди.

Танја:

— Сәнә дәрдләрими сөјләмәклә бир аз тәсәлли тапырам, — дејә чаваб верди.. — Сән мәним бу ганлы зиндана нә васитә илә кәлдијими сорушурсан. Бир күн мән күчә тининдә отурмушдум. Кичик гызым күчәдән кечән бир азәрбајчанлыја доғру әлини узадыб пул истәди. О адам дајанды. Диггәтлә бир мәнә бахды, бир дә она тәрәф узанан кичик әлләрә. Үзүнү мәнә тутуб: «Ишләмәк истәјирсәнми?». — дејә сорушду. Мән: «Ишләрәм, анчаг бу јетимләр нечә олсун» — дејә чаваб вердим. О бир дә диггәтлә бизә бахыб: «Сәнә елә иш веррәм ки, ушагларынын да гарны дојар» — деди.

Мән разы олдум. О мәни орадан көтүрүб, кичик бир ресторана апарды. Буфетчи илә данышдыгдан сонра үзүнү мәнә тутуб деди: «Сәнин ишин габ-гачағы јумаг, ресторaны сүпүрүб тәмизләмәк олачаг. Өзүн дә, ушагларын да бурада јејиб-ичәчәксиниз». О бу јолла мәни диләнчиликдән гутарды. Мән онун әлини сыхыб разылыг етдим. Һәмин күндән ресторанда ишләмәјә башладым. Мәнә бу јахшылығы едән адамын ким олдуғу, бу јахшылығы нә үчүн етдији мәнә гаранлыг иди. Јалныз бир ајдан сонра ону бир нәфәрлә стол далында отуруб јемәк јејән көрдүм. Мәни јанына чағырды. Өзүмүн, ушагларымын нечә кечиндијини сорушуб өјрәндикдән сонра ким олдуғуму сорушду. Атамын кәнд мүәллими олдуғуну билинчә әлини ачыгла стола чырпараг: «Мүәллим гызы диләнчи» — дејә јолдашынын үзүнә бахды. Буфетчини чағырыб, мәнә тәзә бир иш вермәсини тапшырды. Ушаглара хәрчлик үчүн 10 манат да пул бағышлады. Сабаһдан мәним ишим јүнкүлләшди. Стол башында отуран мүштәриләрә јемәк верирдим. О адам јенә күнәш кими батды. Ону бир даһа ресторанда көрмәдим.

Андрej:

— Дүнјада јахшы адамлар да чохдур. Сән онун ким олдуғуну билмәдинми?

— Јох, билмәдим. Анчаг јолдашы ики дәфә ону «Азад» — дејә чағыраркән адыны өјрәндим.

— Аһа! Таныјырам. О да бурада дустаг иди. Јахшы, бәс сонра?

Танја јенә сөзүнә давам етди:

— Бир күн ресторана Семјон адлы бир адам кәлди. Она јемәк кәтирдијим заман, мәним һаралы вә ким олдуғуму сорушду. Кәндимизин адыны вә атамын мүәллим олдуғуну ешидинчә күлә-күлә: «Сәни јахшы таныјырам. Бизим кәнддән Иван Фјодоровичин гызы, Серјожанын арвадысан, — деди. — Рәһмәтлик Серјожа мәним јахын достум иди. Сәнин бурда ишләмәјинә разы олмарам, сабаһдан сәнә башга, јахшы вәзифә вердирәчәјәм.» Мән бу көрүшдән чох разы галдым. О мәни орадан чыхарыб, бура кәтирди.

Танја данышаркән Андрej башыны ашағы салыб, дәрин-дәрин дүшүнүрдү. Бирдән башыны галдырыб:

— О һансы Семјондур? Арыг, үзү чилли адам олмасын? — дејә сорушду.

Танја:

— Одур, одур, сән ону һардан таныјырсан?

Андрej Танјанын суалына чаваб вермәјиб сорушду:

— Сән ресторандан нә үчүн чыхдын?

— Сон заманлар буфетчи ушагларымын јемәјини азалтмышды.

О Азад дедијим адамы да көрмүрдүм. Мән елә билдим ки, бура ордан јахшы олар. Бир һәфтә сонра мән о ресторана кедиб, орада хидмәт етмәк истәдијими буфетчијә сөјләдим. Буфетчи даһа гәбул етмәди.

Андреј әли илә онун чијнинә вурараг:

— Өз әлинлә өз евини јыхмысан, — дејиб ондан узаглашды.

Бундан бир һәфтә кечди. Миша һәбсхана мүдири Кокун јанына кәлди. Јарым саат данышдыгдан сонра чыхыб кетмәк истәркән, Танја гапынын ағзында Мишаны јахалајыб:

— Кәндлим, мән өз гуллуғумдан разы дејиләм, бурдан чыхмаг истәјирәм, — деди.

Миша әлини онун чијнинә гојуб, јумшаг бир сәслә:

— Бир аз да сәбир елә, сән савадлы гадынсан, бу јахын заманда сәнә јахшы мааш олан бир вәзифә вердирәчәјәм, — дејәрәк кетди.

О кечә Кокун әмри илә гоча Андреј тутулду. Ону һәбсәми алдылар, сүркүнмү етдиләр, ја өз вәзифәсиндәнми чыхарыб говдулар, буну кимсә билмәди. Артыг гоча Андреј һәбсхана коридорунда көрүнмүрдү. Бу һадисә һәр кәсдән чох Танјаја тә'сир етмишди. Ону һәбсхананын галын диварлары, ала-гаранлыг коридорлары сыхыр, азад нәфәс алмаға гојмурду. Бурадан гачыб гуртулмаға чарәләр дүшүнүрдү. Бир күн Миша јенә Кокун јанына кәлди. Бир аз кечмәмиш Танјаны да ора чағырдылар. Кокла Миша ону һөрмәтлә гәбул етдиләр. Миша Танја һаггында танышлыг вердикдән сонра:

— О вәзифә, мәнчә Танјаја лајигдир, — дејәрәк Кокун үзүнә бахды.

Кок Танјаја бахараг күлүмсүндү. Танја пул кими гызармышды, үрәји шиддәтлә вурурду. Миша Танјаја јахынлашараг:

— Танја, — деди, — сәнин бир гадын вә мүәллим гызы олдуғуну нәзәрә алараг, һөкумәтимиз сәнә шәрәфли бир вәзифә верир.

Кок исә әлавә етди:

— Сән һөкумәтимизин әлејһинә ишләјән дүшмән тәшкилатлары вә тәк-тәк адамлары ахтарыб тапмагла мәшғул олачагсан.

Танјанын көзләри думанланды:

— Јох, мән буну бачармарам, —дејә е'тираз етди.

— Бу иш һәр һалда ресторанда сәһәрдән ахшама гәдәр габ јумаг вә һәбсханада отаглары, коридорлары сүпүрүб тәмизләмәкдән чох-чох асандыр... Савадлы гадынсан, бу иши сән бачармајанда ким бачарар? — дејә Миша Танјаны разы салмаға чалышды.

Танја башыны булајараг:

— Јох, кәндлим, бу мәним ишим дејил, мән өзүмә башга иш тапарам, — деди.

— Өзүн биләрсән, анчаг мән бу иши сәнә чох мәсләһәт көрүрдүм. Ајда јетмиш беш манат алачагсан.

Танја онларын тәклифини гәбул етмәди.

Ертәси күн Танјаны һәбс едиб, кичик бир камераја салдылар. Танја он беш күн орда галды. Мүстәнтиг арабир чағырыб гоча Андрејлә олан әлагәси һаггында она суаллар верир, мүхтәлиф јолларла ону иттиһам етмәјә чалышырды. Танја онларын фикрини чох көзәл анламышды. О билирди ки, хәфијјәлији гәбул етмәсә она ничат јохдур. Кичик, кимсәсиз балаларынын күчәләрдә ач, сусуз галмасы онун ана гәлбини дәлир, кечәләр сәһәрә гәдәр јатмаға гојмурду.

Он алтынчы күн Кок ону јенә өз јанына чағырды. Танја ичәри кирдији заман Мишаны да орада көрдү. Миша көзләрини отағын бир күнчүнә дикиб дурмушду. Танјаны илк дәфә Кок данышдырмаға башлады:

— Дүшмән тәшкилаты тәрәфиндән сәнин һәбсханаја сохулмағын һаггында бир чох материаллар вардыр, — деди. — Сөјлә көрүм,сән һансы тәшкилатда чалышырсан?

Бу сөздән Танјанын бүтүн вүчуду титрәди. О өзүнү сахлаја билмәјиб, һөнкүр-һөнкүр ағлајараг:

— Мән үч јетим анасы, јохсул бир гадынам, — деди. — Бакыја кәлдијим дә үч ајдыр, һеч бир тәшкилатла әлагәм олмадығы һалда мәни бәдбәхт етмәк истәјирләр. Һеч олмаса о кичик јетимләрә јазығыныз кәлсин.

Миша башыны галдырыб:

— Танја, бизим дә о јетимләрә јазығымыз кәлир, — деди.

— Верилән бу материаллара көрә сәни чох ағыр чәзалара мәһкум едә биләрләр. Бу фәлакәтдән гуртармаг үчүн јалныз бир чарән вар.

— Нәдир?

— Һөкумәтимизин сәнә ведији вәзифәни чанла-башла гәбул етмәк. Јалныз бу вәзифә илә өзүнү вә јетим бала-

ларыны фәлакәтдән гуртара биләрсән, башга һеч бир шеј сәни гуртара билмәз!

Танја бир ан донуб галды. Бу бир ан ичиндә кечмишин бүтүн фәлакәтләри онун хәјалындан бир-бир кечди, сонра јетим, ач вә чылпаг балалары көзүнүн гаршысында чанланды. Онлар санки онун этәјиндән тутуб: «Ана, бизи өлүмүн, ачлығын пәнчәсиндән гуртар!» — дејә јалварырдылар. Танја бирдән һөнкүр-һөнкүр ағлајараг боғуг бир сәслә:

— Разыјам! — деди.

Кок:

— Даһа нә үчүн ағлајырсан? — дејә күлдү. — Биз сәни мәчбур етмирик. Башгалары бу вәзифәни әлә кечирмәк үчүн јалварыр, јахарыр, онун-бунун миннәтини чәкир.

Танја көз јашларыны силәрәк:

— Јетимләрим јадыма дүшдү, — деди. — Онлар үчүн ағлајырам.

Миша јериндән галхыб, јени вәзифәси мүнасибәти илә ону тәбрик етди.

Ики күн сонра Танјанын жандарм идарәсиндә хәфијәлијә гәбул олунмасы һаггында әмр верилди.

Араз дөрд ај һәбсханада галды. Фәгәт бу дөрд ај дөрд ил гәдәр она узун көрүндү. Чүнки ону әввәлки дәфәдә олдуғу кими сијаси мәһбуслар корпусуна дејил, дар, мәзар кими кичик вә гаранлыг камераја салмышдылар. О, ишыг вә инсан үзүнә һәсрәт иди. Һәр шејдән чох ону нараһат едән тәшкилат ишләриндән, јолдашларындан хәбәр тута билмәмәси иди. О анчаг биринчи күн һәбсхана коридоруна кирдији заман гоча Андреји көрмүшдү. Андреј ону көрүнчә донуб галмыш, онунла данышмаға үрәк едә билмәмишди.

Араз Андреји чох көзләди. Андреј онунла көрүшмәјә кәлмәди. Бу һадисә дә Аразы бир тәрәфдән нараһат едирди. Бир күн һава алмаг үчүн ону һәјәтә чыхаран нөвбәтчидән сорушду:

— Бурда гоча Андреј вар иди, о нечә олду?

Нөвбәтчи еһтијатла:

— Ону бурдан узаглашдырдылар, —деди.

Һава алмаг үчүн ону һәр күн он беш дәгигә һәјәтә чыхарырдылар. Аразын көзү һава алмаға чыхмыш дустаглар ичиндә өз јолдашларыны чох арады. Сијаси дустаглар бир-бирләрини көрмәсинләр дејә онлары башга-башга заманларда чыхарырдылар.

Бир күн јенә һава алмаг үчүн Аразы һәјәтә чыхармышдылар. Һәјәтә кириичә дустаг әлбәсәсиндә, ајагларында дәмир гандал, шејләри илә бәрабәр бир чох дустаг көрдү. Онларын ја јени кәлмиш, ја да азад едилмәк үчүн ораја топланмыш олдугларыны зәнн етди.

О, көзләрини дустаглардан ајырмајыб бир дост вә таныш көрмәк үмиди илә диггәтлә онлара бахырды. О гәдәр дустаг ичиндә көзүнә бир таныш белә дәјмәди. Араз јанындакы нөвбәтчидән сорушду:

— Бунлары азадмы едәчәкләр?

Нөвбәтчи истеһза илә:

— Һә, азад едәчәкләр... Онлары Сибир чөлләринә сүркүн едирләр, — деди.

Аразын гәлби јериндән ојнады. Дәрин бир изтираб ичиндә онун һәјәчанлы көзләри бир таныш ахтарырды. Бу заман: «Араз» — дејә бир сәс ешитди. Чеврилиб диггәтлә бахынча бир аз аралы ајаглары гандаллы ики дустаг көрдү. Сач-саггал басмыш олдуғундан һәр икиси танынмаз симаја кирмишди. Араз онлары анчаг сәсиндән таныды:

— О, Акоп, Мурад! — дејә онлара тәрәф кетмәк истәркән јанындакы нөвбәтчи голундан шиддәтлә чәкиб ону сахлады:

— Еј, дустаг, бурда көрүшмәк, данышмаг олмаз!

Араз она әһәмијјәт вермәјиб ирәлиләди. Нөвбәтчи бу дәфә ики әли илә тутуб ону керијә доғру чәкди вә ачыглы сәслә:

— Сәнә дејирәм чәкил, һајды, камераја, тез, тез! — дејә бағырды.

Араз чырпыныр, дејинир, сөјүр, хаһиш едир, анчаг бунларын һеч бири фајда вермирди.

Акоп:

— Араз, инад етмә, јахшы олмаз, бизим гоча әһвалаты сәнә анладачаг, — деди. Сонра үзүнү нөвбәтчијә тутуб:

— Ај ахмаг, адамы данышмаға нә үчүн гојмурсан?— дејә сорушду.

Мурад әлавә етди:

— Бу һәбсхана көпәкләри саллагхана көпәкләриндән даһа гудуздур. Онлар инсанларын ајагларындан гапыр, бунлар үрәјиндән.

О бу сөзләри дејиб Акопун голундан тутду вә Араздан узаглашдылар.

Бу һадисәдән сонра Аразын сыхынты вә кәдәри даһа да артды. Јолдашлары илә көрүшә вә сөјләшә билмәмәси она чох тә'сир етмишди.

Аразы бир ај сонра истинтаг етдиләр. Сәһәри һәбсхана рәиси ону јанына чағыртдырыб мөһүрлү бир кағыз узадараг:

— Кедә биләрсән! — деди.

Араз ешитдикләринә инанмады, тәәччүблә сорушду:

— Һара?

Рәис күлә-күлә:

— Евә, арвадынын јанына!

Аразла бир күндә һәбсханадан 80-а јахын ингилабчы фәһлә азад едилмишди. Азад олунанлар ичәрисиндә бир чох көркәмли ингилабчылар, о чүмләдән Азад да варды. Бүтүн бунлар Аразы чох тәччүбләндирди. О, бурахылдыгдан сонра бунун сәбәбини тезликлә өјрәнди.

Сон нүмајишдә иштирак едән фәһләләрин һәбс едилмәсинә гаршы е'тираз әламәти олараг Бакы партија тәшкилаты мә'дәнләрдә сијаси тә'тилләр вә әзәмәтли фәһлә нүмајишләри тәшкил етмиш, бу тә'тил вә нүмајишләрдә фәһләләр һәбсә алынмыш јолдашларынын тезликлә азад едилмәсини чидди сурәтдә тәләб етмишдиләр. Бүтүн Русијаны бүрүјән тә'тил вә вурушмалар һөкумәти горхуја салдығындан о, күзәштә кетмәјә, сијаси дустагларын бир гисмини азад етмәјә мәчбур олмушду.

Һәбсханадан чыхдығынын үчүнчү күнү кечә Аразын гапысы дөјүлдү. Араз гапыны ачмаг үчүн чәлд јатағындан галхды. Күнәш ону бурахмајараг, өзү кетди вә гапынын архасындан:

— Кимсән? — дејә сорушду.

— Мәнәм, Күнәш бачы, Григордур. Аразы көрәчәјәм, — дејә бајырдан пычылты илә чаваб верди.

Араз артырымда дуруб көзләјирди. Григорун сәсиндән таныјан кими Күнәшә мачал вермәдән ирәли атылыб гапыны ачды.

Григорла чох сәмими көрүшдүләр. Сон һадисәләр һагтында хејли сөһбәт етдикдән сонра бирликдә мә'дән партија тәшкилатынын кечәјарысы кечириләчәк ичласына кетдиләр.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ

I

Аслан бәј бөјүк оғлу Вариси реалны мәктәбә вермишди. Варис ашағы синифләрдә чидди вә исте'дадлы бир шакирд кими көрүнүрдү. Бөјүјүб јухары синифләрә кечдикчә илдән-илә дәјиширди, Јалныз тәбиәтиндә дејил, вүчуд вә симасында белә бөјүк бир дәјишиклик әмәлә кәлмишди. О чох әркөјүн бөјүдүјүндән тәрбијәси вә әхлагы күндән-күнә позулурду. Өз синиф јолдашы Шамилин вә онун кими јохсул тәләбәләрин башына бир бәла кәсилмишди. Онлары һәр күн, һәр саат тәһгир едир вә бундан бөјүк зөвг алырды.

Варис һәр күн мүәллимләр тәрәфиндән мәзәммәт вә данлаг алмаға башламышды. Нәһајәт, нә мүәллимләр вә синиф рәһбәри, нә дә мүдриҗҗәт онун башы позуглуғунун гаршысыны ала билмәдикләриндән мәктәбдән говулду. Аслан бәј, евдә дәрс охумасы үчүн она мүәллим тутду. Мүәллим тамам бир ил онунла мәшғул олду. Лакин Варис јенә имтаһан верә билмәди.

Бир башда ики севда олмаз! Варис инди атасынын јолу илә кетдијиндән верилән дәрсләр, дејилән сөзләр зеһниндән учуб кедирди. Атасы Аслан бәј бөјүк пуллар сәрф етдији һалда оғлунун јенә имтаһан верә билмәдијиндән чох наразы галмышды.«Һарам олсун сәнә чәкдијим зәһмәтләр. Касыб балалары ачгарнына охујуб бир јана чыхыр, сән мәним әтәк-әтәк төкдүјүм пулу, чәкдијим зәһмәти кор гојдун!» — дејирди.

Варис ики ил авара-авара кәзиб доланды. Нәһајәт, атасы она конторда иш верди. Атасынын тапшырығына көрә Варис һесабдарларын әли алтында ишләјәрәк, контор ишләрини өјрәнмәјә башлады.

Һәм көһнә, һәм јени мәдәниҗҗәтдән бинәсиб олан Аслан бәј һәјаты јалныз әҗҗашлыгдан ибарәт билирди. Белә бир тәрбијәнин нәтичәси олараг атасынын сәрвәтинә күвәнән Варис ички вә гумар дүшкүнү олан бир кәнч кими јетиширди. О бүтүн кечәләрини гапалы клубларда гумар ојнамагла, јахуд шантан гызлары илә мәшһур мейманханаларда әјләнмәклә кечирирди. Сон заманлар конторун бүтүн ихтијарыны өз әлинә алмыш, гүруру, гудурғанлығы бир гат да артмышды. О инди шантан гызларыны һовузда шампан шәрабы илә чимиздирирди.

Аслан бәј Варисин азғынлығына даһа дөзә билмәди. Ону контордан говду. Лакин бир ил сонра анасынын вә дајысынын хаһиши илә бөјүк бир бәззаз мағазасы ачмаг үчүн она истәдији гәдәр пул верди. Варис шәһәрин ән гурултулу бир күчәсиндә дөрд-беш бөјүк дүкан кирајә едәрәк, мал алмаг үчүн Һәштәрхан јолу илә Бакыдан Нижни-Новгорода-Мәкәрәјә јола дүшдү. Илк дәфә көрдүјү Һәштәрханда үч-дөрд күн галмаға гәрар верди.

Бир чох арашдырмалар нәтичәсиндә Вариси танымыш олан фырылдагчылардан бириси бир күн она јанашараг, ән сәмими бир дост кими әлини сыхдыгдан сонра:

— Хош көрдүк, Варис бәј, сән дә бизим шәһәрмизә кәләрмишсән, — деди. — Ән јахын достумун оғлуну көрмәк мәним үчүн бөјүк сәадәтдир!

О сонра Варисин атасынын, анасынын кефини сорушду, онларын хәстә олдугларыны ешитдикдә тәәссүф етди.

Үзәринә алмыш олдуғу ролу бөјүк бир мәһарәтлә ојнамыш олан бу адам өзүнү Аслан бәјин ән јахын досту кими гәләмә вердијиндән Варисдә һеч бир шүбһә ојатмамыш вә о күндән Вариси өз тә'сири алтына алмаға мүвәффәг олмушду. Онун Һәштәрханда үч-дөрд күн галачағыны өјрәндикдән сонра:

— Варис бәј, мән Аслан бәјин чох јахшылығыны көрмүшәм, — деди. — Сизә гуллуг етмәк үчүн белә бир күнү чохдан арзу едирдим. Шәһәримиздән чыхынчаја гәдәр мәним гонағымсан. Бурада сәнә көстәрмәдијим бир күшә, танытмадығым бир адам гојмајачағам. Инсан һәјатда һәр шеји көрмәли, һәр шеји билмәлидир.

Варис нә гәдәр чалышдыса, атасынын ән јахын досту дејә өзүнү тәгдим едән Гәнбәрдән јахасыны гуртара билмәди. Театр вә кинодан башлајараг шәһәрдә көрмәдији бир јер гојмады. Бир күн Гәнбәр Вариси гапалы клуба апарды. Гәнбәр әввәлчәдән көрүшүб сөзләшмиш олдуғу фырылдагчы достлары илә хәлвәт бир күшәјә чәкилиб гумар ојнамаға башлады. Бир аз сонра Вариси дә ојуна гарышдырдылар. Гәнбәр Варисә көмәк едирмиш кими онун башы үстүндә дуруб, әввәлчәдән сөзләшдикләри мүхтәлиф ишарәләрлә әлини өз достларына билдирди. Кет-кедә ојун чидди шәкил алды. Әввәлчә Варис бир-ики ојун удду, сонра исә һәр дәфә удузмаға вә пуллары әритмәјә башлады. Ортаја јемәк кәлдији заман Варисин артыг чибиндә бир гәпик пулу јох иди. Гумарбазлардан бири пуллары ики әли илә Варисә доғру узадараг:

— Варис бәј! Һәр кәсдән чох мән газандым. Удуздуғун пулу сәнә гајтара биләрәм, — деди.

Варис дили долаша-долаша:

— Јох, јох, о сизин һаггыныздыр! — дејә чаваб верди.

— Һеј, һеј, елә пуллар сизин көзүнүзә чох көрүнүр, — дејә Гәнбәр истеһза илә күлдү, — Варис бәј үчүн исә һеч бир шеј дир. Анчаг мәним гонағым олдуғундан удузмасыны истәмирдим.

Ертәси күн о, Варисә:

— Бу күн ән ади бир ресторанда наһар едәчәјик, — деди. Орда сәнә гәрибә бир гыз көстәрәчәјәм.

Онлар ресторана кетдиләр. Бир столун башында отуруб јемәк сифариш етдиләр. Гәнбәр хәлвәт бир күшәдә јемәклә мәшғул бир гызы көстәриб:

— Бах, диггәтлә бах! Сәнә дедијим гыз будур, — деди.

— Кенерал гызыдыр. Атасындан ачыг едиб евләриндән чыхыб, кичик бир отагда тәк јашајыр. Бах көр нә көзәлдир! Шәһәримизин бүтүн чаванлары онун дәлисидир, анчаг залым гызы вәһши чејран кими һеч кимә рам олмур.

Хөрәкпајлајан онлара хөрәк вә чөрәк кәтирди.

Варис гаршысындакы сојуг шорбаны јеја-јеја гызы көзучу сүздү. Гыз кимсәјә бахмырды. Илк көрүшдә гыз ону марагландырмадығындан һеч бир чаваб вермәди. Гәнбәр ири көвдәсини столун үстүнә јыхараг, түклү көзләрини јандан Варисә дикиб деди:

— Дејирләр, бу гызын бөјүк бир арзусу вар. Ким ону истәјинә говушдурса онун малы олачагдыр.

Варис марагла сорушду:

— Арзусу нәдир?

— Ону бу вахта гәдәр һеч кәсә ачмајыб. Дејиләнә көрә ону өз арзусуна чатдыран адам Һәштәрханда јохмуш. О бир бәладыр, онун дәрдиндән бу күнләрдә варлы бир чаван дәли олду. О, кишиләрдән гачыр. Нә гәдәр чалышырлар, онунла таныш олмаг мүмкүн олмур.

Гәмбәрин бу сөзләри Варисдә бөјүк бир мараг ојатды. Гызы көзалты бир дә сүздү. Бу дәфә гыз да она бахды. Гызын чәлбедичи көзләри Варисдә бир үмид доғурду. Һәштәрханда кимсәнин әлә кечирә билмәдији бу үркәк ову өзүнә рам етмәк вә бунунла бөјүк бир шөһрәт газанмаг фикри ону јолдан чыхартды. Варис мәғрур бир һалда:

— Мән ону әлә кәтирәрәм! — деди.

Гәнбәр башыны дикәлдиб, истеһза илә она бахараг:

— Јох, бачармазсан! — деди.

— Бачарарам дејирәм!

— Һеч инана билмирәм. Сәнин кими өзүнә күвәниб ајларла онун далынча көлкә кими сүрүнәнләр чох олмушдур.

Варис көзләрини гыздан ајырмырды. Гыз исә она мә'налы-мә'налы күлүмсәјәрәк, санки, «горхма мүвәффәг олачагсан» — демәк истәјирди.

Варис әлиндәки гашығы јерә гојдугдан сонра гәти бир сәслә:

— Таныш олсам нә верәрсән? — дејә сорушду.

Гәнбәр әлини стола чырпараг:

— Сәнә бу шәһәрдә бир гонаглыг верәрәм ки, бүтүн Бакы, Һәштәрхан тамашаја кәләр, — дејә чаваб верди.

Һәр икиси сөзүндә мөһкәм дурмаг үчүн бир-биринин әлини сыхды. Һамы кетди. Ресторанда онлардан башга адам галмады. Гыз әлинә бир китаб алыб охујур вә һәрдәнбир көзләрини китабдан чәкиб, Варисә бахараг күлүмсәјирди. Варисин сәбри-гәрары кәсилмишди, галхыб гыза тәрәф кетмәк истәркән Гәнбәр онун әлиндән тутуб:

— Аләми бизә күлдүрмә! — дејә ону дајандырмаг истәди. Варис әлини чәкәрәк гызын отурдуғу стола јанашды, китаб мүталиәси илә мәшғул кими көрүнән гыза:

— Мадмазел, мән рәсмијјәти гәлбимин әмринә гурбан едәнләрдәнәм. Мүсаидәнизлә таныш олаг, — деди.

Гыз, Варисә һеч бир чаваб вермәди, һәтта башыны галдырыб онун үзүнә белә бахмады. Варис «мүсаидәнизлә таныш олаг» сөзләрини икинчи, үчүнчү дәфә тәкрар етди. Һеч бир чаваб ала билмәдијиндән бүтүн үмидләринин гырылдығыны көрүб:

— Һәр арзу вә истәјинизи јеринә јетирәчәјәмә намусла сөз верирәм, — деди.

Бу сөзләрдән сонра гыз башыны галдырды. Һејрәтли бахышларла Вариси сүзәрәк:

— Сиз кимсиниз? — дејә сорушду.

Варис:

— Мән Бакы варлыларындан Варис бәј Асланбәјовичәм, — деди, — истәјим анчаг сизинлә таныш олмагдыр.

Гыз мүталиәсинә давам едәрәк, она даһа һеч бир чаваб вермәди. Варис ертәси күн јенә һәмин ресторанда о гыздан бир кәлмә белә чаваб ала билмәди. Јалныз онун јашадығы еви өјрәнә билди. Варис мәғрур вә инадчыл бир ушаг кими ачығындан аз гала партлајырды. Гәнбәрин истеһзалы күлүшләри она ијнә кими батырды. Үчүнчү күн гыз јенә јемәкдән сонра евләринә дөнәркән Варис:

— Мадмазел, ричча едирәм лүтфән таныш олаг. Һәр арзунузу чанла-башла гәбул едирәм, — дејә гызын далынча дүшдү. Гыз чевриләрәк:

— Әл чәк мәндән, сән мәним арзуларымы һеч бир заман јеринә јетирә билмәзсән! — деди.

Варис јерә гәдәр әјиләрәк:

— Јетирәрәм, мадмазел, чанла-башла јетирәрәм, — дејә чаваб верди.

Гыз дурду, чидди бир вәзијјәт алдыгдан сонра ики бармағыны онун чијнинә гојду. Чох мүһүм вә кизли бир сирр сөјләјирмиш кими:

— Бу вахта гәдәр ачмадығым сирри ачырам,—деди,— кимсәјә ачмамаг шәртилә. Мән кенерал гызыјам. Кичик икән анам вәфат етмиш, атам исә бир башгасы илә евләнмишдир. Мән онунла јола кедә билмәдим. Бир күн аналығымла вурушуб евдән чыхаркән атам: «Чых кет, ачындан өл!» — дејә бағырды. Мән дә чавабында: «Ачындан өлмәјәчәјәм, астары, үзү бешјүзлүкдән олан јорған алтында јатачағам!» — дејә чаваб вердим. Бу сөз о заман нечә олмушса ағзымдан чыхмышды. Мәним арзум будур!

Бу сөзләри дедикдән сонра гыз чаваб көзләјирмиш кими көзләрини Варисин үзүнә дикди. Варис мәғрур бир төврлә күләрәк:

— Елә бу? Баш үстә, көз үстә, сабаһ јорған һазырдыр! — дејәрәк гыздан ајрылды. Мал алмаг үчүн Ниж-ни-Новгорода барат етдији пулун телеграмла Һәштәрхан банкына көндәрилмәсинә даир бир телеграм вурду. О күн Гәнбәрлә көрүшүб әһвалаты она данышды. Башыны ојнада-ојнада:

— Һәр шеј пулун башындадыр, — деди. — Мәним әлимдән гыз гуртарар? Сән гонаглығынын тәдарүкүндә ол!

Гәнбәр:

— Һај, һај, һәлә дуза кедирсән, сән о гызы әлә кечирсән, дедијим кими сәнә бир гонаглыг верәчәјәм ки, бүтүн Бакы, Һәштәрхан тамашасына кәлсин, — дејә чаваб верди.

О кечә Варис илан вурмуш адам кими сәһәрә гәдәр јатмады. Кимсәнин әлә кечирә билмәдији бу гызы өзүнә рам едәрсә Һәштәрханда бөјүк шөһрәт газаначаг, бүтүн варлылар, көзәл гызлар ону һәр јердә бармагла көстәрәчәк, һәтта бу сәс Бакыја гәдәр јајылачагдыр, — дејә дү-

шүнүр, севинчиндән јерә-көјә сығмырды. Сәһәр еркән галхыб, бирбаш банка кетди. Гапыдан ичәри кирән ким хидмәтчи:

— Һара, вәтәндаш? Һәлә банк ачылмамышдыр,—дејә онун габағыны кәсди, — бир саат сонра тәшриф кәтирин.

Варис кери гајыдыб, бир саатдан сонра јенә банка кәлди. Лакин пул һәлә кәлиб чыхмамышды. О, ачығындан дил-додағыны чејнәјирди. Үч-дөрд дәфә кәлиб-кетдикдән сонра, нәһајәт, пулун кәлдијини өјрәниб, чох севинди. Банкын мүдиринә јанашараг:

— Сиздән бир ричам вар, — деди, — әмр един пуллар гаты ачылмамыш бешјүзлүкләрдән верилсин.

Ахшам иди. Гыз лампасыны јандырмыш, башыны ашағы саларағ кичик бир столун үстүндә ачдығы китабын мүталиәси илә мәшғул кими көрүнүрдү. Кичик лампанын солғун ишығы онун сифәтини ишыгландырдығындан кизләтмәјә чалышдығы һәјәчан вә севинчини бүрузә верирди. Онун интизар чәкән көзләри кәһ китаба, кәһ да күчәјә ачылан пәнчәрәјә дикилиб галырды. Вахт она чох узун көрүндүјүндән әсәбиләшир, тез-тез саата бахырды. Артыг дајана билмәди. Јериндән галхыб, јатағын үстүнә сәрдији өртүјүн гырышларыны әлләри илә дүзәлтмәјә башлады, Сонра кичик голтуг күзкүсүнү чыхарыб үзүнә тутду, сачыны бир даһа сәлигәјә салды, үзүнү јенидән пудралады, додагларына, јанагларына гырмызы сүртдү. Көзләри отағын кирли диварларына, гапы вә пәнчәрәсинә саташдыгда нәш'әси гачды; чүнки онлар бу фөвгәл'адә кечәјә јарашмырды. Дәриндән ичини чәкәрәк дүшүнмәјә башлады. Отағын бир бучағында һөрүмчәк торуна дүшмүш милчәјин вызылтысы ону бу дүшүнчәдән ајырды. О, тәләјә дүшмүш милчәјин өзүнү гуртармаг үчүн чалышыб чапаламасыны вә онун башы үстә дуран һөрүмчәјин инчә телләрлә тез-тез онун әл-ајағыны мөһкәм бағладығыны сејр едәркән, күчәдә бир фајтон сәси ешитди. Тез кәлиб өз әввәлки јериндә отурду. Бир саатдан бәри столун үстүндә тәрсинә ачылмыш олан китабын сәтирләрини јенә көзүндән кечирмәјә башлады. Гапы ағзында ајаг сәси ешидилдији заман јериндән галхды. Пәнчәрәјә јахынлашараг, ону маникүрлү бармаглары илә јаваш-јаваш гапады, пәрдәни ашағы салды, сонра кәлиб дөјүлән гапыны ачды. Варис әлиндә аг гәтфәјә сарылан бир шеј ичәри кирди. Шән вә мәғрур бир сәслә:

— Ал, көзүм, бу сәнин бешјүзлүкләрдән тикилмиш

јорғанын — дејәрәк, бағлы шеји нәзакәтлә гызын ачылмыш голлары үстүнә гојду.. Гыз севинчлә парылдајан көзләрини она дикәрәк титрәк бир сәслә:

— Сағ ол, руһум, гәлбим, сән мәни арзума чатдырдын! — деди. Бу сөз Варислә бу шылтаг гыз арасында олан пәрдәни тамамилә јыртыб парчалады. Гыз јорғаны ачыб севә-севә јатағын үзәринә чәкди, сонра додагларыны Варисин додагларына јахынлашдырды. Онлар бешјүзлүкләрин хышылтысы алтында мәһәббәтлә өпүшдүләр. Варис еһтирасла парлајан көзләри илә гыза бахараг:

— Көзәлим, даһа нә истәјирсән? — деди.

Гыз чаваб әвәзинә лампанын ишығыны азалтды... Сөнүк сарымтраг лампа ишығында инләјән отағын сүкутуну јалныз бешјүзлүкләрин хышылтысы вә бучагда өлүмлә пәнчәләшән милчәјин вызылтысы позурду...

Варис ертәси күн мећманханада Гәнбәри чох көзләди, лакин о кәлиб чыхмады. Әһвалаты она тәфсилаты илә данышмаг вә әлдә етдији гәләбәни билдирмәк үчүн галхыб кетди. Гәнбәрин вахтилә «мән бурада јашајырам» — дејә она көстәрмиш олдуғу мөһтәшәм бир бинанын гапысыны дөјдү. Гапыја хидмәтчи бир гадын чыхды.

Варис нәзакәтлә:

— Гәнбәр евдәдирми? — дејә сорушду.

Хидмәтчи һејрәтлә она бахдыгдан сонра:

— Гәнбәр кимдир? — деди. — Бурда Али мәһкәмәнин сәдри Лукјанов јашајыр.

Варис о күн ахшама гәдәр Гәнбәри ахтарды, ондан бир хәбәр тута билмәди. Ахшам гызын евинә кетди. Гапыја јахынлашдыгда јериндәчә донуб галды. Гапы ачыг, отаг бомбош иди. Оба көчмүш, јурду галмышды. Варис бу сирли әһвалатдан чашыб галды. Һејрәт вә изтираб ичиндә орадан кери дөнәркән,даландара раст кәлди, ондан:

— Ханым һара көчмүшдүр? — дејә сорушду.

Даландар ону шүбһәли бахышла сүздүкдән сонра дәмир бир габ ичинә топламыш олдуғу зибили дарваза ағзында гојулмуш бөјүк гутуја бошалда-бошалда:

— Ким билир һара көчмүшдүр! Һәр һалда бурадан газанчлы бир јерә! — дејә чаваб верди.

Варисин бүтүн вүчуду титрәди. Әсәби бир сәслә:

— Нечә газанчлы јерә? Сән нә дејирсән? — дејә она бағырды.

Даландар ачыгла:

— Чаным, чых кет, бир фаһишәнин һара көчдүјүнү мән һарадан билим? — дејә чаваб верди.

Варис гызыб өзүндән чыхараг:

— Сус!—дејә чығырды,—доғруданмы о фаһишәдир?

Даландар дөнәрәк, кедә-кедә:

— Ән адиси, — дејә чаваб верди.

Варис орадан башыодлу чыхды. Лакин даландарын сөзләринә һәлә инанмаг истәмирди. Һәр нечә олса Гәнбәри тапмалы, әһвалаты она данышмалы иди.

Орадан ресторана кәлди. .Ресторан саһибинә јанашыб:

— Һәр күн мәнимлә јемәк јејән адамын еви һарададыр? — дејә сорушду.

Ресторан саһиби, бир шеј дујмуш кими, мә'налы-мәналы күлүмсәјәрәк:

— О чибкәсәними дејирсән? Онун һарада јашадығыны мән билмирәм, — деди.

— Сән нә данышырсан? О чибкәсәндир?

Ресторан саһиби јенә күләрәк:

— Һәм дә ән мәшһурудур, — дејә чаваб верди.

Һәштәрханда вар-јоху әлиндән чыхдыгдан сонра Варис кор-пешман Бакыја гајытмышды. Бир дәфә Николајевски күчәсиндән кечәркән кечмиш синиф јолдашы Шамилә раст кәлди. Шамил Петербург Тибб Институтуна имтаһан вермәк үчүн латынчадан һазырлашырды. Көһнә јамаглы кејиминә бахмајараг, башындакы тәләбә фуражкасы она чох көзәл јарашырды.

Варис Шамили истеһзалы бир бахышла сүздү. Онун Петербург Тибб Иниститутуна кирмәк истәдијини өјрәндикдән сонра дәриндән ичини чәкди:

— Кәрәк адамда бәхт олсун... — деди. — Мән варлы олдуғум һалда орта мәктәби битириб бу шапканы гоја билмәдим. Сән Петербурга охумаға һансы пулла кедирсән? — Варис сонра ачы-ачы күләрәк јенидән тәкрар етди: доғрудан, адамын кәрәк бәхти олсун.

Шамилин орта мәктәб дипломуну нә гәдәр зәһмәт вә әзијјәтлә әлдә етдијини Варис чох көзәл билирди. Онун белә габа һәрәкәти вә она бир дүшмән кими јанашмасы Шамили чох гәзәбләндирди. О өзүнү топлајараг чидди бир төврлә:

— Талеји һәр кәс өзү јарадыр. Сән өз талејини кор

гојдун, она мән нејләјим? Һансы пулла Петербурга охумаға кетмәјимә кәлинчә, о мәнә аид бир мәсәләдир, — дејә чаваб верди.

Шамилин чидди сөјләдији бу сөздән Варис чох позулду. Әли илә онун чијнинә вуруб:

— Оһо! Диплом вә докторлуг хүљасы сәни јаман гудурдубдур. Бир јердә охудуғумузу, дәрс китабларыны алмаг үчүн диләнчи кими аталар шурасына әл узатдығын күнләри јадына сал! — дејә үзүнү ондан чевириб, чаваб алмадан сүр'әтли аддымларла узаглашыб кетди.

Шамил јериндәчә донуб галды. Онун далынча бағырмаг, ону дајандырмаг вә чаваб олараг бир нечә кәсәрли сөз демәк истәди. Лакин дејә билмәди. Боғазына санки ағыр бир шеј тыханмыш, көзләри думанланмышды. Һеч бир пислик етмәдији һалда бу адамын јерсиз тәһгириндән дахилиндә мүдһиш бир фыртына баш галдырмышды. О фыртына Шамилин көзләри габағында ичтимаи гурулушун о вахта гәдәр көрә вә дуја билмәдији бир чох јарғаныны ачды. Додагларыны кәмирәрәк биихтијар:

— Аһ, алчаг, — дејә бағырды.

Варислә Шамилин көрүшүндән там беш ил кечди. Шамил Петербургда али тәһсилини битириб Бакыја гајытмыш, өзүнә јохсул бир кабинә дүзәлдәрәк, хәстә гәбул етмәјә башламышды. Бир күн нөвбәти хәстә гәбулу заманы склетә бәнзәр бир адам ичәри кирди. О, гапынын ағзында дуруб:

— Мәни гәбул едәрмисиниз? — дејә сорушду. Шамил танымадығы бу адама диггәтлә бахдыгдан сонра:

— Бујурун! — деди.

Һәмин адам ичәри кәлиб:

— Мәни ја танымырсыныз, ја да танымаг истәмирсиниз, — деди. — Сизи бу күн һәм тәбрик етмәјә, һәм дә сиздән үзр истәмәјә кәлмишәм.

Шамил анчаг диггәтлә бахдыгдан сонра инчә, сары көз гапаглары ичиндә сөнүк шүшә кими парылдајан көзләриндән онун Варис олдуғуну билди. Аз заман ичиндә онун бу гәдәр дәјишилдијинә һејрәт етди. Ијирми беш баһар көрмүш бу адам алтмыш хәзан кечирмиш гоча кими јорғун, хәстәһал вә өлкүн көрүнүрдү. Шамил Варисин вахтилә сөјләдији ачы сөзләри унутмамышды. Лакин өзүнә доғру узанан әлләри тутуб, онун јанындакы скамјаја отуртду.

Варис Шамили нәзәрдән кечиртдикдән сонра:

— Шамил, ушагкән сән мәндән зәифдин, инди јахшысан, — деди.

Шамил ону бир дә диггәтлә сүзәрәк:

— Анчаг, Варис, сән чох дәјишмисән, — деди.

Варис столун үстүндәки гәләми әли илә ојнада-ојнада:

— Дәјишилмәк тәбиәтин ганунудур, неҗәјим ки, бу гануну дурдурачаг, дәјишдирәчәк гүввәтим јохдур.

— Лакин сән чох тез дәјишилмисән.

— Доғрудур, мәним һәјатымын тәкәрләри чох сүр'әтлә һәрләнир!

Шамил күләрәк:

— О һалда јағыны аз сүрт!

— Онун тәкәрләри јағ сүртмәдән һәрләнир. «Алышмыш гудурмушдан јаман олур» — дејирләр.

Һәр икиси сусду. Варис бир аз сонра дилләнди:

— Шамил, мән хәстәјәм хәстәләр хәстәсијәм, — деди, — анам хәстә, атам хәстә, демәк олар ки, һәјатымы бүтүнлүклә хәстәханада кечирирәм. Бу күн анчаг сәни көрмәк үчүн кәлдим. Сабаһ сәни евимизә апарачағам. Һамымызы мүајинә ет!

Варис бу сөзләри дејәркән Шамил папиросуну түстүләдә-түстүләдә мәктәбдә кечиртдикләри ушаглыг чағларыны, мәктәби битирдији ил күчәдә көрүшәркән Варисин она сөјләдији зәһәрли сөзләри хатырлајыр, бунунла белә Варисә гаршы олан кин вә нифрәтини унутмаға чалышырды. Чүнки Варис артыг јашамыр, сүрүнүрдү.

— Доктор, билирсәнми ки, адымы нә үчүн Варис гојмушлар? — дејә сорушду вә чаваб алмадан сөзүнә давам етди: — Атам јашы хејли өтмүш икән анамла евләнмишди. Дөрд-беш ил ушаглары олмамышды. «Бу дөвләт, сәрвәт кимә галачаг» — дејә атам дәрдләнирмиш. Мән дүнјаја кәлдијим заман атам торпаға јыхылыб: «Чох шүкүр, мәним дә бу күн артыг варисим вар!» — демишдир. Она көрә дә адымы Варис гојмушдулар.

Ертәси күн Варис Шамили евләринә апарды. Онлар кениш бир күчәдә, јени үслубда тикилмиш дөрдмәртәбәли уча бир бинада јашајырдылар; пәнчәрәләри јарымгапалы бөјүк бир отаға кечдиләр. Варис чәлд пәнчәрәләри ачыб хәстәләри кәтирмәк үчүн кетди. Шамил отағы диггәтлә нәзәрдән кечиртди. Отагда һәр чүр зәнкин ев мүхәлләфаты варды. Диварда маһир бир рәссам фырчасындан чыхмыш, гышы, хәзаны вә дәниз фыртынасыны көстәрән үч табло асылмышды. Шамил һәр үч таблону бөјүк бир мараг вә диггәтлә сејрә башлады. Ән чох диггәтини чәлб едән дәниз фыртынасынын тәсвири иди. Булудлу көјдән јағыш төкүлүр, илдырым чахыр, чошуб гајнајан көпүклү далғалар фыртынаја тутулмуш кәмини бир топ кими атыб-тутурду. Дәли далғалар үстүндә дағ тәпәси кими көрүнән кәми дикәр бир далға арасындакы учурумлу дәрәләри андыран бошлуглар арасына јуварланачаг бир вәзијјәт алмышды. О, таблонун тәсвир етдији дәһшәти тәһлил едәркән гапы ачылды. Гысабојлу, бичимсиз бир адам сол ајағыны чәкә-чәкә ичәри кирди. Варис Шамили көстәрәрәк:

— Синиф јолдашым доктор Шамилдир, таныш ол! — деди.

Аслан бәј Шамилин әлиндән тутуб:

— Хош кәлмисән , — деди.

Отурдулар. Аслан бәј Шамили диггәтлә сүздүкдән сонра Варисә:

— О заман охусајдын, инди сән дә бир адам олмушдун — деди.

Варис јериндән сычрајыб әсәби бир сәслә:

— Киши, мән охуја билмәздим, хәстә идим. Бу сөзү сән һәмишә елә јерли-јерсиз дејирсән докторун вахтыны алма! — дејә гапыны чырпараг кетди. Аслан бәјин боз вә әтли үзүндә, јанлары галын гырышларла бүрүшмүш гојун көзләриндә һиддәт гығылчымы парлады. Ағ тәсәк гојдуғу башына һәрәкәт верәрәк:

— Көрүрсән, доктор? — деди. Бу да оғул! Зәһмәт чәк, бөјүт боја-баша чатдыр, бир сөз дејәндә ит кими гапсын.

Бир гәдәр сүкутдан сонра тәсәки башындан көтүрдү, архалығынын дүјмәләрини гыса, галын бармаглары илә ача-ача:

— Eh... бу архалығы да сәһәр-ахшам кејиб чыхарынча адам һөвсәләдән дүшүр, — дејә шикајәтләнди. — Бу һәјатын һәр шеји зәһмәтлидир, һәр шеји чарпашыгдыр.

Архалығыны чыхарыб, столун үстүнә атды. Анчаг бир көјнәкдә галдыгдан сонра сорушду:

— Доктор, о Петербург нечә јердир?

— Көзәл јердир?

— Адамлары да көзәлдирми?

— Көзәлдир!

— Демәк, лоту, орада јахшы кеф чәкмисән?

Шамил јухарыдан-ашағы ону нифрәтли бахышларла сүздүкдән сонра мүаjинә етмәjә башлады. Аслан бәjин симасы дәрһал дәjишилди, онда ағыр вә үмидсиз хәстәләрдә көрүнән бир һал доғду. Зәиф бир сәслә:

— Бәдәнимдә ағрымаjан jер jохдур, — деди. — Бу әл, бу ајаг, бу баш, бу көвдә, елә бил мәним дејил.

Шамил ону диггәтлә мүаjинә етди. Тәчрүбәсинин аз олмасына бахмаjараг онда көһнәлмиш вә сүмүкләринә гәдәр ишләмиш беш-алты хәстәлик тапды. Сонра Варисин анасы Гәмәр ханым кәлди. О да гарнындан, ајагларынын ағрысындан шикаjәт едирди. Варисә нөвбә чатанда анасы Гәмәр:

— Доктор, биз һеч, она чарә елә, — деди.

Һәр үчүнүн әсас хәстәлиjи ејни иди: әсәб хәстәлиjи! Jалныз вүчуд вә тәбиәтләриндәки фәргдән асылы олараг һәр биринdә бу хәстәлик ајры-ајры шәкилләрдә өзүнү көстәрирди. Дәрман jазаркән Варис сорушду:

— Шамил, биз хәстәләниркән доктора кедирик, бәс докторлар хәстәләнәркән һара кедирләр?

Шамил күлүмсәjәрәк:

Тәбиәтин кениш гучағына — дејә чаваб верди.

Варис күлә-күлә:

— Анладым, бу jај һара кетсән сәндән әл чәкән дејиләм, — деди.

II

Дондуручу вә сәрт бир гыш иди. Сәһәр еркән палтосуз вә галошсуз бузлары ајаглары алтында хышырдадахышырдада мә'дәнә кәлән Араз соjуғун илиjинә гәдәр ишләдиjинә бахмаjараг сә'jлә ишләjирди. Һаһар фасиләсини билдирән фит чалындығы заман Араз гызғын ишдән бәрк тәрләдиjи һалда jолдашлары илә бирликдә өз jохсул сүфрәсини ачыб jемәjә башлады. Фәһләләр дејир, данышыр, Араз исә кефсиз адам кими диниб - данышмырды. Буруғун гырыг тахталары арасындан выjылты илә ичәри сохулан күләк онун тәрини соjутмуш, вүчудуну дондурмушду. Ахшам евә дөндүjү заман бәдәниндә бир ағры һисс етди. Санки һәр тәрәфдән габырғаларыны ијнәләjирдиләр. Араз бунлара әһәмиjjәт вермирди. Күнәш Аразын симасындан, һәрәкәтиндән онун хәстәләндиjини билди:

— Сәни дејәсән соjуг алыб, кәл бир белинә күпә гоjум — деди.

Араз разы олмады, хөрәjини jеjиб jатды. Сәһәр jенә адәти үзрә галхыб ишә кетди. Күләк jенә шиддәтлә давам едирди. О күн Араз ахшама гәдәр гыздырма ичиндә од тутуб jана - jана ишләди. Ахшам өзүнү зор - күчлә евә сала билди. Ајаг үстә дурмаға тагәти галмамышды. Евә jетишәр - jетишмәз jатаға сәрилди. Күнәш Аразы бу вәзиjjәтдә һеч көрмәмишди. Араз соjугдәjмәни һәмишә ајаг үстә кечирәрди. Һеч бир хәстәлик бу вахта гәдәр ону jатаға сәрмәмишди. Күнәш о кечә ону күпәләди. Кечи пиjи илә бәдәнини овушдурду. Сарычичәк чаjы дәмләjиб ичирди. Бүтүн бу тәдбирләрә бахмаjараг Аразын гыздырмасы кет-кедә артырды. Күнәш буну дуjунча дәрин бир изтираб вә һәjәчан ичиндә чырпыныр, нә едәчәjини билмирди. Сәһәр тездән өз балача гардашы Нурушун jанына гачды. Нуруш чох дүшүндүсә дә бир шеj едә билмәди. Кәнддә нә доктор вар иди, нә аптек, нә дә -хәстәхана. Аразы шәһәрә апармаг да мүмкүн дејилди. Шәһәрдән доктор кәтирмәк, аптекдән дәрман алмаг чәтин бир мәсәлә иди. Бачысы Күнәшин «гардаш»—дејә онун үстүнә кәлмәси, онун исә бачысына һеч бир көмәк едә билмәмәси Нурушун гәлбини нәштәр кими дәлирди. Нуруш чох дүшүндүкдән сонра кедиб, кәнддә һәкимлик едән Мирзә Рзаны чағырды. Мирзә Рза Араза һәчәмәт гоjмағы төвсиjә етди. Тәрләмәк үчүн она аспирин дә верди. Аразы бәрк тәрләтдиләр, лакин һалы jенә дә jахшылашмады, гыздырмасы да ашағы дүшмәди. Мирзә Рза даһа сонралар онун голундан ган алды, бир сыра башга тәдбирләр көрдү, анчаг бунларын да фајдасы олмады. Аразын хәстәлиjи узаныб даһа да ағырлашды. О бәрк өскүрүрдү. Күнәшин кечә-күндүз раһатлығы кәсилмишди.

Бир базар күнү гардашы Нурушла бирликдә Аразы арабаjа гоjуб шәһәрә, тәчрүбәли бир докторун jанына апардылар. Доктор хәстәни диггәтлә мүаjинә етдикдән сонра үзүнү Нурушла Күнәшә тутуб:

— Бу нечә күндүр хәстәләнмишдир? — дејә сорушду.

Күнәш:

— Бу күн ики һәфтәдир ки, jатыр, — дејә тез чаваб верди, — ики дәфә ган алыблар, ики дәфә дә күпә гоjмушам.

Доктор башыны булады. Сонра хәстәjә бахыб:

— Бунун чаны полад имиш, нә имиш ки, о гәдәр ган итирмәjә таб кәтириб, — дејә тәәччүблә гашларыны чатды. — Башгасы буна таб кәтирмәзди. Икитәрәфли бәрк

сәтәлчәм имиш. Дүзкүн мүаличә олунмадығындан хәстәлији даһа да ағырлашмышдыр, чијәрләринин горхусу вар, чидди мүаличә лазымдыр.

Докторун вердији дәрманлар Араза јахшы тә'сир едирди. Хәстә јатаркән јолдашларынын, хүсусән Ванја илә Григорун тез-тез онун јанына кәлмәләринә, тәшкилатын ишләриндән ону хәбәрдар етмәләринә бахмајараг Аразын бүтүн чаны јенә мә'дәндә, јолдашларынын јанында иди. Одур ки, он күн сонра өзүнү бир гәдәр јахшы һисс етчәк ајаға галхды вә Күнәшин бүтүн тә'кид вә е'тиразларына бахмарајаг бәрк дарыхдығыны бәһанә едиб, бирбаш мә'дәнә кетди.

Араз хејли арыгламыш вә зәифләмишди. Шәһәр докторунун вердији дәрманлары јенә һәр күн гәбул едирди. Бир ај сонра һәмин доктор ону сонунчу мүајинә едәркән деди:

— Хәстәлик бир гәдәр кетмишдир. Анчаг бу јај чијәрләрини тамамилә сағламлашдырмаг үчүн аб-һавалы бир јерә кетмәлисән. Јохса кәлән гыш чијәрләрини бир дә сојуг алса, чәтин сағалар.

Араз күлүмсәјәрәк докторун бу сөзүнә әһәмијјәт вермәди.

Күнәш тез:

— Һара апарсаг јахшыдыр? — дејә сорушду.

— Һавасы тәмиз, саф олан бир јерә.

Күнәш атасы евиндән кетирдији гызыл үзүјү, сырғасыны сатды. Гардашы Нуруш да бир гәдәр пул әлдә етди. Онлар Аразы мүтләг Гарабағ кәндләриндән биринә апармаға гәрар вердиләр.

Араз кетмәјә разы олмурду. О билирди ки, елә јерләрдә истираһәт етмәк Араз кими фәһләләрин иши дејил, Күнәш онун бу фикрини анлајыб:

— Горхма, пулумуз вар, — дејә әлдә етдији пулларыны чыхарыб она көстәрди. Сонра бу пуллары нечә әлдә етдијини Араза данышды:

Исти ијун күнләриндән биринда Араз Күнәшлә бирликдә Гарабағ тәрәфә һәрәкәт етди. Онлары јола салан-лар арасында Ванја илә Григор да варды. Араз онларла көрүшүб ајрыларкән әлләрини бәрк-бәрк сыхыб тезликлә гајыдачағыны билдирди. Сонра оғлу Полады гучаглајыб. өпдү. Ону дајысы Нурушун јанында гојдулар.

Кәлдикләри јерин тәбиәтиндәки көзәллик Аразла Күнәши мәфтун етмишди. Уча, јашыл дағлара, кур сулары ахдығы дәрәләрә, мешәләрә бахдыгча һејран олуб: «дүнјада нә көзәл јерләр вармыш» — дејирләр.

Онлар Гарабағын кәндләриндән биринда, көзәл мәнзәрәли јердә кичик бир отаг тутдулар. Пәнчәрәләринин гаршысында башыны көјләрә дајанмыш голлу-будаглы ики гочаман чинар варды. Аразла Күнәш бүтүн күнләрини бу ики чинарын сәрин көлкәси алтында кечирирдиләр.

III

Һәмишә еһтијач ичиндә јашамаг, хүсусән сон дөвләт имтаһаны Шамилин әсәбләрини позмуш олдуғундан истираһәтә бөјүк еһтијач һисс едирди. Тәбиәтчә зәнкин аб-һавалы вә сакит бир јерә кетмәк гәрарына кәлән Шамил дә Аразла Күнәшин олдуғу һәмин кәндә кәлиб чыхды вә орада галмағы гәрара алды. Тәсадүф елә кәтирди ки, о, Аразла Күнәшин јашадығы евин гоншулуғуна дүшдү вә кәлдији күндән онларла таныш олду. Аразла Күнәшин садә вә сәмими һәјаты кәнч доктору марагландырмаға башлады. Әввәлләри онлар Шамилә бир гәдәр исинишә билмирдиләр, анчаг узагдан-узаға достлуг едирдиләр. Лакин чох чәкмәди ки, онларын достлуғу мөһкәмләнди, сәмими бир шәкил алды. Шамил һәр күн онларын јанында олур, евләринин гаршысындакы ики чинар ағачынын сәрин, мәфтун едән мәнзәрәсинә бахыб зөвг алыр вә көзләрини кичик бир күләкдән јарпаглары даими һәрәкәтдә олан бу ики чинардан ајырмырды. Пәнчәрәләрин гаршысында јан-јана учалмыш бу ики голлу, будаглы гочаман чинарын јашыл башлары бошлугларда кениш-кениш нәфәс алырды. Тәбиәт бу ики уча вә нәһәнк чинарда һеч бир нөгсан јаратмамышды. Онларын арасындан гајнајан сәрин бир чемшә јол ачдығы кичик чынгыл дашлары үзәриндән хош аһәнкли бир шырылты илә бөјүк чајырлара доғру ахыб кедирди. Бу ики ағачдакы сағламлығы нәзәрә чарпдыра билмәк үчүн тәбиәт санки гәсдән бир аз узагда хәстә вә чылыз ики сөјүд ағачы јаратмышды. Һәр сәһәр шәфәг сөкүлдүкчә бу мәнзәрә тамамилә башга бир шәкил алырды: илк шәфәг селләри һүчума башлајынча бу ики чинар башдан-баша титрәк, чәһрәји сәдәфләр ичиндә парыл-парыл јанырды.

Сизә тәгдим етдијим ики бәхтијар, пәнчәрәләри бу

көзәл мәнзәрәјә ачылан докторун отағы илә јан-јана олан о бири отагда јашајырды. Ири көвдәли, вүчудча сағлам вә хошсима олан бу ики нәфәрин гыпгырмызы јанаглары кәнчликләриндән бир шеј итирмәмиш кими саф вә парлаг иди; кејимләри, һәјат вә рәфтарлары да чох садә вә сәмими иди. Һәјатын ачыларыны ифадә едән сималарында һәм дә һәјата ајаг басдыглары илк күндән онларла бәрабәр доғмуш нәш'әли бир тәбәссүм ојнајырды.

Шамил һәр сәһәр ојандығы заман онлары һәмин ики чинар арасындакы чешмә башында көрүрдү. Ағыр вә мәшәггәтли һәјат онлары аилә һәјатынын төкмә гајалардан даһа мөһкәм олан сағлам тәмәлинә зәррә гәдәр рәхнә вура билмәмишди. Онлар бир-бирини елә мећрибан вә сәмими бир сәслә чағырырдылар ки, инсан гибтә етмәјә билмәзди. Шамили һәр шеjдән чох марагландыран онларын һәјатларындакы садәлик вә сәмимијјәт иди.

Күнәш Аразын чиjәрләриндәки зәифлиjи тамамилә сағалтмаг фикри илә вар-jохдан чыхараг ону бу аб-һавалы jерләрә кәтирмишди. Һавада бир аз думан көрдүмү, дәрһал jериндән сычрajараг:

— Араз, сәни сојуг алар, — дејә ону jамаглы jун шалы илә бүрүjүр. Араз да мәмнун һалда итаәт едиб дурурду. Тојуг өз балаларыны һәр нөв фәлакәтдән горудуғу кими онлар да заман вә тәбиәтин һәр бир горхунч вә зәрәрли һадисәләриндән бир-бирини горуjурдулар.

Күнәш һәр сәһәр күнәшлә бәрабар доғар, күнәшлә бирликдә jенә өз отағына чәкиләрди. Сулар гаралынча Күнәш Аразын әлиндән тутуб ири, ала көзләри илә күлә-күлә:

— Һавада рүтубәт вар, галх кедәк! — дејәрди. Бир күн Шамил онларла бирликдә чинар ағачларынын сәрин көлкәсиндә отуруб сөһбәт едирди. Бу заман гапы ағзында «Доктор Шамил» — дејә бир сәс ешидилди. Шамил дөнүб бахдыгда үч адам көрдү. Үчүнү дә таныды. Бунлар Аслан бәј, Гәмәр вә Варис иди. Шамил ајаға галхыб:

— Сиз дә бу јохсул jерләрә кәлиб чыхармышсыныз? — деди. — Хош көрдүк, нечәсиниз?

Варис:

— Мән өзүмә сөз вермишдим ки, бу ил һарда олсан, јајы сәнинлә кечирәм. Бурда олдуғуну исә мәктәб јолдашымыз Һәсәндән өjрәндим. Гоншулугда бош отаг вармы?

Шамил әли илә гоншулугда олан отаглары көстәрәрәк:

— Вар, анчаг бәјәнмәзсиниз, — деди.

Варис әлини һавада ојнадараг:

— Јаханы әлимдән гуртара билмәзсән, — деди. — Дахма да олса бизә гәбулдур. Кәл, дүш габағыма, көстәр көрәк нечә отагдыр?

— Ики отаг, бир мәтбәхдир. Отаглар мәним отағымдан һәм ири, һәм дә аваданлыг чәһәтиндән зәнкиндир. Пәнчәрәләри исә һәјәтә ачылыр.

Шамил гонаглары гоншу евә апарды. Онлар мүштәри көзү илә отаглара бахдылар. Варис ата-анасынын үзүнә бахды. Гәмәр додагларыны бүзәрәк:

— Хошума кәлмәди, — деди. — Бизә јарашан отаглар дејил, јенә пәнчәрәләри ағачлыға олсајды, бәлкә...

Варис онун сөзүнү кәсәрәк:

— Биз бура кеф үчүн кәлмәмишик. Пәнчәрәләри мешәјә олду, олмады, доктора гоншу олмаг үчүн һәләлик бу отагларда jерләшәрик, — дејә чаваб верди.

Аслан бәјлә Гәмәр чијинләрини чәкәрәк, истәр-истәмәз разы олдулар.

Ертәси күн сәһәр Аразы чешмә башында көрүнчә Аслан бәј jериндәчә донуб галды:

— Сән дә бурдасан? — дејә һејрәтлә сорушду. — Бу jерләрә нечә, һансы пулла кәлмисән?

Араз она мәһәл гојмајараг:

— Алын тәри илә газандығым пулла, — дејә чаваб верди. — Сорушмаг ајыб олмасын, бәс сән һансы пулла кәлмисән?

Аслан бәј бу чавабдан бәрк тутулду. О, Аразын нә демәк истәдијини чох көзәл билирди. Она чидди чаваб вермәк үчүн бир гәдәр дүшүндүкдән сонра уча сәслә:

— Аразлары ишләдиб газандығым пулла кәлмишәм, — деди.

— Буну анлајырсанса, инсафлы адамсан. Анчаг аталарын бир сөзү вар: «Өзкә атына минән тез дүшәр.»

— Архајын ол, биз елә минмәмишик ки, бир дә дүшәк.

— Өлүнү өз башына гојмазлар, сәбир елә, сизи атаминдирән оғуллар бир күн дә дүшүрәр.

Варис һәр икисини ачыглы-ачыглы сүздүкдән сонра:

— А киши, бурда да гојмазсан гулағымыз динч олсун? — дејә атасынын голундан тутуб чәкди. — Бәри кәл!

Аслан бәј әлини һиддәтлә кәнара чәкәб:

— Тахсыр сәндәдир ки, бизи кәтириб бу кәдә-күдәјә таj едирсән, — дејә әсәби һалда евә гајытды.

Бир күн Күнәш јохсул сүфрәсини јерә сәриб Аразла гатыг-чөрәк јејирди. Гәмәр чешмә башына кечәркән онлары узагдан истеһза илә сүзәрәк:

— Ај гыз, јенә кишијә нә једирирсән? — дејә сорушду.

Күнәш:

— Нә једирәчәјәм, касыбын газандығындан, — дејә е'тинасыз шәкилдә чаваб верди.

— Кишивин фил бојда чәмдәји вар, јенә чох газана билмир?

Күнәшин енли гашлары чатылды, ачыглы көзләри она дикилди:

— Еј, сән ағзынын сөзүнү бил, мән бу касыб Аразын кәсилән дырнағыны мин Аслан бәј кими кишијә дәјишмәрәм!

Күнәш Аразын чијәрләрини тамамилә сағалтмаг үчүн онун башына пәрванә кими доланыр, сојугдан, истидән горујур, күндүзүн исти чағыны чешмә башында кечирир, сәрин заманларда мешәдә моруг, бөјүрткән, көбәләк јығмаға апарыр, јағышлы, рүтубәтли заманларда јамаглы шалына сарыјыб ону артырмадан чыхмаға гојмурду. Бу садә, сәмими һәјата вурулмуш доктор онларын сөһбәтиндән дојмурду.

Биринчи күндән үчләр икиләрә дүшмән кәсилди. Сөзләринә, һәрәкәтләринә додаг бүздүләр, гаш-көз ојнатдылар. Икиләрдә үчләрдән хошланмајараг мүмкүн гәдәр онлардан узаглашмаға чалышдылар. Үчләр бунлара «Лүт бәхтәвәрләр» адыны вердикләри кими икиләр дә онлара, «таун,» вәба» адыны вермишди.

Варис арабир истеһза илә күләрәк:

— Доктор, бу лүт һәрифләрин мә'насыз сөзләринә, күлүнч һәрәкәтләринә нечә сәбир едә билирсән? — дејирди.

Исти бир јај сәһәри иди. Шамил Аразы чағырыб онунла гајыг сејринә кетмәләрини хаһиш етди. Араз мәмнунијјәтлә разылыг верди.

Онлар кәнч бир шамлығы икијә ајыран јашыл бир тәпәнин лятиф отлары вә чичәкләри үзәриндә ики гоча-ман дағ арасына сыхышмыш көлә доғру ирәлиләјирдиләр. Күнәш дә онларла иди. Араз бирдән-бирә дурду, әли илә узаглары көстәрәк:

— Бах, дағларын далында јағыш јағыр, илдырым чахыр! — деди.

Бу мәнзәрә онлары дајандырды. Шимшәкләр аловлу

илан кими, бир-биринин үзәринә гат-гат јығылмыш булудлар арасында шүтүјүр, архасынча көј курултусу гопурду.

Күнәш тәрәддүдлә:

— Араз, бу јағыш бизи исламасын? — деди.

Араз гәти бир сәслә:

— Јаз јағышы узун сүрмәз. О бизи јахалајынча гајыдарыг, — дејә чаваб верди.

Көлә јахынлашдыгча илдырымын курултусу да јахынлашыр, күчләнирди.

Онлар артыг гајыға минмишдиләр. Араз аварлары Шамилдән алмаға чалышдыса да о, разылыг вермәди. Күнәши баш тәрәфдә јерләшдирән Араз күлә-күлә:

— Гајыгчы, бизи һара апарачагсан? — дејә сорушду.

Шамил бармағы илә габагдакы дағлары көстәрди:

— Тәпәсиндә илдырымларын чахдығы о даима јашыл дағларын тәпәсинә!

— Булудларла дөјүшмәјәми? Аман доктор, о дәһшәтли илдырымлардан горхмурам, анчаг булудларын рүтубәти Аразы хәстәләндирә биләр.

— О рүтубәти атәшли шимшәкләринлә гуруда билмәзсәнми?

Араз курлајан сәси илә:

— Онун атәши кифајәт етмәсә мән гурударам, — деди.

Шамил бүтүн гүввәти илә авар чәкәрәк гајығы көлүн о бири саһилинә доғру сүрүрдү.

Күнәш Аразы ачылмыш синәсини шалы илә өртәрәк:

— Күнүн истиси азалыр, — деди. — Һаванын рүтубәти исә артыр.

О, сөзләрини битирмәмишди ки, гаршыдакы дағын тәпәсиндә шиддәтли бир илдырым чахды. Башларынын үстүнә доғру кәлмәкдә олан сејрәк булудлар кет-кедә сыхлашыр, јағыш јаваш-јаваш сәпәләјирди. Саһил көзәл бир мәнзәрә алмышды. Онун јарысындан чох һиссәси күнәш ишығында парыл-парыл јаныр, јарысы исә үзәриндән кечән булудлардан көлкәли көрүнүрдү. Тәбиәтин бу е'чазкар көзәллијиндән мәст олмуш Араз нәш'әли бир сәслә:

— Гајыгчы, күчүнү артыр, саһилдә бизи ал јанаглы чијәләкләр көзләјир, — дејә бағырды.

Гајыг саһилә доғру ирәлиләјир, күнәш дә парча-парча дағылмагда олан булудларын арасындан исти шүаларыны көлүн лачивәрд сәтһинә јајырды.

Артыг сањилдә идиләр. Сејрәк думанлар онлара јол вермәк үчүн гаршыларындан чәкилирди. Севинч вә мәмнуниjjәтин нәһаjәти јох иди. Онлар шән гәһгәһәләрлә ислаг отларын арасындан чиjәләк дәриб jejирдиләр. Араз Күнәшлә jан-jана даға дырманмаға башлады. Бир аз сонра онлар jахын бир гаjа башында ики чанлы һejкәл кими дуруб үфүгә доғру узанмыш, гөвс-гүзеһин бу мәнзәрәjә вердиjи көзәллиjи мәмнун бахышларла сејр едирдиләр.

Узагдан онлара тамаша едән доктор бир анлыға үчләри хатырлады, икиләрлә үчләр арасындакы дәрин тәзад онун аилә, һәjат һаггындакы фикирләрини бир даһа тәсдиг етди. О, јавашча: «Һәгигәтән бәхтиjарлыг сәрвәтдә дејил, һәjаты гура билмәк вә ону дәриндән анламагдадыр!» — дејә пычылдады.

Күчлү јағышын јағмасындан еһтиjат едәрәк онлар кери гајытмалы олдулар. Гајыға минән кими Араз аварлара сарылыб:

— Бу дәфә мән авар чәкәчәjәм! — деди.

Гајыг онун гүввәтли голлары арасында гуш кими ганадланыб учурду. Күнәш чох нараһат иди. Тез-тез:

— Араз, өзүнү тәрләтмә, — дејә сөjләнирди.

Араз, үзүнү Шамилә чевириб:

— Доктор, истини сојуға, сојуғу истиjә гатыб дүрмәк кими jejән бир фәһләjәм. Бу өзү мәним хасиjjәтими jахшы билир. Бу бир ајда ихтиjарымы онун әлинә вермишәм. О да мәни ушаг кими назлајыр. Јохса шәһәрдә бу ишләр јохдур, — деди.

Шамил о кечәни Араз вә Күнәшлә бир jердә кечирди. О хошбәхт аилә ичәрисиндә кечирдиjи ики-үч саат она һеч дуjулмадан кечди. Јатмаг заманы кәлдиjиндән доктор истәр-истәмәз галхды. Һәр икиси онунла бәрабәр бајыра чыхды. Һава дурғун иди. Ағачларда jарпаг белә гымылданмырды. Тәмиз һава алмаг үчүн чешмә башына гәдәр кәлдиләр. Күнәш бирдән-бирә әлләрини хач кими һавада ачараг һejрәтлә:

— Бура бахын, бу ики әлим арасындакы һава бир-бириндән нә гәдәр фәрглидир! Сағ тәрәфимдән кечән исти jел әлими гарсалајыр — деди.

Араз әлини она тәрәф узадараг:

— Һава ахынтысы вар. Гиблә тәрәфиндән jел әсир. Бөjүк бир фыртына гопачаг, — деди. Сөзләрини һәлә битирмәмишди ки, онларын үз-көзүнү гарсалајыб кечән

күләкдән jарпаглар сарсылды. Доктор евә дөндү. Варисин отағында чыраг jанмырды. Јатмышлар — зәнн етди, көзләринә јуху кирмәк үчүн өзүнү бир китаб мүталиәси илә мәшғул етмәк истәди. Һеч мүмкүнмү? Зеһни фикри о аилә илә мәшғулду, о күлүшләр, о дадлы сөһбәтләр гулагларынын учунда саз телләри кими сәсләнирди. Бајырда шиддәтли күләк ағачлара чарпдыгча бағырыр, вәһши һejван кими улајырды. Бу мәнзәрәни јахындан сејр етмәк үчүн артырмаја чыхды. Аразын лампасы јаныр, арабир шән, шаграк сәсләри ешидилирди. Күләк кет-кедә шиддәтләнирди, бир-бириндән аралы дүшмәкдә олан дамлалар о гәдәр сыхлашырды ки, башларына минләрчә тазиjана дәjирмиш кими ағачлар көтүкләринә гәдәр әjилирди. Бирдән-бирә башы үстүндә шиддәтлә чахан сүр'әтли илдырымдан бүтүн бина титрәди. Јер ајагларынын алтындан гачды зәнн етди. Тез отаға кирди. Гоншу отагда Гәмәр дејирди.

— Көрәсән доктор лүтләрин гонаглығындан кәлдими?

Аслан бәj:

— Јох, һәлә кәлмәмишдир. Өзү дә елә онларын тајыдыр.

— Једикләри гуру чөрәкдир, амма ди кәл ки, бәхтәвәрин јанагларындан ган дамыр, — дејә Гәмәр килејләнди.

— Елә ки, онлар күн кечирир, — дејә Варис көксүнү өтүрдү.

Аслан бәjин гашлары чатылды:

— Онларын једиjи-ичдиjи нәдир? Кеjдиjи нәдир? Мән сәнә хәрчләдиjимин миндә бирини онлар хәрчләмир, о әзизликлә ки мән сәни сахламышам, кәрәк инди өкүзә дөнәjдин.

— Елә о чүр сахламаг мәни бу күнә гоjду, сиз нәсиз ки, мән нә олум.

Гәмәр дәриндән ичини чәкәрәк:

— Елә ону де, оғлум, кичикликдән говрулдун.

Аслан бәj даһа да гызды. Һиддәтлә jериндән сычраjараг:

— Сән нә мырылданырсан? — дејә гышгырды. — Нә олду говрулду? Бунларын һамысы аллаһын ишидир. Адамын алнына jазылан гәзавү - гәдәрдир: бири көк олур, бири арыг. Аллаһ һамыны бир шәкилдә jаратмаз ки!

— Нә олду, елә бизи белә jаратды?..

Аслан бәj Гәмбәрин ағзыны jамсылады:

— Нә олду, бизи белә јаратды?.. Залым гызы, елә нашүкүрлүкдән бу күнә галыбсан.

— Киши, бәсдир, мән дава демәдим ки? Өлү чаныдан нә истәјирсән?

Аслан бәј:

— Чанына чор истәјирәм, — дејә ајағыны јерә чырпды. — Мән билмирәм сән нә демәк истәјирсән. Бир сөз дејәндә кечмиши башыма чырпырсан.

Варис:

— Һә, гочаглар, боғушсајдыныз пис олмазды.

— Кечмиши. . . Јалан демирәм һа, отуз илдә сәнин харабанда нә күн көрдүм? Гапыдан кирәли үзүм күлмәди, топ кими чаным да шам кими әриди.

Кет - кедә сөз узаныб чидди бир шәкил алды. Һәр икиси отуз ил кечирдикләри һәјатын улдузсуз кечәләрини хатырладыгча башлары думанланды, көзләри гаралды, о сыхынты һәјат дәфтәринин гармагарышлыг јарпагларыны бир-бир чевирдикчә гаршыларында бир-бириндән гаранлыг вә горхунч ләвһәләр ачылды.

Бу вахт бөјүк бир ағачын көтүјүндән гопуб јыхылмасыны андыран бир сәс курлады. Сонра бәрк гадын чығыртысы ешидилди. Аразкилдән јеничә гајытмыш вә өз отағында чарпајысында узанараг бу аилә һаггында ширин дүшүнчәләрә далан доктор тез ајаға галхды. Бајырда фыртына бүтүн гүввәт илә давам едирди. Башгаларынын аилә ишинә гарышмағы севмәмәсинә бахмајараг, биихтијар Варискилин гапысыны ачыб ичәри кирди. Гаршысында нә көрсә бәјәнәрсиниз? Варис атасынын гаршысында дуруб ачыглы бир сәслә: «Сәнә јүз кәрә дејирәм, анамы вурма!» — дејә кишинин үзәринә хорузланыр, гадын јердә отуруб сачлары әлиндә ағлајырды. Аслан бәј исә өзүндән чыхмыш һалда отагда вар-кәл едирди.

Шамил күч-бәла илә онлары сакит едә билди.

О кечә Шамил чох нараһат јатды. Сәһәр ојанан кими һәјәтә чыхды. Дүнән һәјәтин бир тәрәфинә төкүлмүш пејинин ичиндә тојуг-чүчә ешәләнирди. Јашлы, ала-бәзәк бир хоруз ганадларыны ајаглары алтында сүрүјәрәк, боғазынын түкләрини габардыр, тојуглары габағына гатыб гачырыр, узун маһмызы илә пејини ешәләјиб һәјәтә дағыдырды. Шамил отағына гајытды. Пәнчәрәләри кениш - кениш ачды. Дан јери сөкүлмәк үзрә иди. Көј ләкәсиз, һава саф, тәбиәт чанлы иди. Көзләри һәр шејдән чох севдији о ики чинара илишди. Кечә гопан фыртына төкмә јалар кими башларыны дик тутан о ики ағача бир зәрәр вермәмишди. Тәбиәтин бүтүн јарадычылыг гүввәсини ишләдәрәк јаратмыш олдуғу бу ики чинар бу күн көзүнә даһа көзәл, даһа мәтин көрүнүрдү. Јарпаглар, учларындан салланан дамчыларын бүллур кими әтрафа сачдыглары нур ичиндә парыл-парыл јанырды. Јашыл башларыны охшајан нәсимин әтрафа јајдығы көзәл әтри уддугча кечәдән бәри отағын ағыр вә позуг һавасы илә ағырлашмыш вүчудунда бир башгалыг һисс едирди. Бу заман Араз Күнәшлә бәрабәр чешмә башына кечәркән онларла саламлашды. Араз Шамилин саламыны алдыгдан сонра:

— Доғрусу, дүнәнки фыртына чох дәһшәтли иди, — деди. — Анчаг...

Шамил онун сөзүнү јарымчыг кәсәрәк:

— Гоншуларымызын башладығы фыртына исә ондан һеч дә кери галмырды. — деди.

Затән кечәдән бәри докторун фикрини јоран да бу мәсәлә иди. Онларын кәлиши һамынын нәш'әсини позмуш, сәрбәстлијини алмыш вә һәјатын тәбии ахынына бир әнкәл олмушду.Бу дүшүнчәләр ичиндә үзүләркән гапы ағзында бир фајтон дурду. Варис доктору көрүнчә узагдан күлә-күлә бағырды:

— Доктор, биз көчүрүк.

— Һараја?

— Елә бураја, кәндин ортасында варлы бир адамын отағына. Ора бизим үчүн даһа әлверишлидир, ичиндә һәр шеј вар.

Ертәси күн Шамил ојандығы вахт јенә Аразла Күнәшин һәр сәһәр отурдуглары јердә, гочаман чинарларын арасындакы чешмә башында көрдү. Күнәш јеничә доғмушду. Јашыл ағачларын јарпаглары арасында јухулу көзләрини тәзәчә ачмыш гушлар шән-шән өтүшүрдүләр. Хәфиф јел чинарларын уча башларыны тәрпәдир, һаваја хош бир әтир јајырды.

Бу заман һәвәскар бир рәссам да молбертдә јерләшдирилмиш олдуғу бир кәтан үзәринә бу ики чинар ағачынын шәфәг сөкәркән алмыш олдуғу рәнки вә шәкил чәкмәјә назырлашырды. Бојалары сыра-сыра ајырмыш, көзләрини јаваш-јаваш гызармаға башлајан үфүгләрә дикиб дурурду. Бирдән-бирә һәр тәрәфдән нур чағлајанлары ахмаға башлады; мәнзәрә тамамилә башга бир шәкил алды. Илк шәфәгләр һүчума башлајынча бу ики

чинар ағачы титрәк, чәһрәјы сәдәфләр ичиндә парылпарыл јанмаға башлады.

Рәссам бөјүк бир диггәт вә марагла фырчасына алмыш олдуғу кәскин бојаларла о рәнкләри тәбии олараг вермәјә чалышырды. О, көзләрини јаратмаг истәдији таблодан ајырмаг бөјүк бир диггәт вә марагла мәнзәрә илә табло арасындакы аһәнк вә тәнасүбүн бир-биринә нә гәдәр ујғун олдуғуну тә'јин етмәк истәјирди. Мәнзәрәнин рәнкләри кет-кедә бир-биринә гарышараг башга бир шәкил алдығы заман рәссам фырчасыны јерә гојду. Бојалары топлады, молбертини гатлајараг чијнинә алыб кетди.

Шамил башы үстүндән көјләрә гәдәр учалан ики чинара бир дә бахды. Әввәлки титрәк, чәһрәјы шәфәгләр бир-биринә гарышмыш олдуғундан чинарлар инди алов рәнкли инчә бир түл ичиндә гәндил кими јанырды. Јаваш-јаваш учалмагда олан күнәш дә бүтүн гүввәти илә әтрафа ишыг вә һәрарәт јајырды. Шамил башы үстүндә учалан о ики чинара, онун кениш вә сәрин көлкәсиндә отуран о ики чанлы һејкәлә бир дә диггәтлә бахды. Һәр икисинин симасында һәјатын ачыларыны әкс етдирән вә тез нәзәрә чарпан гырышларла јанашы, галын додагларында ашыб-дашан севинч вә бәхтијарлыг шәфәгләри титрәјир; ири, ала көзләриндә мәтанәт гығылчымлары учурду. О, биихтијар әјилди, овучларыны чешмәнин сәрин вә саф сују илә долдуруб дојунча ичди, ичди...

Бир ај ичиндә Араз тамам сағалмышды, Бакыја һәрәкәт едәркән Шамил онун әлини өз әлләри ичиндә сыхараг:

— Мән сизә гәлбән бағландым, — деди. — Сиздән ајрылмаг, билирсиниз нә гәдәр чәтин олачаг. Уғурлар олсун, анчаг Бакыда мәни унутмајын.

Аразла Күнәш:

— Сиз бизи унутмасаныз, биз дә унутмарыг, саг олун! — дејә онунла чох сәмими көрүшүб ајрылдылар.

ЈЕДДИНЧИ ФӘСИЛ

I

Араз оғлу Полады чох севирди. Полад ағыллы-камаллы бир оғлан олмушду. Араз һәрдәнбир Күнәшә:

— Буна јахшы бах, башга оғулдур, — дејирди.

Полад вахтыны һәр күн гоншусу Әлисәфанын гызы Алмасла кечирир, ону саф, сәмими бир ушаг гәлби илә севирди. Полад Алмасдан беш јаш бөјүк иди. Онлар һәр күн бир јердә, гајғысыз вә шән ушаглыг һәјаты сүрүрдүләр.

Араз јохсул олдуғуна бахмајараг Полады јени ачылмыш алты синифли мәктәбә верди. О, арабир башыны гучаглајараг:

— Оғлум, чалыш, јохсул олсам да јемәјиб, ичмәјиб сәни охудачағам, — дејирди.

Полад мәктәбдән дөндүјү заман һәр шејдән артыг Алмасла әјләнәрди.

Алмас узагдан Поладын кәлдијини көрүнчә кичик голларыны кәпәнәк ганадлары кими ачараг нәфәси дарыхмыш һалда гачыр, ајагларыны јерә чырпа-чырпа «Полад! Полад!»—дејә голларыны онун бојнуна долајырды. Полад ону чијнинә алыр, ојнадыр, күлдүрүр вә севдији ојунларла әјләндирирди. Арабир анасы Пакизә етдији јарамазлыға көрә гыза чәза вердији вахт буна һәр кәсдән чох Полад гүссәләнирди. О, гызын мә'сум көзләриндән төкүлән јашлары гурутмаға, онун көнлүнү алмаға чалышырды. Алмасын узун, гара киприкләринин учундан сүзүлүб, гырмызы јанагларындан шеһ кими парылдајан көз јашы дамлалары гурумамыш, Поладын бојнуну гучаглајыр, сонра:

— Полад, Полад, мәнә кәлин гајыр, — дејирди.

Заман ахдыгча һәр ики ушагда сәмими јолдашлыг һисси вә севкиси дә о нисбәтдә артыр, гүввәтләнирди.

Әлисәфанын бачысы оғлу Тејмур кәндин јени јетишмиш зијалыларындан сајылырды. О, кәнддә бир гыз мәктәби ачмаға мүвәффәг олмушду. Тејмур дајысы гызы Алмасы зор-күч Әлисәфанын чәнкиндән гопарыб мәктәбә вермишди. Ара-сыра јолда бир-биринә раст кәлиркән Полад онун кичик тунбул әлләрини әлләри ичиндә ојнадараг охудуғу дәрсләри сорушур, әзбәрләдији мәнзумәләри охудур, сонра әли илә онун башыны охшајараг:

— Афәрин, сән ағыллы бир гыз олачагсан, — дејәрди.

Полад алты синифли мәктәби битирди. Аилә һәјатындакы дәјишиклик, мадди вәзијјәтин ағырлығы тәһсилини давам етдирмәјә мане олду.

Араз еһтијачын ағыр јүкләрини јалгыз чәкирди. Бу ағырлығы Полад да јахындан һисс едирди. Ону һәр шејдән артыг атасынын үзәриндә јүк олмасы сыхырды. О

һәм өзүнү идарә едә билмәк, һәм дә атасына мадди көмәк етмәк фикири илә бир иш башламаг истәди. Буруг ишләриндә атасындан чох мәһарәт көстәрмиш, тәчрүбәси илә бир мүһәндис гәдәр билик газанмыш олан дајысы уста Нурушун әли алтында ишләмәјә гәрар верди. Бу фикрини атасына ачыб сөјләдији заман Араз ачы - ачы күлүмсәди:

— Онун јанында нә үчүн? «Баға чанағындан чыхды чанағыны бәјәнмәди», буна дејәрләр. Мә'дәндә мән ишләјән заман дајын Нуруш гангал отлајырды! — деди. Сонра бир аз дүшүнүб, әлини оғлунун архасына вурараг:

— Бир чәһәтдән һаггын вар, оғлум, кет ишлә! — деди.

Полад ади бир фәһлә дејил, маһир бир уста олмаг истәјирди. Дајысы Нурушун јанында муздсуз, маашсыз гуллуг едиб буруг ишләриндә тәчрүбә саһиби олмаға чан атды. Мә'дән ишләри она јабанчы дејилди: јүксәк еһрамлы буругларын күләкли көлкәсиндә доғулмуш вә нефт һавасыны уда-уда бөјүмәмишдими? Севимли Алмаса гују газараг тахталардан буруг гајырыб ону әјләндирмәдији күнүмү варды? Онун чијәрләри, нефт гохусуна о гәдәр алышмышды ки, шәһәрә, јахуд бағлара кетдији заман сыхылыр, дарыхырды. Ушаглыгдан бир чох сирри ни билмәдији вә үрәкдән севдији бу иши аз заман.ичәрисиндә өјрәнди. Нәһајәт, дајысы Нурушун көмәклији илә мә'дәнә гәбул едиләрәк бир уста кими чалышырды. Артыг кимсәјә јүк дејилди. Төкдүјү алын тәри илә өзүнү идарә едә билирди. Ишдән дөндүјү заман сағлам вүчудунда әсла јорғунлуг һисс етмир, үзү күлүр, көзү күлүр, додагларындан ахан зүмзүмәләр белә күлүрдү. Ону сыхан, ону раһатсыз едән јалныз сон заманлар Алмасын ондан гачыб кизләнмәси иди. Әлисәфанын көстәриши илә Алмас она көрүнмәмәјә башладығы заман Полад буна чох дарылмышды. О, Алмаса о гәдәр алышмыш вә исинишмишди ки, ону көрмәдији күн ән гијмәтли бир шеј итирмиш олан адамлара мәхсус көзләри ону ахтарыр, фикри онунла мәшғул олурду. Фәгәт Алмасы севдијини бу вахта гәдәр ачыгдан-ачыға нә сөзлә анлатмышды, нә дә һәрәкәтлә. Инди бир гурд онун гәлбини кизли-кизли кәмирир, шән симасына, сүрәкли гәһгәһәләринә донуг рәнк, сөнүк бир аһәнк гатырды. Буну анасы Күнәш һисс етмишдисә дә, онун әсл сәбәбини анламамышды.

Бир күн Алмас анасы илә бәрабәр һәјәтдә палтар јујаркән анасынын она дедији бир сөздән сүрәкли гәһгәһә-

ләр гопарды. Бу заман Полад бағчада әнчир ағачы алтында узанмышды. Она мәһрәм олан бу сәси ешидинчә ики әлини гулағына тутду, нәфәс алмамаг, гәлбинин чырпынтысыны белә ешитмәмәк үчүн көксүнү ирәли доғру габардараг маһир бир тарчынын мизрабындан гопан чанлы бир мусиги кими ону динләмәјә башлады. О лятиф сәс гулагларынын учунда чанландыгча руһунун дамла-дамла әриjиб гәлбинин ән исти кушәләринә төкүлдүјүнү һисс едирди.

Күнәш ону узагдан бир мүддәт сејр етдикдән сонра мүһүм бир мәсәләни һәлл етмиш адамлара мәхсус бир сәслә:

— Демәк гызы севир, — деди.

Аслан бәј истираһәтдән гајытдыгдан сонра Аразын онунла етдији рәфтары, дедији ағыр сөзләри һеч јадындан чыхара билмир, бунлары јадына салдыгча әсәбиләшир, гәзәбиндән үрәји шиддәтлә дөјүнүрдү. Өз-өзүнә: «Јох, бу һәјасыз оғлуна мән ким олдуғуму көстәрмәсәм, онун синәсиндә сағалмаз бир јара ачмасам, Рәһим бәјин оғлу дејиләм!» — дејирди. Одур ки, Аслан бәј Араза ағыр зәрбә ендирмәк, ону фәһләләр арасында е'тибардан салмаг үчүн кечә-күндүз јоллар ахтарыр, тәдбирләр дүшүнүрдү. О, нәһајәт, бу иши Аразын ишләдији мә'дәнин саһиби Гасым бәјлә бирликдә көрмәјә гәрар верди. Гасым бәјин истираһәтдән јеничә кәлдијини вә орада әмәлли-башлы кеф етдијини өјрәндикдән сонра Вәлијә фајтону гошмағы әмр етди. Бир нечә дәгигәдән сонра фајтон гапыда Аслан бәји көзләјирди. О, чәлд гапыдан чыхыб, фајтона отурду, бирбаш Гасым бәјин евинә сүрмәји әмр етди.

Һеч о гәдәр дә арзуламадығы вә рәгиби олан гонағын — Аслан бәјин кәлиши Гасым бәји ачмады. Лакин Аслан бәј гапыдан ичәри кирәркән ону хош үзлә гаршылады, онун кәлишиндән мәмнун олдуғуну билдирди. Онлар залда, мәхмәр өртүклү кирдә столун дөврәсиндә отуруб бир гәдәр јај сәјаһәтләриндән сөһбәт етдиләр. Аслан бәј өз јај сәјаһәтинин о гәдәр дә јахшы кечирмәдијини билдирдикдән сонра сөһбәти Аразын үстүнә кәтирди:

—Гасым бәј, бизим ән бөјүк дүшмәнимиз мә'дәнләримиздә ишләјиб, чөрәјимизи јејән бу азғын фәһләләрдир. Бу ач гурдлар вар-јохумуза саһиб олуб, бизи дә өз күнләринә салмаг истәјирләр. Валлаһ, онлары көрәндә

көзүм ағрыјыр. Елә бири сәнин мә'дәниндә ишләјән Араз. Мәни боғаза јығыб, сәнин фәһләнолдуғу үчүн бир шеј елətдирə билмирəм. Бу вахта гədəр фəһләләри јолундан аздырыр, үстүмүзə галдырырды, инди дə башлајыб өзүмүзə саташмаға, һејван оғлу һејван, нə бөјүк-кичик таныјыр, нə һөрмət сахлајыр. Пешмансан ки, бир сөз дејəсəн, һəјасыз оғлу, бир дејирсəн, беш чаваб гајтарыр. Сəнин јанына бир иш үчүн кəлмишəм. Кəрək бу шејтан оғлуну мə'дəндəн ити гован кими говасан. Ондан сонрасы мəним бојнума.

Аслан бəји диггətлə динләјən Гасым бəј күлүмсəјəрək:

— Аслан бəј, иланын ағына да лə'нət, гарасына да, — деди.

— Фəһләләрин һансы бизə достдур? Чарə јохдур. Мə'дəни дајандырмаг ки олмаз. Чанлары чыхсын, гој күндə 12 саат тоз-торпаг, һис-пас ичиндə ишләјиб биз хозејнлəрə пул газансынлар. Бир дə инди пис вахтдыр. Билирсəн ки, бүтүн Русијада фəһләләр дүнјаны дағыдыр. Николај онларын горхусундан тир-тир əсир, биринə əл вуран кими јүзү ону мүдафиə едир. Бизимкиләр дə онларын јолу илə кедир. Буну көрə-көрə фəһләләр ичиндə бөјүк һөрмət газанан Аразы ишдən нечə гова биләрəм. Фəһләләр мə'дəни алт-үст едəр. Биз инди онларла пишим-пишимлə доланмалыјыг. Елə мəн өзүм дə онунла горха-горха рəфтар едирəм. Одур ки, Аслан бəј, кəрək мəни бағышлајасан, сəнин хаһишини јеринə јетирə билмəјəчəјəм.

Бу сөзлəрдən сонра Аслан бəјин бүтүн үмидləри гырылды. О, анлады ки, Гасым бəј өз фəһләләриндən, хүсусəн Араздан ит кими горхур. Гасым бəјин дедикləри елə Аслан бəјин өзүнү дə аз горхуја салмамышды. Бу мəсəлə этрафында данышмағы артыг билдијиндən Аслан бəј сөһбətин мөвзусуну дəјишди, бир гədəр нефт тичарətиндən данышдыгдан сонра чох пəрт һалда худафизлəшиб кетди.

II

Варис атасынын тапшырығы илə ајры-ајры буруглары јохламаг, нефт истеһсалы ишləрини гајдаја салмаг мəгсəди илə кəндə, мə'дəнləрə кəлмишди. Вəзијјəти өјрəндикдəн сонра шəһəрə дөнмək истəди. Јолда кедəркəн бибиси Һумајын бир ај əввəл она: «Даһа бизи јаддан чыхарымысыныз» — дејə етдији шикајəти хатырлајараг, ону көрмək үчүн јолуну дəјишди. Бу вахт гоншу гапыдан чаршаба бүрүнмүш бир гыз чыхды. Гыз Вариси көрəн ким үзүнү кизлəдиб, ити аддымларла јејин-јејин кетди. Варис гызын тəмиз ал јанағыны, ири гара көзləрини, гара, сых узун кирпикləрини көрə билмиш вə о саат она мəфтун олмушду. Һејрətлə: «Бу нədир? Кəнддə белə көзəл гыз!» — дејə ајағыны сахлады. Гыз көздən итинчəјə гədəр онун архасынча бахдыгдан сонра бибисинин јанына кəлди. Һумајла көрүшдүлəр. Бибисинин узун-узады шикајətиндəн Варис гызы тамамилə унутмушду. Бирдəн ону хатырлајараг, əһвалаты бибисинə данышды. Һумај күлүб:

— Билирəм, — деди. — О, Əлисəфанын гызы Алмасдыр. Көзəл гыздыр. Кичикликдəн Аразын оғлу Полада дејиклидир. Полад онун дəрдиндəн дəли-диванədир.

Варис Полад ады ешидинчə һиддət вə гəзəблə бағырды:

— Ким? Полад? Аразын оғлу Полад? Бу лап јериндə олду. Елə онда мəн бу гызы өзүм алачағам.

Һумај бир аз дүшүндүкдəн сонра:

— Сəнə о гызы јалварыб верəрləр, — деди, — анчаг атан бу ишə разы олмаз.

— Атамлыг нə вар? Мəн бу чејран кими гызы лүт Аразын оғлуна вермəјəчəјəм.

— Јахшы, сабаһ шəһəрə кедиб атанла данышарам.

— Мəн атама, анама бахмајачағам. Билирəм онлар пуллу гыз истəјир. Галх, галх, бəрабəр кедəк, — дејə Варис бибисинин голундан тутуб чəкди.

Һумај Варислə бəрабəр шəһəрə кетди. Аслан бəј евдə јох иди. Һумај сөз ачыб əһвалаты Гəмəрə данышды. Гəмəр əли илə ағзыны тутуб:

— Ағзыны јум, бир даш алтдан, бир даш үстдəн. Онлар һара, биз һара? — деди.

Варис ајағыны јерə чырпараг:

— Дедијимдəн дөнəн дејиləм, — дејə гышгырды. — Мəн о гызы Поладын əлиндəн чыхармалыјам.

— Демək сəн ачыға дүшүб алырсан?

— Һəм ачыға дүшүб алырам, һəм дə гызы көзүм тутуб. О Аразла оғлунун үрəјинə елə дағ чəкəчəм ки, өлүнчə сағалмасын.

Ахшам əһвалаты Аслан бəјə хəбəр вердиләр. Аслан бəј өзүндəн чыхды:

— Бу һеч ола билмəз! Мəн ит-гурд тајыјам, нəјəм? Она өзүмүзə јарашан гыз алачағам.

Лакин Варис атасыны чох асанлыгла разы салды. Гәмәрин аһ-вајына гаршы Аслан бәј деди:

Мән бу ишә о лүт Аразын оғлу Поладдан интигам алмаг үчүн һәләлик разы олурам. Јохса атам Рәһим бәјин отағында готур Әлисәфанын гызыны кәлин олмаға гојмаздым. Инди ки, гызы Варисин көзү тутуб гој беш күн кефини чәксин. Көзү дојандан сонра кәбин пулуну габағына сајыб јола саларыг, кедәр, Вәссалам.

Гәмәр јумшалыб:

— Варис дә елә дејир,— деди. — Мән бу гызы үч ајдан артыг сахламарам.

Бу шәртә һәр үчү разы олду.

Бир нечә күн сонра Гәмәр балдызы Һумајла гоншусу Пүстәни Алмаса елчи көндәрди.

Әлисәфа евдә иди. Пакизә онлары һөрмәтлә гәбул етди. Бир-бири илә уму-күсү етдикдән сонра әһвалаты ачыб дедиләр.

Пакизә нәзакәтлә Һумаја:

— Әлисәфа илә мәсләһәтләшиб, сабаһ сәнә чаваб көндәрәрәм, — деди.

Елчиләр кетдикдән сонра Пакизә әһвалаты Әлисәфаја данышды. Әлисәфа бу ишдән чох разы галды. Башыны ојнадараг:

— Пакизә, мән разыјам, кишиләр бизимлә ата-баба гоншу олуб, һәм дә адлы-санлы адамлардыр,—деди.

Пакизә:

— Бәс Полад? Күнәш бизи бурадан көчүрәр! Кичиклијиндән гыз она ад олуб, — дејә наразылығыны билдирәндә Әлисәфанын гашлары чатылды, кирпикләрини тез-тез гырпараг:

— Нә? Мән лүт Аразын, дәли Күнәшин оғлуна гыз верим? Бу сөзү бир дә ағзына алмазсан, ешитдинми?— дејә бағырды:

Сабаһы күн Пакизә Һумаја белә бир хәбәр көндәрди: «Гудаларыма де ки, киши разыдыр».

III

Сон заманлар Күнәш гоншусу Пакизә илә чох аз-аз көрүшүрдү.

Бир күн Пакизә ону һәјәтә чағырды. Күнәш кетди, көрүшдүләр. Пакизә бир гәдәр нәш'әсиз көрүнүрдү. Күнәш әһәмијјәт вермәди, чүнки Әлисәфа илә сөзү дүшдүјү күндән о һәмишә белә көрүнүрдү.

Күнәш әтрафа көз кәздирәрәк:

— Алмас һаны? Һеч көрүнмүр?— дејә сорушду.

Пакизәнин симасы даһа да думанланды. О, һәзин бир сәслә:

— Евдәрир!— деди. Сонра башыны ашағы салыб, көзләрини гапаглары ичиндә кизләјәрәк:— Хәбәрин вар? Дүнән Алмаса елчи кәлмишди,— деди.

— Кимдән?

— Аслан бәјин оғлу Варисдән.

Күнәш сојугганлыгла:

— Нә чаваб вердиниз?

— Әлисәфа разыдыр.

Бу сөздән Күнәшин бүтүн вүчуду титрәди. О, ири пәһләван әлләри илә Пакизәнин јахасындан тутуб:

— Варисә мән гыз вермәрәм? Әввәлиндән Алмас Поладындыр демишәм!— дејә ачыгла гышгырды.

Күнәшин гүввәтли голлары арасында Пакизә јарпаг кими титрәди. Чаваб верәчәк бир сөз тапмады. Бу узун мүддәт гоншулуғу заманында Пакизә ондан бу һал вә һәрәкәти көрмәмишди. Гызлыг заманларында көрдүјү, ешитдији һәрәкәтләр исә инди бир дастан кими јалныз дилләрдә сөјләнирди. Одур ки, Пакизә ону һејрәтлә сүзәрәк:

— Ај гыз, мәндән нә истәјирсән? — деди. — Сән истәдијин вахт гузуја, истәдијин заман гызмыш аслана дөнүрсән. Бир дә ахы, мәндә күнаһ јохдур.

— Бунлар кичикликдән бир - бирини истәјирләр. Бәс сизин инсафыныз нә дејир? О шоркөз ата илә оғулу да ки, јахшы таныјырсан; «Јава итин, јава да күчүјү олар!» — дејәрләр. Билирәм, әрин онун пулуна бәнд олуб. Донузун да јағы чохдур, нејләјим?.. Јүз ил әлиндә чыраг ахтарса, Полад кими оғул тапмаз. Алмас ондан гачыб кизләндији күндән ушағым биләсән нә гәдәр дәјишмишдир. Үрәклә ојнамаг олмаз! Бунун ахыры пис олар.

— Аразын аиләси Пакизәнин чох хошуна кәлирди. Полад кими күрәкәни олмасы онун ән бөјүк арзусу иди; јохсул олсалар да сүрдүкләри динч һәјата һамы гибтә едирди. Алмасын да Полады севдијини чохдан билирди. Поладдан гачмаға әмр алдығы күндән, хүсусән елчи кәлдикдән сонра Алмасын дахилиндә кет - кедә шиддәтләнмәкдә олан мүдһиш фыртынанын кизли изләрини

онун үзүндә, көзүндә сезирди. Алмас бүсбүтүн дәjишилмишди. О jемир - ичмир кечә - күндүз дүшүнүрдү. Ири, гара көзләринә бир думан, күләр саф чөhрәсинә бир далғынлыг чөкмүшдү. Буну Пакизә көрүр, дуjур, үрәjини сыхмагда олан бу hиссин ағырлығы алтында әзилирди. Ону раhатсыз едән бу сирри нә әринә, нә Күнәшә ачмаға чәсарәт едирди. О инди Күнәшдән даhа пис вәзиjjәтдә иди. Күнәшин ири - ири ачылан гығылчымлы көзләри ондан гәти бир чаваб истәjирди. О, чыхылмаз бир вәзиjjәтдә иди. Нә едәчәjини, нә сөjләjәчәjини билмәjәрәк, дәриндән ичини чәкдикдән сонра Күнәшин ағзындан алдығы сөзү биихтиjар тәкрар етди:

— Доғру дejирсән, бу ишин ахыры пис олачаг.

hәр икиси сусуб, бир - бирләринин дик көзләри ичинә баха - баха галдылар:

Бу заман әhвалатдан хәбәри олмаjан Алмасын отагдан hәзин бир сәслә охудуғу баjаты бу сүкуту бир аз да узатды:

Гәрәнфилсән, путасан,
Салдын jанар ода сән.
Мән о күлдән dejиләм,
Иjләjәсән, атасан...

Сүкуту jенә Күнәш позду:

— Пакизә, Полада бир чарә елә, jохса ушаг бу дәрдә дөзә билмәз, — деди. Пакизә дә:

— Дурма, Алмаса бир чарә! — dejә бағырмаг истәди. Лакин боғазы елә гәhәрләнди ки, бир кәлмә сөз демәjә белә игтидары олмады. Нәфәс борусу гапанмыш адамлар кими чырпынмаға, hычгыра-hычгыра ағламаға башлады. Күнәш әввәлчә бәрк горхду. Ону голлары арасына алыб, jерә отуртду, көjнәjинин jахасыны ачды. Үзүнә чиләмәк үчүн «су, су!» — dejә чығырды. Бу сәсә hәр ики гоншу аиләнин үзвләри hәjәтә атылдылар. Бир аз сонра Алмас бөjнуну бүкәрәк әлиндә бир каса су анасынын башы үстүндә дуруб ағлаjыр. Күнәш исә хәстәнин үстүнә су чилиjәрәк:

— Пакизә, Пакизә! — dejә сәсләди.

Сәсә Полад кәлиб чыхды. О, касаны Алмасын әлиндән алыб, Пакизәнин додагларына кәтирди. Ики - үч гуртум су ичдикдән сонра:

— Горхмаjын, горхмаjын, инди ajылар, — деди.

Поладын гәтиjjәтлә дедиjи бу сөз Алмасын гәлбинә бөjүк бир гүввәт верди. Полад әлиндәки касаны Алмаса

узадараг hәр икиси hәсрәтли бахышларла бир-бирләрини сүздүләр. Бу бахышлар үч ajдан бәри күндән-күнә бөjүjәрәк, күндән-күнә артараг үрәкләриндә бәркимиш олан сыхынты вә кәдәрин әзичи ағырлығыны, тәчрүбәли бир докторун вердиjи әлач кими бир анда hәр икисинин үзәриндән көтүрдү. hәр икиси өзләрини jүнкүл hисс етдиләр. Лакин Алмас jенә чох гәмли вә пәришан иди. Дүшүнчәли көзләрини jерә дикәрәк дурмуш, санки бунунла: «Алмасыны сәндән ajырмаг истәjирләр, тез бир чарә елә!» — демәк истәjирди. Тәәссүф ки, бу хош көрүш узун сүрмәди. Әлисәфа гапыдан ичәри кирәр-кирмәз Полады көрүб, сәрт вә гәти бир сәслә:

— Сәнин даhа оғул-ушаг ичинә кирән вахтын dejил, бөjүмүсән бир дә буралара кәлмә! — деди.

Полад ачығындан тир-тир әсди. Анчаг бир сөз демәди, jejин аддымларла чыхыб кетди. Әлисәфанын бу hәрәкәти Күнәшин гәлбини бир нештәр кими дәлди.

Пакизә артыг ajылмыш, көзләрини ачмышды. Әлисәфа онун голундан тутуб галдырды. Күнәш әсәби hалда евә дөндү.

IV

Полад әнчир ағачы алтында отуруб, hәзин сәслә охуjурду. Күнәш билә-билә ону тәк бурахмышды. Jалныз Араз кәлдиjи заман:

— Оғлум, кәл чаj ич, — dejә ону чағырды. Полад кәлмәди, галхыб hара исә кетди.

Күнәш әhвалаты ачыб Араза данышды. Араз ону чох соjугганлыгла динләди. Садәчә күлүмсәjәрәк:

— Аллаh хejир версин! — деди.

Аразын бу ишә әhәмиjjәт вермәмәсинә Күнәш hejрәт етди, чүнки онун Полады hәддиндән чох севдиjини билирди. Көзләрини кениш ачараг чидди бир сәслә:

— Күлмә, — деди, — бунун ахыры билирсәнми нә олар?

— Нә олар? Өзүнү өлдүрәр? Мәним оғлум елә иш көрмәз!

Бирдән көрдү, сонра?

Араз күлүмсәjәрәк:

— Мән дә чаван икән мәhәбәтин hәр мачәрасыны көрмүшәм, hәр ачысыны дадмышам, — деди. — О мәним гәдәр истәмәмиш вә истәjә дә билмәз!

Аразын бу сөзләри Күнәши чох марагландырды.

Күнәш:

— Сәндә тәзә хәбәрләр вармыш! — деди вә һејрәтлә сорушду:

— Истәдијин ким имиш?

— Сән!

— Јалан!

— Өмрүмдә јалан данышдығым јадыма кәлмир.

Күнәш доғрудан да ијирми беш ил әрзиндә Аразын бир дәфә дә јалан данышдығыны ешитмәмишди. Одур ки, мә'налы-мә'налы күлүмсәјәрәк сорушду:

— Бу нә заман олмушду?

— Сән һәлә гыз икән!

— Нә гыз икән нә дә сонра сәндә буну көрмәмишәм.

— Арвад көзү мәним мәһәббәтими көрә билмәз!

Күнәш ширин дүшүнчәләр ичиндә сусду. Аразын сон сөзү онун гадынлыг гүруруна тохундуғу һалда мәмнун иди. Аразын е'тирафы онун ијирми беш иллик һәјатынын бүтүн сирләрини ачмыш, думанларыны силмиш, тәмизләмишди. Бу хош хәбәр Күнәшин гәлбиндәки шө'ләни дашгын бир сүрәтдә партлатды. О шө'ләнин нүфузедичи шәфәгләри илә ијирми беш иллик һәјаты зеһниндә чанланды. Ону инчәдән-инчәјә кечирәрәк һәр јарпағында, һәр сәтриндә Аразын анлатмагда олдуғу севданын бүллур изләрини јаваш-јаваш дујмаға башлады. О артыг Араза һагг верди. Анчаг ону дадлы хатирәләр, гызғын дујғулар бәхш едән ешгин бу вахта гәдәр ондан кизләтмәсини әсла бағышлаја билмирди.

Узун бир мүддәт бирликдә һәјат кечирмиш олдуғу бу адамын кизләтдији һиссләри индијә гәдәр дуја билмәдијинә јаныб-јахылырды. Дәмир тәбиәтли, полад ирадәли Аразда көрдүјү, билдији бу ким фөвгәл'ладә һаллара һејрәт едирди. Бу дүшүнчәләр ичиндә Күнәш бирдән-бирә башыны галдырыб һејрәтлә парылдајан көзләрини Араза дикәрәк галды. Араз: «Нә бахырсан?» — дејә сорушдуғу заман Күнәш күлүмсәјәрәк: «Һеч!» — дејә мәһчуб вә мәмнун бир төврлә башыны ашағы дикди.

Артыг һәр икиси дадлы дүшүнчәләрин бүллур ганадларында узаг аләмләри долашыр, улдузлу, күнәшли һәјатын зеһинләриндән бир-бир сүр'әтлә кечмәкдә олан чанлы хатирәләри илә мәшғул көрүнүрдү. Күнәши бу дадлы хәјаллардан Аразын кур сәслә:

— Јатмаг вахты кәлиб, — демәси ојатды. Дүјмәсинә

бармагла азча тохунан кими сөнән електрик лампасы тәк Күнәшин руһуну охшајан хош хатирәләрин шәфәгләри бир анда зеһниндән силинди. Полады јенидән хатырлајынча нәш'әси гачды, үзү думанланды. О, титрәк вә һәзин бир сәслә:

— Мәнә һәр нә дејирсән де, бу иш мәни јаман горхудур, — деди.

Араз гәти вә кур сәслә:

— Горхма, һәр шеј өз гајдасы илә кедәчәк! — дејә чаваб верди.

Күнәш сусмаға мәчбур олду. Дүшүнчәли көзләри илә онун пәһләван көвдәсини нәзәрдән кечирәрәк Араза һагг верди. Оғлу Поладын атасына бәнзәдијини дүшүнәрәк үрәкдән севинди. Лакин бу севинч чох сүрмәди. Күнәшин үзүнү јенә думан алды. О, Алмасын Варисә верилмәсинә Поладын дөзә билмәјәчәјиндән горхурду. Араз онун гәлбиндәки фыртынаны үз-көзүндә сеҗр едирди. О бирдән-бирә әлини јерә чырпараг:

— Галх, сән дә јаша долдугча көврәлирсән, әввәлки Күнәш дејилсән, — деди.

— Полад ким оғул анасыјам јенә дә дәјишилмәјим?

— Мән нә үчүн дәјишилмәдим?

— Мән дә она һејрәт едирәм.

— Дүнјада севмәдијим, ән чох горхдуғум шеј зәифликдир. Бу көврәклији, зәифлији Полада кечирмәкдән горхурам. Мән билмирәм, сәһәрә гәдәр үрәјиндән бу сыхынтыны силиб тәмизләјәчәксән, анладынмы?!

Күнәш динмәз-сөјләмәз јериндән галхды, лакин јенә оғлуну хатырлајыб: «Полад кәлиб чыхмады» демәк үчүн үзүнү Араза чевирди. Анчаг чәсарәт етмәјиб, кери дөндү. Араз онун нә демәк истәдијини дәрһал баша дүшүб:

— Сән ону дүшүнмә, о инди бурдан даһа јахшы јердәдир, — деди.

Күнәш һејрәт едәрәк «нечә дә инсанын гәлбини охујур» — дејә дүшүндү. О инди јатағында јухуја кедә билмәјәрәк, Аразын дедикләрини бир-бир јадына салыр, Поладын бу кечә евә дөнмәдијини дүшүнүб, јенә нараһат олмаға башлајырды. Араз исә чохдан хорулдајырды. Бирдән гапы шиддәтлә вурулду. Күнәш чәлд јериндән сычрајыб, ајаға дурду. Јејин аддымларла гапыја гачды. Шүшә архасындан Поладын фәһлә јолдашы Ганбајы көрүнчә горху илә:

— Нә вар, Ганбај? — дејә сорушду.

Ганбај онун горхдуғуну һисс едәрәк:

— Һеч бир шеј, Полад сазыны истәјир, ону апармаға кәлдим, — дејә чаваб верди.

V

Полад кечәни јолдашы Ганбајла бирликдә чох хош кечирмишди. Сәһәр галхыб ишә кетдикләри заман һәр икиси нәш'әли көрүнүрдү. Поладын гара вә сых киприкләри арасында гајнајан алычы лачын көзләриндә, ал-гырмызы јанагларында ојнашан парлаг шәфәгләр симасына бир башгалыг вермишди. О, елә сүр'әтлә ишләјирди ки, Ганбај һејрәтлә парылдајан көзләрини ондан ајыра билмирди. Фјодор әли илә Ганбајы вуруб, јахындакы буруғун јанында дуран адамлары көстәрәрәк:

— Бу гурдлар јенә бурада нә кәзир? — дејә сорушду.

Һамы онлара доғру чеврилди.

Мә'дән саһиби Аслан бәј јахындакы мә'дәни әли илә мәһкәмә приставына көстәриб:

— Онун мә'дәни будур, — дејирди, — јухары тәрәфдән он беш сажен мәним јеримә кирибдир. Бах, бу мәним јеримин планы, һәлә нөјүтүмүн јарысы да оғурланыр.

Мәһкәмә приставы һејрәтлә Аслан бәјә бахараг:

— Нечә оғурланыр ки, һеч кәс көрмүр? — дејә сорушду.

Аслан бәј башыны ојнадараг:

— Чох көзәл, өз гајдасилә. Бу күн ән бөјүк фирмалар бу оғурлугла мәшғулдур. Мәним трубамдан өз турбасына јол ачдырыб кечә-күндүз инәк кими сағыр. Үч-дөрд дәфә оғурлуғуну тутмушам, јенә дә фүрсәт тапдыгча сағмагда давам едирләр.

Полад астача:

— Сиз бизи сағдығыныз кими — дејә јолдашларынын үзүнә бахды.

Бу сөзләри Аслан бәј ешитмәди. Мәһкәмә приставы Аслан бәјин дедикләрини тәсдиг едиб деди:

— О, сизә һагсызлыг етмишдир. Гәсб етмиш олдуғу јер сизә гајтарылачаг. Бу күн јазачағам, бунларын һамысыны көстәрәчәјәм. Нефт оғурлуғуна кәлинчә ону да ачарам. Архајын ол... Бу хүсусда јәгин ки, мәһкәмә сәдри илә дә көрүшмүсүнүз.

— Ону чохдан көрмүшәм.

Мәһкәмә приставы мә'налы-мә'налы күләрәк, әлини Аслан бәјин чијнинә гојду:

— Демәк, иши газанмысан, — деди вә һәр икиси сөһбәт едә-едә јанларындакы ики полислә бирликдә мә'дәндән узаглашдылар. Полад онлары нифрәтли бахышларла јола салараг:

— Фјодор, бу оғру-гулдур дүнјасындан гуртардығымыз күнү көрсәјдик, — дејә көксүнү өтүрдү.

Ганбај:

— Бунлар бизим һәјатымызы зәһәрләјән микроблардыр, — дејәрәк гашларыны чатды.

Аршак:

— Буржуазија дүнјасы микробсуз јашаја билмир, көрүнүр, бунда да бир һикмәт вар.

Полад кәскин бир сәслә:

— Бу һикмәт дејил, зилләт вә мәһнәтдир. Ону көкүндән гопарыб атмаг лазымдыр, — дејиб сүр'әтлә ишләмәјә башлады.

Полад бу сөзү о гәдәр кәскин бир тәрздә деди ки, һамысы дәрин бир дүшүнчә ичиндә сусду. Ганбај әлиндә бир парча чөрәк Полада јанашыб:

— Сән јаман чалышырсан! — деди.

— Демәк, јашајырам.

— Чалышмајанлар јашамырмы?

— Јох, сүрүнүрләр, бир аз сонра да өләчәкләр!

— Бу мә'дәнләрә саһиб олан ағалар кечә-күндүз кефдән ајрылмырлар. Бу вур-чатласын, чал-ојнасындыр ки!... Сәнчә онлар, јашамырмы?

Полад онун сөзүнү кәсәрәк:

— Мәгсәдсиз һәјат кечирән, алын тәри төкмәјән әмәк чәкмәјән инсанлар һәјатын һәгиги зөвгүнү дадмајанлар вә дујмајанлардыр. Онларын бүтүн зөвг вә нәш'әсини топлајасыныз (алнынын тәрини силәрәк) мәним бу алын тәриндән алдығым зөвг вә нәш'ә јанында чох кичик галыр.

— Иш нәш'ә дејил, јорғунлуг верир.

— Доғру дејирсән, асланбәјләр үчүн ишләмәк һеч вахт нәш'ә доғура билмәз. Лакин ишсизлик вә сәфаләт, әјјашлыг исә инсаны даһа чох јорур вә сағлам дүшүнчәдән узаглашдырыр. Инсан икән һәтта ону һејван дәрәчәсинә гәдәр алчалдыр. Бу сәфаләт вә әјјашлығын онлар бир күн чәзасыны чәкәчәк.

Полад даһа данышмајыб чидди сурәтдә ишинә давам етди. Мүһәндисин дедијинә көрә даһа бир метр газылдыгдан сонра үст нефт тәбәгәсинә чатмалы иди. О газдыгчан

гујудан чыхан торпағы көздән кечирир, ијләјир анчаг нефтдән бир әламәт тапмырды. Бу тәчрүбә ону чох марагландырмыш олдуғундан бөјүк бир һәвәслә чалышырды.

Фјодор Поладын белә бир мараг вә һәвәслә чалышдығыны көрүб:

— Нә олуб, Полад? Бу күн сәндә башга бир һал вар? — дејә сорушду.

Полад ишинә давам едәрәк:

— Ону мән дә һисс едирәм. Демәк, һәјатымда доғачаг бир фыртынанын мүждәчиси...

— Бу фыртына хејирдәнми доғачаг, шәрдәнми?

— Ону јәгин билмирәм, һәр һалда икисиндән бириси...

— О фыртынанын нә үчүн сәндә бу гәдәр һәвәс доғурдуғуна чашырам.

— Чашмаг, чашгынлыг ирадәсизликдән доғар вә дөјүшдә инсаны һәмишә мәғлуб едәр.

Фјодор:

— Оһо, достум, сәнин философлуғун да вармыш, — дејә гәһгәһә илә күлдү.

Полад бир шеј һисс етмиш кими дурду; штанглар галхыб-ендикчә балтанын сәсини диггәтлә динләди, сонра гәти бир сәслә:

— Балта гырылмышдыр, — деди.

Ганбај, Фјодор вә Аршак һејрәтлә она бахдылар.

Фјодор она јахынлашды, штангын гујуја ениб-галхмасына диггәтлә бахдыгдан сонра күлүмсәјәрәк:

— Инжинер олдуғуну билмирдим! Һеч бир шеј гырылмамышдыр, — деди.

Полад гәти сәслә:

— Балта гырылмышдыр, — дејә тәкрар етди.

Ганбај она јахынлашараг:

— Һәлә сән гырыланын балта олдуғуну нәдән билдин? — дејә сорушду. — Гырылан бәлкә штангдыр, ја башга шејдир?

— Балта олдуғуну инди сүбут едәрәм, — дејә Полад гујунун ичиндән балтаны чыхармаға чалышаркән, мүһәндис кәлиб чыхды вә онлары бир јердә көрүнчә:

— Тәнбәлләр, нә үчүн ишләмирсиниз? — дејә чығырды.

— Михаил Андрејевич, балта гырылмышдыр. Ону гујудан чыхармаг истәјирик.

Михаил Андрејевич ачыглы-ачыглы Полады сүздүкдән сонра:

— Еј, нә үчүн газмырсан?

— Балта газмајыр, онун үчүн.

— Газмадығын нәдән билдин?

— Гулағымын алышмыш олдуғу сәсдән. Газдығы заман башга чүр сәсләнир.

— Нә һәссас гулағын вармыш! Гујунун ики-үч јүз метр дәринлијиндә балтанын гырылдығыны сәсиндән билир!

Мүһәндис сонра Полады әли илә кәнара итәләјиб, штанглары өзү гујуја бурахды. Штанглар гујуја ениб-галхдыгча балтанын сәсинә гулаг асмаға башлады. Сонра Полада тәрәф дөнүб:

— Ај ушаг, гырылан балта да белә сәсләнәр? Јохса сәнин гулағын мәним башымдан чох билир? — дејә һирслә сорушду.

Полад күлүмсәјәрәк:

— Ону өлчмәмишәм, — дејә чаваб верди.

Мүһәндис өз билик вә тәчрүбәсини көстәрмәк, Полады сусдурмаг үчүн балтаны гујудан чыхармаға башлады. Фәһләләр ишин нә илә битәчәјини бөјүк бир марагла көзләјирдиләр. Штанглар гујудан чыхдыгдан сонра Полад гырылмыш балтаны рештелдән чыхарыб, әли илә јухары галдырараг:

— Бахын! — дејә һамыја көстәрди.

Балта доғрудан гырылмышды. Фәһләләр ону мәмнун бахышларла сүзәрәк:

— Сағ ол, Полад, — дедиләр.

Фјодор она јахынлашыб әли илә чијнинә вурараг:

— Сағ ол, сағ ол, Полад! — деди вә дөнүб Михаил Андрејевичә бахараг күлдү. Михаил Андрејевич гызарды, бозарды, бир сөз демәјиб тәләсик чыхыб кетди.

Поладын бу гәләбәси фәһләләрдә өз исте'дад вә бачарыгларына бөјүк бир инам доғурмуш, руһ јүксәклијинә сәбәб олмушду.

Ики күн сонра Полады контора чағырдылар. Полад ишини јарымчыг гојуб контора кетди. Һесабдар ону көрчәк бир парча кағыз узадыб:

—Бура гол чәк! — деди вә 3 манат 21 гәпик пулу онун габағына гојду. Полад мәсәләнин нә јердә олдуғуну дәрһал анлады.

Конторда кичик адамларла ишдән нә үчүн чыхарылдығы һагда сөһбәт ачмағы гүруруна сығышдырмады.

Алдығы пулу чибинә гојду, үз-көзүндә ојнашан гәзәб вә интигам гығылчымларыны кизләтмәјә чалышараг конторда отурмуш адамлара тәрс бир нәзәр салды вә һеч бир сөз демәдән чыхыб кетди.

Фәһләлик һәјатында олан бу илк зәрбәни Полад чох сојугганлы вә мәтанәтлә гаршылады. Өз иш бачарығына күвәндији үчүн ики-үч күн ичиндә даһа әлверишли бир иш тапачағына инанырды. Чүнки, нә гәдәр кәнч олса да, о инди өзүнү ади бир фәһлә дејил, маһир бир уста вә тәчрүбәли бир механик сајырды. Гујунун үч јүз метр дәринлијиндә балтанын гырылдығыны дујан гулагларына, тәчрүбәсинә инанырды. Машынлар вә мүхтәлиф мә'дән аләтләри онун әлиндә бир ојунчаг кими иди. Лазым кәлдији заман ачар, ән кичик һиссәләрини бир-бириндән ајырар, јенидән гурарды. Һәтта еһтијач олурса кичик тә'мираты белә өзү едирди. Ондан биликсиз уста вә механикләр ајда гырх беш, әлли манат алдығы һалда, о нәдән горхачагды. Бу хүлјаларла евә дөндүјү заман Араз өз ири дөшәкчәси үзәриндә әли илә саг дизинә дирсәкләнәрәк отурмуш, Күнәш дә дәлләјә кетмәдијиндән шикајәт едир, әли илә онун голундан чәкәрәк: «Галх, кет, башыны гырхдыр, кәл!» — дејирди. Полад алдығы пулу атасынын габағына атараг:

— Вурушмајын, дәлләк пулумуз вар! — деди.

Араз һејрәтлә:

— Бу нә пулдур? — дејә сорушду.

— Әмәк һаггымыздыр.

Аразын һејрәти бир гат даһа артды:

— Һәлә донлуг алмағына чох галыр. Јохса ишдән говдулар?

Полад атасынын јанында отурду. Әһвалаты бүтүн тәфсилаты илә она данышды. Һәр үчү бу һадисәнин тә'сири илә бир ан сусуб галдылар. Оғлунун сөһбәтини бөјүк бир марагла динләјән Күнәш, биринчи олараг сөзә башлады:

— Сән дә кишинин билијини һечә вурдугдан сонра һеч олмаса үзр истәјәјдин, — деди.

Араз Полада чаваб вермәјә имкан вермәди, наразы вәзијјәтдә Күнәшә бахыб:

— Полад өз ишини биздән јахшы билир. Ач галмаг, ачындан өлмәк фәлакәт дејил, ән бөјүк фәлакәт намуссуз јашамагдыр! — деди вә Поладын онун габағына гојдуғу пулдан ики шаһы көтүрүб дәлләјә кетди.

О күн Азад Бакы Комитәсинин гәрары илә Һәштәрхана јола дүшмәли иди. Азады јола салмаг исә Аразла Ванјаја тапшырылмышды. Араз дәлләкдән гајытдығы заман Ванја евдә отуруб Поладла ширин сөһбәт едирди. Араз өз вахтындан бир аз тез кәлиб чыхмышды. Одур ки, сөһбәт үчүн бир гәдәр вахт галырды. Ванја Поладын ишдән чыхарылмасыны Араза хатырладыб мә'дәнләрдәки һәрч-мәрчликдән, һагсызлыглардан гәзәблә данышды.

Араз вә Полад онун дедикләрини тәсдиг етдиләр. Саат 10-у вурдугда Аразла Ванја галхыб онлара тапшырылан вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн кетдиләр.

Азад сәфәрә һазырлашырды. О бу мүнасибәтлә тәшкилатын сынанмыш үзвләри илә мәсләһәтләширди. Лосман Әлимәрдан да бурада иди.

Әлимәрдан мәшһур Бакы тачири Һачы Һадинин кәмисиндә ишләјирди. Тез - тез Һәштәрхана нефт апарырды. Ушаглыгдан кәмидә ишләдијиндән, Хәзәр дәнизини, хүсусән Һәштәрхан вә Бакы лиманыны чох јахшы таныјырды. Лиман фәһләләри арасында бөјүк һөрмәти варды. Үзү боғулмуш мис рәнкиндә олдуғундан һамы она Гара лосман дејирди. Әлимәрдан Бакы болшевик тәшкилатынын фәал үзвләриндән бири сајылыр, Бакыдан Һәштәрхана, еләчә дә Һәштәрхандан Бакыја әдәбијјат дашымаг ишиндә тәшкилата бөјүк көмәк көстәрирди.

Азад көзүнүн үстүнә төкүлән сачларыны бармаглары илә дарајыб дејирди:

— Иртича һәр јандан һүчума башламышдыр. Инди болшевик мәтбуатыны күввәтләндирмәк вә ону кениш күтләләр арасында јајмаг әсас вәзифәдир. Мөһкәм, мүтәшәккил бир ингилаб ордусу јаратмаг үчүн бу ән көзәл васитәләрдән биридир. Инди дүз сөз гылынчдан да кәсәрлидир.

Бајагдан Ванја илә јанашы отуруб Азады динләјән Араз да сөһбәтә гарышды.

— Азад јолдаш доғру дејир ки, чох вахт сөз гылынчдан да кәсәрли олур. Биз ону елә өз ишимиздә дә көрүрүк. Мәкәр митингләрдәки одлу чыхышлар, фәһләләр арасында јығдығымыз кизли интибаһнамәләр буну сүбут етмирми?

Ванја онун сөзүнү тәсдиг едәрәк:

— Дүздүр, — деди.

Гара лосман Азад јолдашы Һәштәрхана тачир Һачы

Һадинин нефт баржында апарачағыны сөјләди вә Азадын тәһлүкәсиз кедиб - кәлмәси үчүн шәраит јарадачағына һамыны әмин етди.

Јолдашлары Азада ишиндә мүвәффәгијјәтләр арзу етдиләр. Араз әлини гара лосманын күрәјинә вура - вура:

— Азад јолдаш, бу бакылы сизи елә апарыб кәтирәчәк ки, һеч гуш да хәбәр тутмајачаг, — деди.

Гара лосман күлүмсәди. Азад мәмнун бир һалда лосмана бахараг зарафатла:

— Һәмишә гара нефт дашыјыб, инди дә гој әдәбијјат дашысын, нә фәрги вар. Икиси дә халга ишыг верир, — деди.

Азадын бу сөзү һамынын хошуна кәлди.

Ертәси күн сүбһ тездән Азад тачир Һачы Һадинин нефтдашыјан баржында Һәштәрхана јола дүшдү.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ

I

Елчи вә нишан мәсәләси бир-бирини о гәдәр сүр'әтлә тә'гиб етмишди ки, Алмас гаранлыгда јол азмыш јолчу кими нә едәчәјини билмирди. Дахилиндәки мүдһиш фыртынанын далғалары онун ләтиф симасына, ири, гара көзләринин саф парылтысына донуг бир рәнк вермишди, ләкәсиз гәлби изтираблар ичиндә чырпынырды. Дәрдләрини ачачаг, кәдәрләринә шәрик олачаг бир нәфәр тапмырды. Һәтта бүтүн дәрдләриндән хәбәрдәр олан, һәр заман она күвәнәрәк архаландығы анасы белә бу күн она гаршы тамамилә лагејд көрүнәрәк, бүсбүтүн дәјишилмишди. Алмас бу күн өз аиләси ичәрисиндә јалгыз вә кимсәсизди. Гәлби кими севдији Поладдан ајрылмаг она һәр шејдән ағыр көрүнүрдү. Поладын ону севдијини, ушаглыгда кечирдикләри о шән вә гајғысыз күнләри, атасынын Полады тәһгир едиб һәјәтдән говдуғуну, Варисә кетмәклә севкилиси Поладын гәлбиндә дәрин вә сағалмаз бир јара ачачағыны дүшүндүкчә үрәји јериндән ојнајырды. Бунлары хатырлајынча үрәјиндә ачы бир ағры һисс етди. Һәмин ағрынын үзүчү јорғунлуғу илә јериндән галхды. Сон бир үмид, сон бир чарә дүшүнмүшдү. Бибиси Рәхшәндәнин јанына кедәчәк, гызы Дилкушә васитәси илә әһвалаты она баша салачаг, јалварыб-јахарачагды.

Бибиси Рәхшәндә гардашы Әлисәфаны гандырачаг, јанында ағлајыб-сытгајараг гардашынын даш үрәјини јумшалдачаг, белә**ликлә Алмас** истәдијинә чатачагды. Бу ширин дүшүнчәләр садәдил Алмасы чығырындан чыхарды. О, гапынын ағзындан анасына:

— Ана, мән Дилкушәкилә кедирәм, — дејә пилләкәнләри башыашағы дүшәркән Пакизә пилләкән башына јүјүрүб:

— Ај гыз, бу күн кәзмәк вахты дејил, тез кәл, јохса далынча кәләчәјәм! — дејә архасынча чағырды.

Алмас чаваб вермәди, архасына бахмадан гапыдан чыхды. Сүр'әтлә кедәркән күчәдә ири пүстә ағачы алтында бир гаралты көрдү. Аддымларыны јавашыдараг дигәтлә бахды. Бир нәфәр ағач алтында отуруб әли илә торпағы гарышдырды. Гыз ону таныды. О, Полад иди. «Аһ, о мәним кими дәли-диванәдир. Бүкүнкү нишан мәсәләсини јәгин ки, билир, она көрә дә фикирлидир. Көрәсән о нә дүшүнүр? Нә тәдбир, нә чарә ахтарыр?» — дејә ирәлиләди.

Полад Алмасы инчә тәбәссүмләрлә гаршылајараг, салам верди. Һәсрәтли нәзәрлә гызы сүздүкчә: «бу гыз кетдикчә башга бир бәла олур» — дејә дүшүндү, онун көзәллијини бу күн һәр заманкындан даһа чох тәгдир етди. Чаршабы алтында тәзә, күллү ипәк палтарыны көрүнчә:

— Бу күн өзүнә јаман јар-јарашыг вермисән, хејир ола? — дејә сорушду.

Гыз мә'јус һалда:

— Бу күн евимиздә јасхана гурулачаг, — дејә чаваб верди.

Полад һејрәтлә:

— Нә? Јасхана? Өлән кимдир? — дејә сорушду.

Бу садә вә дүз суал Алмасын варлығыны бүсбүтүн сарсытды; чүнки о, тамамилә башга сөз көзләјирди. Артыг дајана билмәди. Бирдән-бирә јаз булуду кими көз јашы төкүб, һычгыра-һычгыра ағламаға башлады. Ишдән тамамилә бихәбәр олан Полад Алмасын ахытдығы көз јашындан мүтәәсир олду. Ону сакит етмәк үчүн:

— Ағлама, ағлама, — деди, — сәни һеч бир заман көзү јашлы көрмәјим.

Тәсәлли үчүн дејилән сөзләр Алмасы сакит едә билмәди, чүнки о, Поладдан: «ағлама, о јасхананы мән тој бүсатына чевирәчәјәм, шән вә хошбәхт јашајачағыг»

кими бамбашга сөзләр көзләjирди. Гызын jенә дә ағладығыны көрән Полад:

— Бәсдир, бәсдир, — дејә ачыгланды, — өзүнү үзмә, онсуз да бу күн ағлајачагсан! Анчаг мәнә бир де көрүм өлән кимдир?

Алмас Поладын бу сөзләринә даһа дөзә билмәjиб, ачыглы, лакин гырыг бир сәслә:

— Өлән мән... Мән бәдбәхт! — дејә чаваб верди, jолуна давам етди.

Полад jенә бир шеj анламады. Көзләри jашлы узаглашмагда олан Алмасын далынча һәсрәтлә баха-баха галды. О кетдикдән сонра Поладын марағы даһа да артды: «Ким өлмүшдүр? Jахын гоншу олдуғум һалда нә үчүн хәбәр тутмамышам?». Бу ачы дүшүнчәләр ону кетдикчә раһатсыз едирди. Алмаса көз jашы төкдүрән кәдәрин сәбәбини өjрәнмәк үчүн евә гачды. Полады илк әввәл Күнәш гаршылады. О, әлини анасынын чиjнинә гоjуб:

Бу күн Алмаскилдә нә вар? — дејә сорушду.

Күнәш шүбһәли бахышларла ону сүзәрәк, чатылмыш гашларындан, далғын симасындан нишан мәсәләсини ешитмиш олдуғуну jәгин етди. Иши бирдәфәлик ачыб сөjләмәк истәди, лакин чәсарәти чатмады, дәрһал сөзү дәjишәрәк:

— Һеч бир шеj, оғлум, — дејә чаваб верди.

Полад Алмасла көрүшдүjүнү, онун: «Бу күн евимиздә jасхана вар...» дедиjини анасына хәбәр верди. Күнәш әлиндәки ири бычағы jерә гоjуб, мә'налы бир нәзәрлә Полада бахды. Көзләрини онун чаваб көзләjән көзләринә дикәрәк:

— Даһа нә деди? — дејә сорушду.

— Башга һеч бир шеj. Сән де көрүм өлән кимдир?

Күнәш өзүнү тамам итирди. Сонра ачы-ачы күлүмсәjәрәк:

— Өлән һеч ким, оғлум, о күн олсун сәнин үчүн олсун! Бу күн Алмасын нишан мәчлисидир,—дејә чаваб верди.

Бу гара хәбәр Поладын бејниндә илдырым кими партлады. Онун бүтүн вүчуду jарпаг кими титрәди. Лакин дахилиндә гопан фыртынаны кизләтмәjә чалышараг сорушду:

— Нә? Нишан мәчлиси? Кимә вердиләр?

Күнәш Поладын үзүнә бахмаға чәсарәт етмәjәрәк:

— Аслан бәjин оғлу Варисә, — деди, — jазыг гыз бәдбәхт олду!

Полад дахилиндә санки бир шеjин гырылыб дүшдүjүнү һисс етди. Бу ағрыны о вүчудунун һәр күшәсиндә дуjду.

Инди бүтүн мәсәлә она ајдын иди. Алмасын онунла көрүшмәсинин, ағламасынын сәбәбини вә матәм мәчлисинин мә'насыны инди баша дүшмүшдү. Онунла көрүшәркән сөjләдиjи сөзләр арасындакы уjғунсузлуғу дүшүнүр вә дүшүндүкчә вүчудуну соjуг тәр басырды. Хүсусән Алмаса: «онсуз да бу күн ағлајачагсан, өлән кимдир?» — дејә вердиjи jерсиз суалы әсла унуда билмирди.

Полад евдән чыхыб, jенә һәмин пүстә ағачынын jанына кәлди. Алмас гајыдаркән бир дә онунла көрүшмәк, онун сон фикрини өjрәндикдән сонра бир чарә вә тәдбир көрмәк фикри илә ағачын алтында отуруб, онун jолуну көзләди. Бу заман Пакизә ону көрмәдән кечиб кетди. Онун гызынын далынча кетдиjини дүшүнән Полад: «Көрәсән көрүшә биләчәjикми?» — дејә фикрә кетди. Һәр һалда үмиди тамамилә гырылмамышды. О, пусгуда дуран овчу кими, дәрин бир һәjәчан ичиндә Алмасын jолуну. көзләjирди. Онунла көрүшдүjү заман билмәjиб гәлбини гырдығы, ағламасына сәбәб олдуғу үчүн Алмасдан үзр истәjәчәк, сонра зеһниндә һазырладығы бир чох мүһүм фикирләри она сөjләjәчәкди. Бу заман алычы көзләри узагдан Алмасын нечә гадынла бирликдә кәлдиjини көрүнчә бүтүн үмиди гырылды. Көрүнмәмәк үчүн ағачын дал тәрәфинә кечди.

Онлар jахынлашырлар. Полад көзләрини Алмасдан көтүрмүрдү. Гыз да көзләрини ағачдан ајырмырды. Бибиси Рәхшәндә дејирди:

— Пакизә, мән сачларымы гардашымын ајағы алтында сүпүркә едиб, Алмасын көз jашларына разы олмаjаjачағам.

Пакизә онун сөзүнү кәсәрәк:

— Бош jерә өзүнү һөрмәтдән салма, сән ки гардашыны таныjырсан. О, Алмасы дүнjа дағыла касыб адама вермәз! — дејә чаваб верди.

Бу сөзләр Поладын гәлбинә нештәр кими сапланыб галды. Бу заман Алмасын ағламагдан гызармыш көзләри ағач алтындакы Полада саташынча аддымларыны jавашытды. Гызын һәр бир һәрәкәтини көздән гачырмаjан Пакизә шүбһә илә әтрафы нәзәрдән кечирәркән, Полады ағач алтында көрдү, тез гызын биләjиндән тутуб jахынлашмагда олдуглары гапыдан ичәри салды.

Полад бир мүддәт һеч бир шеј дүшүнмәјәрәк, далғын көзләрини гапыја дикиб галды. Дәрин дүшүнчәләр ичәрисиндә зеһниндән бир чох шејләр кечиртди, лакин һеч биринә гәти чаваб верә билмәди. Бирдән-бирә көзләри бир саат әввәл Алмасла көрүшдүкләри заман гумун үстүндә бармағы илә чәкдији мә'насыз шәкилләрин позуг вә гисмән силинмиш, гарышыг чизкиләринә илишди.О, көзәл дәгигәләрдән сон хатирә олараг галмыш гарышыг чизкиләрин она бағышладығы тә'сири гәлбинин ичиндә кизләјәрәк,«аһ, јохсуллуг» — дејә пычылдады.

II

Һава сакит вә исти иди. Күнәшин һәрарәтиндән ағачлар гол-будагларыны салламышды. Јарпаглар гымылданмырды. Алмасла Дилкушә артырмада отуруб дәрдләширдиләр. Алмас дејирди:

— Мәни Поладдан анчаг әчәл ајыра биләр.

Дилкушә онун сөзүнү кәсәрәк:

— Анчаг о инди сәни һеч саја да алмыр, — дејә килејләнди. — Сәни истәсәјди, мин чарә тапарды. Һәлә о күн сәнинлә көрүшәркән дедији сөзләри јадына салырсанмы? Сән бош јерә өзүнү үзмә.

Алмас Полады мүдафиә едәрәк:

— О күн онун нишан мәчлисиндән хәбәри јохмуш, — деди.

— Нечә хәбәри јохмуш, гулағынызын дибиндә гапы-гапыја јашајан адам бундан хәбәрсиз ола биләр? Он күндүр елчиләр кәлир-кедир, нишан мәчлиси гурулур, нечә олур ки, бунларын һеч бириндән хәбәр тутмур?

Алмас чаваб верәјиб, башыны ашағы салды.

Ичәридә чеһиз һазырлығы кедирди. Пакизә ајырмыш олдуғу јохсул чеһизи көздән кечирәрәк:

Һеч олмаса шејләрини јығмаг үчүн бир комод алајдын, — деди.

Әлисәфа ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Ахмагсан, ахмаг! Ону елә адама верирәм ки, евиндә һәр шеји вар, — деди.

Бу заман Дилкушә бирдән-бирә гопан бурағандан горхараг чығырды.

— Алмас, Алмас, ора бах!

Алмас далғын көзләрини Дилкушәнин әли илә көстәрдији бостан тәрәфә чевирди. Дилкушә һәјачанла деди:

— Бах- бах бурағандыр, чәпәри гопарыб көјә нечә совурур, һәлә һавада учан тиканлара бах!

Алмас көзләрини кетдикчә һаваланыб узаглашан тиканлара дикәрәк, онларын һара дүшәчәкләрини бөјүк бир мараг ичиндә көзләјирди.

Бирдән-бирә гопан шиддәтли күләк бостанын ортасында гумлары түнд бир түстү кими бурум-бурум һаваја совуруб, әтрафы сых сарымтраг думана бүрүдү.

Алмасла Дилкушәнин бәрк горхдугларыны көрән Әлисәфа илә Пакизә дә артырмаја чыхдылар. Әлисәфанын көзләри күләјин ахынтысына доғру јүксәкләрдә учмагда олан тиканлара илишинчә:

— Паһ, бунлар нәдир белә? — дејә чығырды.

Дилкушә:

— Бурағанын бостандан гопардығы чәпәр тиканларыдыр, — дејә чаваб верди.

Инди һамы тоз-думан ичиндә бурум-бурум учалыб учушан гара көлкәләрә бахырды.

Тиканлар сүр'әтлә фәзанын дәринликләринә, бошлуглара доғру јүксәләрәк көздән итирди.

Дилкушә әлини Алмасын әлинә вурараг:

— Алмас, сән дә бу ахшам белә учуб кедәчәксән? — деди.

Алмас кәдәрли бир сәслә:

— Һечликләрә, бошлуглара! — дејә пычылдады.

Фәлакәт фәлакәт үстүндән кәлирди. Полад мә'дәндән чыхдығы күндән бәри ону күлдүрәчәк, севиндирәчәк һеч бир һадисәјә тәсадүф етмәмишди. Јахын-узаг мә'дән мәнтәгәләрини ахтармыш, таныдығы бир чох адамларла көрүшмүш олдуғу һалда ишсиз галмышды. Бу јашда икән атасына јүк олмасы, мә'дән ишләриндә әлдә етдији ихтисас вә мәһарәтин она һеч бир шеј вермәмәси ону дүшүндүрүрдү. Кичиклијиндән голлары арасында севә-севә ојнатдығы, гәлби гәдәр севдији Алмасдан һәмишәлик ајрылачағыны дүшүндүкдә исә һәјат көзүнә нуру сөнмүш күнәш кими көрүнүрдү. Һәлә Алмасла көрүшәркән данышдығы мә'насыз сөзләри хатырладыгча санки ихтисас вә мәһарәтин дә һеч бир шеј вермәмәси ону әзән, варлығыны сарсыдан бу һал узун сүрә билмәзди. Һәр һалда ики шејдән биринә гәрар вермәли иди. Ја Алмаса говушмалы, ја да ондан әл чәкмәли иди! Дахилиндә бир-биринә зидд олан ики гүввә шиддәтли сурәтдә чарпышмаға башлады. Биринчи гүввә она: «сән Алмасы көтүрүб гачмалы, севки-

лисинә говушмалысан!» дејирди. Бу һөкмү верән сәс Поладда бөјүк бир чинајәтдә иттиһам едиләркән мәһкәмә гаршысында е'дам горхусу илә титрәдији заман бәраәт газанмыш адамларда доған бир һал ојатды. Гәлбиндә шәфәгли бир күнәш доғмуш кими бүтүн кәдәри учуб кетди. Ешгинин нурлу шәфәгләри күлүмсәјән көзләриндә, ачыг, саф симасында шән кәпәнәкләр кими учушмаға башлады. О, индијә гәдәр бүтүн өмрүндә бу бир анын она вермиш олдуғу хошбәхтлији һеч заман белә дәриндән дадмамыш вә дујмамышды. Илләрдән бәри севә-севә үмид бәсләдији Алмасына говушачаг, бүтүн өмрүнү онунла бирликдә шән вә бәхтијар кечирәчәкди. Полад бу фикри сон вә гәти бир гәрар кими гаршыламышды. Анчаг ирадәси фәалијјәтә башладығы заман башга бир гүввә она: «дур!» әмрини верди, көрүләчәк ишин сон нәтичәләрини тәсвир едән бир чох мүдһиш вә ганлы ләвһәләри олдуғу кими чанландырмаға вә онун төрәдә билдији фәлакәтләри әсаслы дәлилләрлә исбат етмәјә башлады. Полад әввәлчә бу ачы ләвһәләри сојугганлы гаршылајыб, һәр шеји өз ешгинә фәда етмәк истәди, лакин кет-кедә о ачы ләвһәләри бир-бир зеһниндән кечирди. Бунлар онун бүтүн варлығыны, бүтүн арзу вә истәкләрини алт-үст етди. О инди мәсәләјә бир ашиг һисси илә дејил, һәјатын ачы тәчрүбәләрини дәриндән тәдгиг вә тәһлил етмиш бир мүнәггид кими јанашараг, һәр шеји инчәдән-инчәјә дүшүндү. «Инди ки, бу гәдәр манеәләр вар, мән ешгими гәлбимин ән дәрин кушәләринә дәф едиб, онун парлаг хатирәләри илә јашаја биләрәмми? — дејә өз-өзүнә сөјләди. Өзүнә вердији бу ачы суал кими, бу суала вердији чаваб да ону мәмнун етди.

Башыны ашағы салыб, ачы дүшүнчәләрин ағырлығы алтында гысылараг, мә'јус бир һалда дашын үстүнә отурдугда чијнинә гүввәтли бир әл тохунду вә гулаглары дибиндә:

— Галх! — әмрини верән кәскин вә гәти бир сәс курлады. Башыны галдырыб бахдыгда атасы Аразы көрдү. О ејни сәслә:

— Галх, мискин гарылар кими башыны чијнинә саллајыб дүшүнмә! — деди.

Полад димдик галхды. Араз әлини онун чијнинә вурараг:

— Арутјуновун мә'дәниндә механик јери вар, тез кет, хәбәр тут! — деди.

Полад ајрылыб кетди.

Араз онун далынча:

— Ахшам евә тез кел, Алмасын тојудур, сәни дә чағырыблар, — дејә гышгырды.

Полад чаваб вермәдән јолуна давам етди. Арутјуновун мә'дәниндә она: «Кечикмисән, башга адам көтүрдүләр» чавабы вердиләр.

Полад орадан Ганбајын јанына кетди. О, өзүнү шән көстәрмәјә чалышыр, дејиб-күлүрдү. Лакин дахилиндәки һәјәчан үз-көзүндән сезилирди. Полад бир гәдәр сусуб дүшүнчәјә далдыгдан сонра башыны галдырыб:

— Ганбај, биз јохсулларын ән бөјүк дүшмәни кимдир? — дејә суал верди. Ганбај бу гәфил суала нә чаваб верәчәјини билмәди.

Садәчә күлүмсәјәрәк:

— Нечә? — дејә сорушду.

— Дејирәм ки, биз јохсулларын дүшмәни кимдир?

Ганбај сусуб чаваб вермәди. Полад өзүндән чыхараг гәзәблә:

— Сән дејә билмирсәнсә, мән дејәрәм гулаг ас! — деди.

— Мәни вә мәним кимиләри ишдән ким говур? Саһибкарлар, варлылар. Алмасымы әлимдән ким алды? Варлылар. Бу варлылар бизи инсан јеринә гојмурлар!

Ганбај онун сөзләрини тәсдиг етди, сонра сазы көтүрүб:

— Бүтүн дүнја бизә дүшмән олуб нејләјәчәк? Тәк бу саз бизә дост олсун, чал көрәк, чал! — дејә сазы она узатды.

Полад сазы алыб чалмаға башлады. Дәрд-гүссәләри дағылды.

Нәһајәт, Полад сазы дивардакы мыхдан асыб:

— Ганбај, бу кечә сән мәнә јолдашлыг едә билмәјәчәксән, — деди, — мән Әһмәдлијә кедирәм!

— Нә үчүн?

Һәм кәзмәјә, һәм дә балыг овуна...

— Полад, бу нә сөздүр? Кечә вахты балыг тутмаг олар?

— Ишыг јандырачағам, балыг ишыға кәләр.

— Сәни тәк бурахмарам, мән дә кедирәм, — дејә Ганбај јериндән галхды.

Ахшам Араз Полады чох көзләдисә дә о, кәлиб чыхмадығындан тоја тәк кетди. Күнәш о кечә чох

далғын иди. О, тоҹа кетмәҹиб артырмада отурараг оғлунун ҹолуну көзләҹирди. Онун ана гәлбинә мин бир гара фикир кәлирди.

Араз кеҷә тоҹдан дөндүҹү заман Күнәши евдә ҹалгыз көрүб:

— Сән нә үчүн тез гаҹытмысан? — деҹә сорушду.

Күнәш тоҹа кетмәдиҹини билдирмәк истәмәҹиб өмрүндә илк дәфә олараг ҹалан данышмаға мәҷбур олду:

— Һамы дағылды, мән дә кәлдим,—деҹә ҷаваб верди.

Араз Күнәшин гәлбиндәки сыхынтыны үзүндән, көзүндән, сәсиндән анлады:

— Нә вар? Ҹенә үз-көзүндә булудлар оҹнашыр? — деҹә сорушду. — Тез ол, ҹерими сал!

Күнәш:

— Билмирәм, — деди, — сән дә мәндән нә истәҹирсән? Әл гол-атыб оҹнамаҹаҷағам ки!

Араз ҷаваб вермәдән ҹатағына кириб ҹатды. Күнәш дә ҹатағына кирди, амма көзләринә ҹуху кирмәди. Поладын Ганбаҹкилдә олдуғуну биринҷи дәфә кизли кедиб көрмүшдү; она көрә бир аз раһат иди. Аразы ҹухуҹа вердикдән сонра бир дә Полады ҹолухмаға кетди. Гапы, пәнҷәрәләр бағлы иди. Онларын һара, нә үчүн кетдиҹини дүшүнмәҹә башлады. Башындан мин бир хәҹал кечди. Далғын бир һалда орадан евә дөндү. Араз дуҹмасын деҹә ҹавашҷа ҹатағына узанды. Араз башыны ҹасдыгдан галдырыб:

— О инди балыг овуна кедиб, сабаһа ҹеməҹимиз вар! — деди. Бирдән-бирә гулағынын уҷунда курлаҹан бу сәсдән Күнәш димдик отурду. — Ҹохса киши ҹухуда саҹыглаҹыр? — деҹә, башыны она доғру узадаркән Араз сөзүнү бир дә тәкрар етди, әлавә олараг деди ки, — «Ертәси күнү нә едәҷәксән! — демәҹә горхурам, горхурам ки, деҹәсән ки, кишимә неҹғәмбәрлик верилиб».

— Ҹох, демәрәм, де!

— Ертәси күн довшан овуна кедәҷәк. Бахтымыза раст олса о күн дә довшан кабабы ҹеҹәҷәҹик?

— Нәдән билирсән?

— Өзүмдән, атасынын оғлу деҹил? Сәни алмаға гәрар вердиҹим күнләрдә дәли кими олмушдум. Фикри башымдан дағытмаг үчүн биринҷи күн балыг овуна, икинҷи күн дә довшан овуна кетдим. Үчүнҷү күндән елчи көндәрмәҹә гәрар вердим.

— Бәс нә үчүн елә биринҷи күн елчи көндәрмәдин?

— Горхдум.

— Нәдән?

— Рәдд ҷавабы алмагдан.

— Ҹахшы, рәдд ҷавабы алсаҹдын, неҹләрдин?

— Һеч бир шеҹ ... Ҹохса елә билирсән өзүмү өлдүрәрдим? Дәли олмамышдым, ағлым башымда иди. Мән бүтүн бунлары дүшүндүкдән сонра елчи көндәрәрдим.

Бу сөзләр Күнәшин зеһнини башга фикирләрә доғру чәкди; о бүтүн бу сөзләри өз ганаҷағы илә дәриндән тәһлил едир, руһундакы сыхынты вә кәдәр кет-кедә силинмәҹә башлаҹырды.

Араз о бири бөҹрү үзәринә дөнәрәк:

— Үчүнҷү күндән ағлыны башына ҹығыб ишә кедәҷәк, сән нараһат олма, ҹат!—деди.

Бир аз сонра Араз ҹенә хорулдаҹырды. Күнәш исә чох чалышырды, көзләринә ҹуху кирмәди. Кеҷә ҹарыдан кечмишди. Ҹавашҷа ҹатағындан галхды. Кеҷәнин гаранлығыны ҹара-ҹара Ганбаҹын отағына кәлди. Ичәридә ишыг ҹанырды. Онларын нә етдиҹини билмәк үчүн ҹавашҷа пәнҷәрәҹә дырманды. Артырмадан балыг кабабы биширирдиләр, Полад да сазын телләрини диллəндириб ҹаваш-ҹаваш чалыр; «Мәним көнлүм ачылмаз, гыш, ҹаз ағлар» маһнысыны пәсдән охуҹурду.

Күнәш көзләри ҹашлы һалда евә дөндү. О һәм шән, һәм дә кәдәрли иди. Ичәри кирдиҹи заман чырағын ишығыны бир аз артырды. Әҹилиб ҹохсул ҹатағындан нәһәнк көвдәси илә ҹатан Аразын үзүнә бахды. Араз онун нәзәриндә бу дәфә бамбашга, фөвгәл'адә бир инсан кими көрүнүрдү. Она гаршы олан сәмими ҹолдашлыг һисси о гәдәр чошду ки, кәнч бир гыз ешги илә сарылараг онун үзүндән, көзүндән өпмәк истәди. Анчаг чәсарәти гырылараг мәһчуб вә тутгун бир һалда ҹатағына чәкилди. О, инди Аразла гоншусу Әлисафаны, Аслан бәји, өзү илә Пакизәни гаршылашдырыр: «Бу ҹатан ҹохсул Асланын атылан дырнағыны мин елә шоркөз варлы Аслан бәҹләрә, түлкү Әлисәфалара дәҹишмәрәм», — дејирди.

Инди онун руһундан сыхынты, кәдәр думанлары учмуш, ҹериндә саф шәнлик шәфәгләри оҹнашырды. Бир аз сонра бу дадлы мүһакимә вә дүшүнчәләр ичиндә көзләрини ҹумду.

Сәһәр Полад беш балыгла кәлди. Онлары анасына узадараг:

— Ал,бишир, ҹеҹәк!— деди.

Сонра ичиндән ән јағлысыны ајырыб:

— Буну атам үчүн ајрыча биширәрсән!— деди.

Ертәси күн Полад евә дөнәркән әлиндә бир довшан кәлди. Күнәш довшаны Поладын әлиндә көрүнчә Аразын сөзләрини хатырлајараг јериндә донуб галды. Полад она јахынлашыб:

— Ал, бу да сабаһымызын хөрәји. Сабаһдан ишә кедәчәјәм— деди.

— Һарада?

— Балаханыда!

Күнәш Поладын үзүндә, көзләриндә ојнашан саф шәфәгләри разы бахышларла сүздүкдән сонра үрәјиндә: «Сәнин о бөјүк үрәјинә анан гурбан, киши оғлу кишисән!» — деди.

III

Әлисәфанын евиндә тој һазырлығы кедирди. Бир тәрәфдән Алмасын кизли көз јашлары, бир тәрәфдән дә гудасынын сајмазлығы Пакизәни чох дүшүндүрүрдү. О, балдызы Рәхшәндәјә шикајәтләниб дејирди:

— Ај гыз, адам гыз верәндә өз тајына верәр. Бу нечә гудалыгдыр? Бәј арвады гызы һәлә апармамышдан бизи сајмыр. Гыз кетдикдән сонра бизи һеч гапысындан ичәри дә тојмаз. Елчилијә кәлмәди, нишана кәлмәди, билирәм бу кечә дә гызы апармаға кәлмәјәчәк. Бизи адам јеринә тојмур, гызым јахшыдыр. биз јаман? Ким билир касыб гызы олдуғу үчүн бәлкә Алмасы да һеч сајмајачаг. Бу зүлмлә ки, гызы верирәм, һеч билмирәм бунун ахыры нә олачаг? Бу гызын күнү гара олса, ачкөз гардашынын башында тәрс дәјирман ишләдәчәјәм. Бах, дејирәм сәнә, валлаһ она күн вермәјәчәјәм. Једијини, ичдијини бурнундан төкәчәјәм.

Рәхшәндә она үрәк-дирәк верди:

— Һумај дејир ки, нахошдур, она көрә кәлә билмәјиб.

— Ај гыз, бунлар һамысы кәләкдир. Мән башыма кәләни билирәм, гардашын Алмаса бир дағ чәкди ки, өлүнчә јадындан чыхмајачаг.

— Нә дағ чәкди? Ај гыз, нијә белә данышырсан? О да истәјир ки, өвлады хошбәхт олсун.

— Хошбәхт етдији көрүнүр, өзүнү сајмајан, гызымы һеч сајмајачаг. Ким билир о әјрибурун Гәмәр јазыг гызын башына нә ојун ачачаг? Гудурғанын биридир, һеч кәси бәјәнмир.

— Сән индидән ағзыны пислијә ачма. Гонаглар кәлән вахтдыр, галх ишинин далынча ол!

Әлисәфа о кечә тоја ән јахын гоһум-гардашыны, бир дә гоншусу Аразын аиләсини чағырмышды. Гонаглар бир-бир јығылды. Гармон чалан Күлпәри мәчлиси гызышдырыр, гадынлар, гызлар ојнајыр, һамы шән көрүнүрдү. Јалныз Алмас дәһлиздә јаралы гуш кими бир бучаға гысылыб чырпынырды. Ону нә гәдәр хына јахмаға, дуваға чағырдылар кетмәди. Анасы кәлди, бибиси кәлди, јенкә кәлди јенә кетмәди. Ахырда анасы онун голундан тутуб:

— Бизи халг ичиндә биабыр етмәк истәјирсән? Галх дејирәм сәнә! — дејә өзү илә көтүрүб, јенкәнин әлинә тапшырды. Онун көз јашларына бахмајараг, кәлин палтарыны кејиндириб, хынаја отурдулар. Јенкә бир каса хына ислатды. Кәлинин бир овчуна бир гәдәр хына гојуб овчуну јумду. Кәлинә вә гонаглара:

— Аллаһ мүбарәк еләсин, боја, баша чатсынлар, гоша гарысынлар, оғул-гызыныздан көрәсиниз! — дејә хејир-дуа верди.

Оғлан адамлары кәләнә јахын Алмасын башына гырмызы түл салыб, дуваға отуртдулар. Бир саат сонра башда Һумај олмагла оғлан адамлары кәлди. Варисин анасы Гәмәр јенә кәлмәмишди. Пакизә ачығындан дилдодағыны чејнәјирди. О өзүнү мәтбәхә салыб, ики әли илә дизләринә вура-вура:

Ваj, өз әлимлә баламы бәдбәхт еләдим. Баисин еви јыхылсын, — дејә ағлајырды.

Рәхшәндә ону зор-күч сакит едиб, мәтбәхдән чыхартды. Пакизә көз јашларыны силә-силә:

— Гызы өзүн апарачагсан. Бу ишин һамысыны о гудурған әјрибурун Гәмәрин бир-бир овчуна гојарсан. Күнәш демишкән, донузун да јағы чохдур, нәјә кәрәк. Бәј оланда нә олар. Де көрүм, атасы атамдан артыгдыр, анасы анамдан?

Гонаглара шәрбәт пајландыгдан сонра оғлан адамлары галхды. Алмас мејит кими иди. Әлисәфа гызына хејир-дуа вердикдән сонра Алмасын ики голуна кириб, сүрүјә-сүрүјә апарараг фајтона отуртдулар. Оғлан адамларындан бири кәлинин сағына, бири солуна кечди. Јенкә дә әлиндә јанан бир шамла гызын габаг тәрәфиндә отурду. Рәхшәндә оғлан адамлары илә о бири фајтона минди. Фајтонлар һәрәкәт етди.

Гызы чохдан Аслан бәјин евинә кәтирмишдиләр. Варис кәлиб чыхмамышды. Ону чох көзләдиләр. Јенкә ики-үч дәфә дилә кәлдикдән сонра Аслан бәјлә кичик гардашы Рүстәм бәј ики-үч дәфә һара исә телефонла зәнг етдиләр. Варисин башы клубда гумара гызышмышды. Ону бу кечә танымадығы адамлар ојуна чәкмишди. Ојунун үчүнчү әлиндә гумарбазлардан Зејнал адлы бир нәфәр Вариси јаман тәһгир етди. Вариси зор-күч сакит етдиләр. Ојун давам етдикчә араларында бир-биринә гаршы кин вә интигам һисси шиддәтләнмәјә башлады. Варис Зејналын онунла давам едән вә кет-кедә шиддәтләнән бу кинин сәбәбини чох дүшүндү. Лакин бир шеј баша дүшмәди. Нөвбәти ојунларын бириндә Зејнал банка бир бешјүзлүк атыб, карты гарышдыра-гарышдыра:

— Ешшәјин арпасы чох дүшәндә шыллаг атан кими, бә'зән ушаг-мушағын да пулу артыг оланда, о гәдәр гудурур ки, һеч кәси сајмыр, кишисинин јанында арвадына саташыр, һамыны өзү кими сарыгулаг билир! — дејә она сөз атды.

Бу сөзләрин она аид олдуғуну јәгин едән Варис дүшүнүб, мәсәләни дәрһал хатырлады. Зејналын үч күн әввәл казинода бир гызла она јахын столда отуран адам олдуғуну билди. Гыза бир нечә дәфә көз-гаш етдији вә сөз атыркән Зејналла сөз-сөзә кәлдији, стол башындан галхаркән Зејналын: «Јахшы, сәнинлә көрүшәрәм!» — дејә ону тәһдид етмәси бир-бир јадына дүшдү. О инди тикан үстүндә отурмуш кими иди. Бир-ики дәфә ојундан галхмаг истәдисә дә Зејнал е'тираз едиб:

— Ојуну баша вурмалысан! — дејә ону јериндә отуртду. Ону кечә саат үчдә бурахдылар. Варис гапыдан чыхыб, пилләкәнләри дүшүркән Зејнал:

— Еј, кетмә, дур көрүм нә дејирсән? — дејә ону чағырды.

Варис сајмајыб, пилләкәнләри енмәкдә давам етди.

Зејнал јенә гышгырды:

— Еј, сәнә демирәм, дур! Јохса вурарам!

Зејналын онунла һесаблашмаг истәдијини билдији үчүн Варис дајанмады, даһа да сүр'әтлә кетмәјә башлады. Јалныз лап ашағы чатдыгда Заманын гапы ағзында олдуғуну зәнн едәрәк үрәкләнди.

Кериjә дөнүб:

— Әдә, сән мәндән нә истәјирсән? Сән ким, мән ким? Кет, ангыр, тајыны тап! — дејә јухары гышгырды.

Варис Зејналы јахындан танымыр, гочу Тејмурун ән јахын досту олдуғуну билмирди. Зејнал она јанашыб:

— Сәнин кими годуглар ангыранда дамғаламаг лазымдыр, — дејиб, она бәрк бир шиллә илишдирди. Варис ону сөјә-сөјә:

— Заман, Заман! — дејә гышгырмаға башлады. Заман адыны ешитчәк Зејналын чанына горху дүшдү, тез маузерини чыхарыб, һазыр дурду. Варис онун маузерини чыхардығыны көрмәјиб, гапыдан чыхаркән:

— Ешшәк оғлу ешшәк, дајан, сәнин башына көр нә кәтирәчәјәм, — дејә сөјдү. Зејналын көзләри кәлләсинә чыхды, бүтүн бәдәни титрәди, биихтијар Вариси нишан алды. Күлләнин атылмасы илә Варисин јерә јыхылмасы бир олду.

Клуб ағзында дуран гапычы горхуб дивар дибинә чәкилди. Зејнал бир ан арадан чыхараг, өзүнү јухарыја кедән дар бир күчәјә вурду. Бу заман әввәлчә гапычы, сонра Заман јетишди. Варис јердә узаныб јаваш-јаваш:

— Мәни евимизә апарын! — дејә уфулдајырды. Заман ким тәрәфиндән вурулдуғуну сорушанда, Варис јавашча:

— Зејнал адлы бири вурду, — дејә чаваб верди. Заман чох чалышдыса да Варисдән әтрафлы мә'лумат ала билмәди, чүнки данышмаға артыг һалы галмамышды. Ону фајтона гојуб апардыглары заман Варис јолда өлдү.

Фајтонун јахынлашдығыны көрәнләр бәји гаршыламаг үчүн севинчлә тәләсик бајыра чыхдылар. Биринчи олараг анасы Гәмәр фајтона јахынлашды. Бир аз сонра онун:

— Ваj, јазыг балам, ваj! — бағыртысындан һамы өзүнү итирди. Ичәридә галанлар да өзләрини бајыра атдылар. Варисин мејитини фајтондан дүшүрүб кәтирәнләр:

— Мејити һара гојачағыг? — дејиркән, Гәмәр һычгыра-һычгыра:

— Апарын өз бәј отағына! — дејә гышгырды. Мејити бирбаш бәј отағына кәтирдиләр. Сачларыны јола-јола оғлуну охшајыб ағлајан Гәмәр Алмасы көрүнчә:

— Бу кәлинин ајағы гурусун, мәним очағымы сөндүрдү. Ону мәним евимдән тез чыхарын, көзүм көрмәсин! — дејә дәли кими бағырды.

Рәхшәндә сәһәр тездән Алмасы көтүрүб, кәндә гајытды.

Сон заманлар дүшмәнләрдән горумаг үчүн Вариси көздән гојмајан Заман Зејналы јахшы таныјырды. Онун Тејмур бәјин јахын досту олдуғуну билдијиндән горхараг сәс чыхармајыб, Варисин Зејнал тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү кизләтди. О, Аслан бәјә дејирди:

— Нә гәдәр чалышырамса, Варисин гатилини тапа билмирәм. Бу мәнә бөјүк дәрд олубдур. Ону ким өлдүрә биләр?

Аслан бәј гашларыны чатараг:

— Мән өз дүшмәними таныјырам, — деди. — Нишанлысыны оғлума алдығым үчүн Вариси Аразын оғлу Полад өлдүрмүшдүр.

Заман Аслан бәјин сөзләрини тәсдиг етди:

— Еләдир ки, вар, Поладдан башга ону ким өлдүрә биләр?!

Араздан интигам алмаг үчүн бу һадисә Аслан бәјин әлиндә ән мүнасиб бир васитә олду. О, Полады бир гатил кими мәс'улијјәтә чәлб етмәклә һәм оғлунун ганыны алачаг, һәм дә она дағ чәкән Араздан әвәз чыхачагды. О «јох, мән бу дәрдә таб кәтирмәрәм» — дејә Полады арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә башлады вә сабаһысы күн Варисин Полад тәрәфиндән өлдүрүлмәси һаггында мәһкәмәјә әризә верди.

Алмас атасы евинә гајытдыгдан сонра күнү тамам гара олмушду. Онун үзү күлмүр, үрәји ачылмыр, утандығындан һеч бир јерә кедиб-кәлмирди. Полад исә бир тәрәфдән севинир, өз севкилисинә, пак вә тәмиз Алмасына говушмаг үмиди илә јашајыр, о бири тәрәфдән гаршыда Аслан бәј кими бөјүк бир манеә олдуғуну дүшүнүрдү.

Һава гаралмаг үзрә иди. Күнәш һәјәтдә ешәләнән тојуглары «киш-киш» едәрәк һинләринә салмаға чалышырды. Бу заман Полад јорғун-арғын һәјәт гапысыны ачыб ичәри кирди. Сағлам вә гүввәтли олмасына бахмајараг, 12 саатдан артыг давам едән ағыр вә мәшәггәтли иш ону бәрк јормушду. Бир мүддәт анасынын тојуглары говаламасына тамаша етмәк үчүн гапы ағзында дајанды. Күнәш тојуглары һинә салыб кери дөнәркән гапы ағзында дајанан Полады көрдү. Нә исә демәк истәјирди ки, Поладын кур сәси она сөзләрини билдирмәјә имкан вермәди:

— Ана чан, биз фәһләләр дә елә сәнин бу тојугларын

кими бир шејик, — деди. — Сәһәр тездән ишә, гаш гараланда тәзәдән һинә.

Јарычидди, јарызарафатла, лакин үрәк јанғысы илә дејилмиш бу сөзләр Күнәшин ана гәлбини јарпаг кими әсдирди. Бир анда оғлунун тәмиз, саф мә'нәвијјаты, мәрдлији, ишә, әмәјә олан мәһәббәти, гајғыкешлији, талесиз севкиси көзүнүн өнүндән кечди, һиндән чох да сечилмәјән дахмаја кирмәкдә олан оғлуна јазыг-јазыг бахараг:

— Нејләк, бала, чарәмиз нәдир? — деди. — Сизи бу күнә гојанлары көрүм јерин тәкинә батсынлар.

Күнәш тәләсик Поладын јемәк сүфрәсини һазырлады. Биширдији хөрәкдән бир габ төкүб, сәлигә илә сүфрәјә гојду. Полад әл-үзүнү, бојнуну јудугдан сонра сүфрә башында отурду. Әлини јеничә јемәјә узатмышды ки, һәјәт гапысы шиддәтлә дөјүлмәјә башлады. Јад адамын вурмағына бәнзәдији үчүн гапыја Полад өзү кетди. Полады үч полис нәфәри гаршылады. Онлардан бири:

— Полад Араз оғлу бурада олурму? — дејә сорушду.

Полад:

— Бурада олур, мәнәм, — дејә чаваб верди.

— Елә исә тез ол, сән бизимлә кетмәлисән!

Өзүнү итирмиш Күнәш Полада мачал вермәдән мәғрурчасына вә нифрәт долу бир сәслә:

— О һеч бир јерә кетмәјәчәк, — дејә чығырды, — күнаһы нәдир?

— Мане олма, гој кејиниб, тез кәлсин, күнаһыны исә сонра биләрсән, — дејә јенә һәмин полис чаваб верди.

Күнәш бу охун һарадан атылдығыны чох көзәл билирди, оғлунун һеч нәдән шәрә салынмасы ону јандырырды. О инди бүтүн гүввәти илә гышгырараг:

— Ону нә дејиб апарырсыныз, мән оғлуму сизә вермәрәм, онун тагсыры нәдир?! — дејә әлләрини дизләринә чырпыр, илан кими гыврылырды. Лакин нә Күнәшин чығыр-бағыры, нә дә һасарын о тәрәфиндәки бир дешикдән бу һадисәни сејр едән Алмасын һычгырыглары Полады хилас едә билмәди. Полад кејиниб, полисләрлә бирликдә кетди. Алмасын о бири һәјәтдән ешидилән һычгырыглары өз баласынын талесиз һәјаты үчүн Күнәшин учалан фәрјадларына гарышды. Күнәшә анчаг Поладын кедәркән сөјләдији сөзләр тәсәлли верирди.

— Ағлама, ана, сәбир елә, кеч-тез һагг өз јерини тапар. Асланбәјләрин пул күчүнә дүзәлтдикләри чинајәтләр исә әвәзсиз галмаз. Бизим бу инсан гатилләриндән интигам алачағымыз күн узаг дејил!

ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ

Тәбиәт јорған кими үстүнә чәкмиш олдуғу гаранлыг, тутгун, булудлар алтында һәзин-һәзин мүркүләјир, һәр тәрәф, һәр шеј сәссиз, дилсиз бир сүкут ичиндә динчәлирди. Узагда јанан мајакын прожектор кими дәнизә доғру узанан сарымтраг титрәк ишығы далғаларын кениш голлары арасында әриjиб кедирди. Јалныз Хәзәр дәнизинин јорғун гафилә кими тәнбәл аддымларла ирәлиләjиб, гајалара сакитчә чапараг, кери дөнән далғачыглары, гаја үстүндә отуруб, көзләрини дәнизин узаг әнкинликләринә дикән үч нәфәрин данышығы бу мүркүләjән сүкуту парчалајырды. Онлардан бир гәдәр аралы јарыја гәдәр саһилә чәкилмиш кичик бир гајыг, бир аз узагда исә ики атлы араба дурурду. Јан-јана отурмуш көлкәләрдән бири дејирди.

— Нә үчүн бу вахта гәдәр кәлиб чыхмады? Кәминин гаранлыгда башга саһилә чыхмасындан горхурам.

— Горхма, мән о лосманы таныjырам. О, дәнизин көһнә гурдудур. Һәр jерини гарыш-гарыш таныjыр.

— Һәр нечә олса кәлиб чыхачаг. Мәни анчаг башга шеј дүшүндүрүр.

— Нә?

— Ону арабада бурадан апармаг. Гаровулчулар ичиндә хәфиjjәләр вардыр. Онлар иjи дуjсалар...

— Горхма, мән она чохдан тәдбир дүшүнмүшәм. Ону хәстәдир, — дејә арабанын ичинә узадарыг, үстүнә бир јорған да саларыг, сорушан олса, Шүвәландан кәлирик, азарлыдыр, хәстәханаја апарырыг, — дејиб бир төвр инандырарыг. Бир дә ки, јолда өз гаравулчуларымыз да бизә чох көмәк едәчәкләр.

Онлардан бири ајаға галхыб, узагда онлара доғру кәлән бир кәмини әли илә көстәрәрәк, севинә-севинә деди:

— Одур, өзүдүр, кәлир, кәлир!

О бири ики нәфәр дә галхды. Онлар узагда көрүнән вә кет-кедә јахынлашмагда олан кәмидән көзләрини ајырмырдылар.

— Сағ олсун Гара лосман. Елә бил кәмијә ганад верибдир, кәми дәниз үзәриндә гуш кими учур.

— Сән гајығы һазырла!

— Мән һазырам, сән арабаны сазла, — дејә о бириси гајығын ипини гајадан ачды, ону суја тәрәф итәләjиб, чәлд ичинә атылды, күлә-күлә:

— Мән кетдим, јолдашлар, һәләлик сағ олун! — дејә күрәкләри ишә салды.

Саһилдә галан ики нәфәр көзләрини јахынлашан кәмидән узаглашан гајыгдан ајырмајыб, икисинин бир-бириня чатмасыны сәбирсизликлә көзләjирдиләр. Онлардан бири:

— Сән бу пәһләван Аразын бир гајыг сүрмәсинә бах, елә бил учур, учур!

— Јахынлашырлар, јахынлашырлар... Кәми дајанды. Һејфи ки, гаранлыгдыр, ајдын көрүнмүрләр.

— Мән дә ајдын көрмүрәм. Анчаг дејәсән һәлә јан алмамышдыр.

— Нечә јан алмамышдыр? Бәс онда нә үчүн кәми тәрпәнмир?

Һәр икиси әлләрини гашлары үстүнә гоjуб, диггәт вә марагла бахырды. Гајыг кәмидән ајрылды.

— Кәлирләр, кәлирләр... сән арабаны сазла!

Бир аз сонра гајыг саһилә јан алды. Саһилдәкиләр:

— Хош кәлдин, Азад, — дејә гајыгдан саһилә сычраjан адамла көрүшдүләр.

— Даныш көрәк нә вар, нә јох? Ишләриниз нә һалдадыр?

— Јаваш, јаваш, ајаг сәси кәлир.

Һамысынын нәзәри сәс кәлән тәрәфә дикилди. Бир аз узагда бир көлчә саһил боју илә онлара доғру ирәлиләjирди.

— Һәр һалда бу дост адама охшамыр.

— Еһтиjатлы олмаг лазымдыр, бу jәгин мајак гаровулчусудур. Көрүнүр, гајығын саһилә чыхдығыны көрмүшдүр... Азад, сән гајанын архасына кеч!

— Бәс сиз?

— Биз өз ишимизи билирик.

Бу заман көлкә узагдан чығырды:

— Еj, кимсиниз?!

Араз таныш бир адам кими уча бир сәслә:

— Горхма, балыгчыjыг, — деди.

— Көлкә, әлиндә түфәнк јахынлаша-јахынлаша:

— О гајыг киминдир?

— А киши, түфәнкини бир ашағы сал, кәл көрүм сән кимсән?

— Сиз көзүмә ала-була көрүнүрсүнүз. Бу гајыг бизим мајакындыр. Дүзүнү дејин көрүм кәмидән гајыға алдығыныз адам кимдир?

751—12

— Ким олачаг, бизим кими бир адам.

— Алдада билмәзсиниз. Әлләринизи јухары галдырын!

— А киши, јолкәсән гулдур дејилик. Јахын кәл, нәдән горхурсан?

— Мәни анам горхаг доғмамышдыр, икидин икиддән бир еһтијаты артыгдыр, дејәрләр. Сиз јахшы јуванын гушуна охшамырсыныз, дејин көрүм, кимсиниз? Һардан кәлиб, һара кедирсиниз!

— Биз јахын бағларданыг. Ахшамдан бураја балыг овуна кәлмишик. Кечәни дә бурада галмаг истәјирик.

— Јалан дејирсән. Лап јалан дејирсән. Силаһынызы атын јерә, әлләринизи галдырын. Јохса вурдум.

Араз кур сәслә:

— Силаһымыз јохдур, әлләримизи галдырырыг, кәл көрүм биздән нә тапачагсан?

Аразын ишарәси илә һамы әлини јухары галдырды. Көлкә шүбһәли адамлара јахынлашды, онлары гаранлыгда бир-бир көздән кечиртди:

— Кимин јарағы вар, десин, јохса...

Араз ики әлини һаваја галдырыб, көлкәјә тәрәф кедәрәк:

— А киши, бу мән, бу сән, истәјирсән ахтар, биздә силаһ нә гајырыр...

Көлкә бир аддым чәкилди. Гаранлыгда Аразын дағ көвдәсинә диггәтлә бахдыгдан сонра:

— Јахын кәлмә, вурарам, — деди: Сонра башыны кери дөндәриб учадан:

— Мүслүм, Мүслүм! — дејә бағырды.

Араз фүрсәтдән истифадә едиб, алычы гуш кими онун үстүнә атылды. Түфәнкин лүләсиндән тутуб бүтүн гүввәти илә өзүнә тәрәф дартды. Көлкә үзүгојлу јерә јыхылыб:

— Мүслүм, Мүслүм! — дејә бағырмаға башлады.

Араз түфәнки бир тәрәфә туллајыб, ики әли илә онун боғазындан јапышараг:

— Чығырма, сәсини чыхартсан, әлимдә өләчәксән. Инди де көрүм сән кимсән? — дејә сорушду. О бирдән-бирә бүтүн гүввәси илә дартыныб, Аразын әлиндән чыхды, ачыглы сәслә:

— Әдә, донуз оғлу, мәни боғурсан? Зөһрабы боған һәлә анасындан олмамышдыр, — дејәрәк арха чибиндән маузерини чыхартды. О, тапанча илә нишан алмаг

истәркән Аразын нишан алдығы тапанчадан ачылан күлләнин зәрбиндән сәндәләјиб ики-үч аддым кери чәкиләрәк, ајаг үстә дура билмәјиб јерә јыхылды. Күллә онун лап үрәјинин башындан дәјмишди. Араз үзүнү јолдашларына чевириб:

— Билирсинизми бу һансы Зөһрабдыр? — деди. — Шүвәланда бизим өзәк катибини өлдүрән вә болшевик јолдашларымызы һәдәләјән Зөһраб!

Онлар гајыгдакы ичи китабла долу јешикләри дашыјыб, сәлигә илә арабаја јығдылар. Сонра Араз јолдашларынын көмәји илә мејити көтүрүб гајыға атды. Гајығы дәнизә доғру итәләјиб:

— Ал, бу сән, бу да сәнин гајығын! Инди һара истәјирсән кет, — деди.

Арабаны дөшәјиб Азады хәстә кими ораја узатдылар. Аразын ишарәсиндән сонра араба һәрәкәт етди.

Араба кечәнин гаранлығында Бакы кәндләринин дизә гәдәр чыхан гумларыны јара-јара ирәлиләјир, һәрләнән чархларын аһәнкдар сәси дәрин сүкут ичиндә јатан тәбиәтә лајла чалырды.

Азад Һәштәрхан сәфәриндән хејли данышды. Азадын Һәштәрхан фәһләләри арасында, дәрнәкләрдә апардығы сөһбәтләрин, Бакы фәһләләринин ингилаби мүбаризәсиндән данышдығы сәһнәләрин бөјүк руһ јүксәклији илә гаршыланмасы Араза хүсуси хош тә'сир етди. Сонра Азад орада Петербургла әлавә сахлајан ингилабчыларла көрүшдүјүнү, тәблиғат ишини күчләндирмәк үчүн ингилаби әдәбијјат кәтирдијини сөјләди. Араз да она сон һадисәләрдән, тәшкилатын ишләриндән данышды. Араларында кедән сөһбәт, суал-чаваб о гәдәр мараглы иди ки, јолун узаглығыны дујмадан Бинә кәндинә јетишмишдиләр. Арабачы атлары дајандырыб:

— Араз, ашағы јолдан сүрүм, јохса јухары јолдан? — дејә сорушду. Арабадакылар:

— Јухары јолдан, јухары јолдан. Ванја бизи орада көзләјир, — дејә јерләриндән сәсләндиләр.

Араба јенидән һәрәкәт етди. Бир гәдәр кетдикдән сонра шәртләнмиш олдуглары јердә Ванја онлары гаршылады. Азадла көрүшдүкдән сонра о, Араза араба илә кетмәсини тапшырды. Азады исә евләринә гәдәр өзү өтүрәчәјини билдирди. Арабадан дүшәркән Азад тапшырды ки, јешикләри мөһкәм јердә кизләтсинләр.

Араз күлә-күлә:

— Хатирчәм ол, о хүсусда тәдбир көрүлмүш, ehтижатлы јерләр hазырланмышдыр, — дејә чаваб верди. Худаhафизләшиб ајрылдылар.

Араба мә'дәнләрин ичиндән кечирди. Арабир буруглары арасындан ики-үч силаhлы адам чыхыб онлары гаршылајыр, јолларын горхусуз олдуғуну сөјләјиб, арабаны о бири гаровул мәнтәгәсинә гәдәр өтүрүрдү.

Бир аз сонра араба бирмәртәбәли кичик бир евин гаршысында дајанды. Бу, фәhлә Ивановун еви иди. Илк хоруз баны башламыш, hава јаваш-јаваш ағарырды...

Азад Һәштәрхан сәфәриндән гајытдыгдан сонра тәшкилатын фәалијјәти даhа да чанланды. Тәблиғаты кенишләндирмәк, тәшкилат үзвләрини габагчыл фәhләләр hесабына артырмаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлдү. Бу мәгсәдлә Азад узаг, јахын гәзалара кедир, кәндләрдә өзәкләр тәшкил едирди.

Кизли тәшкилат ишләриндә фәал чалышмаг, нүмајиш вә тә'тилләрдә иштирак етмәк, ингилаб рәhбәрләринин одлу нитгләрини ешитмәк нәтичәсиндә Араз мәтин бир болшевик олмушдур. О инди партија тәшкилатынын көстәриши илә тәhким олундуғу фәhлә дәрнәкләриндә чалышыр, јери кәлдикдә натигләрин чыхышларында ешитдикләриндән, ширин-ширин данышырды.

Бу илләр Бакы комитәси партијанын мөhкәм вә е'тибарлы бир галасына чеврилмишди. Болшевикләрин кетдикчә артан нүфузу, фәhлә тәшкилатларынын мөhкәмләнмәси вә кенишләнмәси Бакыда hөкумәт мә'мурларыны, јерли нефт саhибкарларыны горху вә hәјәчан ичиндә бурахмышды. Одур ки, онлар иртича гүввәләринә архаланараг, ингилабчылара диван тутур, нүмајиш вә тә'тилләри амансызчасына јатырыр, фәhлә hәрәкатынын әзәмәти гаршысында сарсылан чаризми бир аз да јашатмаг үчүн hәр чүр чинајәтә әл атырдылар. Чәза тәдбирләри, тә'гиб вә hәбсләр фәhләләрин гәзәбини даhа да артырырды. Бакы фәhләләринин мәhәббәтини газанмыш Ханлар Сәфәрәлијевин өлдүрүлмәси хәбәри исә әсарәт вә зүлм алтында әзилән күтләләрин мүтләгијјәтә нифрәтини даhа да артырды. Бакынын бүтүн рајонларында бу ганлы чинајәтә чаваб олараг, тә'тилләр кечирилмәјә башлады. Ханларын дәфни исә гүдрәтли халг нүмајишинә чеврилди.

Ханларын өлдүрүлмәси хәбәрини ешидән кими Азад тәшкилат үзвләринин тә'чили ичласыны чағырды. Ичлас-

да Ханларын дәфниндә иштирак етмәк үчүн Азад вә Ванјанын рәhбәрлик едәчәји 30 нәфәрдән ибарәт бир нүмајәндә hеј'әти ајрылды. Һөкумәтин бу ганлы тәдбиринә чаваб олараг Сураханыда да кениш тә'тил кечирилмәси гәрара алынды. Партија тәшкилаты бу тә'тилә Аразын башчылыг етмәсини мәсләһәт көрдү. Тәшкилат тә'тилә hазырлыглы кәлмәк, әлдә олан силаhын инанылмыш фәhләләр арасында пајламаг hаггында көстәриш верди.

Сураханы мә'дәнләриндә чалышан фәhләләр сәhәр тездән иши атыб бир күн әввәл тә'јин едилмиш јерә јығышмышдылар. Бә'зиләринин әлиндә силаh парлајырды. Һамыдан әввәл кәлмиш Араз чәлд ораја-бураја јүјүрәрәк көстәришләр верир, тә'тилин мүтәшәккил кечмәси үчүн тәдбирләр көрүрдү. Әлләрдә сәhәр нәсиминин аста-аста әсдирдији шүарларда: «Ханларын гатилләринә өлүм!», «Рәдд олсун мүтләгијјәт!» сөзләри јазылмышды.

Бир аз сонра Аразын хүсуси ишараси илә дәниз кими далғаланан инсан күтләси hәрәкәтә кәлди. Тә'тилчиләр «Интернасионал» охуја-охуја јары палчыг, јары дашлы шосе илә ирәлиләјиб, нефт буруглары арасында јерләшән бөјүк бир мејданчаја топландылар. Бура сары киллә өртүлмүш, гара нефт чухурлары илә долу бир сahә иди. Нефт саhибкарларынын конторлары да әсасән бу арада иди.

Чох чәкмәди ки, Араз фәhләләрин өзләри илә кәтирдији күрсүнүн үстүндә көрүндү. Фәhләләр ону бөјүк севинчлә гаршылајырдылар. Аразын кур сәси ешидилдикдә hәр јерә дәрин бир сүкут чөкдү. Араз Ханлар Сәфәрәлијевин вәhшичәсинә өлдүрүлмәсинә е'тираз әламәти олараг Сураханы фәhләләринин кечирдикләри митинги ачыг е'лан етди. Илк сөз фәhлә Иванова верилди. Ивановун күрсүдә көрүнмәсини фәhләләр алгышла гаршыладылар. Иванов үзүнә төкүлмүш сары сачларыны әли илә јухары галдырараг, гәзәб вә нифрәт долу бир сәслә данышмаға башлады. О, фәhләләрин јахын досту Ханлары өлдүрәнләрә, бу чинајәти тәшкил едәнләрә нифрәтләр јағдырараг, нитгинин сонунда бүтүн фәhләләри бирләшдирмәјә, зүлм вә әсарәт дүнјасыны јыхмаға чағырыб деди:

— Јолдашлар, биз Бакы порлетарлары, истисмарчыларла мүбаризәдә hәлак олан достларымызын хатирәси-

ни һәмишә әзиз тутмалы, јадда сахламалыјыг. Севимли Ханларын хатирәси һәмишә үрәјимиздә јашајачагдыр. Ханларын гатилләринә өлүм!

Натигин сон сөзләри тә'тилчиләр арасында бомба кими партлады. Алгыш сәсләри көјләрә учалды. Ивановдан сонра даһа бир нечә фәһлә чыхыш етди. Митинг ади гајда үзрә давам едирди. Көрдүјү тәдбирләрин јахшы бәһрәләр вердији Аразы чох севиндирирди. Инди сон сөз дејиб митинги бағламаг, тә'тили давам етдирмәк лазым иди. Сон натиг нитгини битирдикдән сонра Араз күрсүјә галхараг, данышмаг истәјиркән фәһләләрдән бири онун бозармыш шалварындан тутуб дарта - дарта:

— Араз, Араз, бурда бир гадын сәни ахтарыр, — дејә Аразы сахлады. Араз ган - тәр ичиндә она доғру кәлән гадыны көрдү. Дәрһал күрсүдән дүшдү. Гадын тәләсик Араза јахынлашараг:

— Бу тә'тилчиләрә сизми рәһбәрлик едирсиниз? — дејә сорушду:

Араз:

— Јох, бу тә'тили фәһләләрин өзләри тәшкил едиб, — дејә чаваб верди.

— Елә исә тез дағылмағы мәсләһәт көрүрәм. Тә'тили дағылтмаг үчүн силаһлы дәстәләр кәлир.

Хәбәрдарлыг үчүн кәлән гадын Танја иди. О, зор - күчлә бојнуна гојулан часуслуг вәзифәсинә дәрин бир нифрәт бәсләјирди. Онун бүтүн фәлакәтләринә сәбәб олан бир дөвләтин хејринә чалышмаг, јүксәк әмәлләр уғрунда мүбаризә едән фәһләләрә гаршы мүбаризә апармаг, онлара тәлә гурмаг Танјаја мә'нәви бир әзаб верирди. Одур ки, о бу вәзифәјә гәбул едилән күндән фәһләләрә јахынлашмағы, онлара көмәк етмәји гәрара алмышды. Лакин буну һәјата кечирмәк чох чәтин иди. Она һеч ким инанмазды. Буна көрә Танја өз иши илә ингилабчылара көмәк етмәјә чалышыр, онлара садиг вә дост олдуғуну сүбут етмәк үчүн фүрсәт ахтарырды. Жандарм идарәсинин рәиси Миша илә ону чағырыб Сураханыда һазырланан тә'тили боғмаг үчүн көндәрилән полис дәстәләри илә кетмәји тапшыранда Танја өз фәдакарлығыны анчаг инди јеринә јетирә биләчәјини дүшүнүб, өзүнү шәһәрдән тез бура јетирмишди.

О, тә'тили боғмаг үчүн көндәрилән полисләрин сајыны вә дөјүш планларыны Араза әтрафлы данышды. Онун дедији сөзләр о гәдәр сәмими вә үрәк чырпынтысы илә

сөјләнмишди ки, она инанмамаг мүмкүн дејилди. Араз бу садә, лакин чәсарәтли гадына тәшәккүр едиб, онун әлини бәрк - бәрк сыхараг јенидән күрсүјә галхды. Онун күрсүдә көрүнмәси илә әтрафа дәрин бир сүкут чөкдү. Чох чәкмәди ки, Аразын әзәмәтлә курлајан сәси ешидилди:

— Јолдашлар! Чар гулдурлары тәрәфиндән әзиз достумуз Ханларын өлдүрүлмәси биз фәһләләри һәддиндән артыг кәдәрләндирмәклә бәрабәр мүтләгијјәтә гаршы гәзәбимизи бир гат да артырды. Биз инди өз мүбаризәмизи мәрдликлә давам етдирмәлијик. Һеч бир һәдә, тәһлүкә бизи горхутмамалыдыр. Чаризм Ханлар кими оғуллары арадан чыхармагла сыраларымызы зәифләтмәк истәјир. Лакин о бу арзусуна чата билмәјәчәкдир!

Араз гәзәб вә һәјәчаныны һеч чүрә сөндүрә билмирди. Танјанын вердији хәбәр исә ону горхмаз бир аслана дөндәрмишди. Белә бир руһда да о һәрарәтли нитгинә давам едирди.

— Әзиз достлар! Елә бу дәгигә алдығым мә'лумата көрә јерли һөкумәт тә'тили јатырмаг үчүн бура силаһлы дәстәләр көндәрмишдир. Онлар тә'тилчиләрә диван тутмаға чалышачаглар. Биз һөкумәтин бу ганлы тәдбирләринә өз күчүмүзлә, гүввәтимизлә чаваб вермәлијик.

Тә'тилчиләр:

— Доғрудур! Доғрудур! — дејә гышгырдылар.

— Биз өз күчүмүзү көстәрмәлијик. Биз, бу инсан дүшмәнләринә билдирмәлијик ки, Ханлар кими достларымызы өлдүрмәк онлара учуз баша кәлмәјәчәкдир.

Араз сон сөзләрини дејиб јеничә гуртармышды ки, шосе јолу илә ирәлиләјән полис дәстәләри көрүндү. Онларын арасында солдатлар да нәзәрә чарпырды. Онлар бирбаш митингин топландығы јерә доғру ирәлиләјирдиләр. Белә бир вәзиҗјәтдә тә'тилчиләрә үрәк-дирәк вермәк, тә'тили давам етдирмәк лазым иди.

Бүтүн тә'тилчиләрин нәзәрләри кәлән полис дәстәләринә дикилдији бир вахтда Аразын кур сәси ешидилди:

— Јолдашлар, тә'тилимиз давам едир, атәшә атәшлә чаваб верәчәјик!

Бөјүк ирадә вә инамла дејилмиш бу сөзләр фәһләләри һәрәкәтә кәтирди.

Полис дәстәсинин јахынлашмасы илә әтрафы атәш сәсләринин бүрүмәси бир олду. Бу, фәһләләри горхутмаг үчүн едилән илк тәшәббүс иди. Тә'тилчиләр исә өз јерләриндән бир аддым да кери чәкилмәдиләр. Әксинә,

атәшә атәшлә чаваб вердиләр. Фәһләләрин силаһлы олдуғуну көрән полисләр дәрһал дағылышыб, этрафа сәпәләндиләр. Атышма гызышыб кетдикчә даһа да шиддәтләнди. Араз әлиндә силаһ тә'тилчиләрә көстәришләр верир, дүшмәнин сых јерләшдији јерләри атәшә тутурдулар. Тә'тилчиләр бөјүк чәсарәт вә мәтанәт көстәриридиләр. Онлары дағытмаг мәгсәдилә кәлән полисләр инди өзләрини мүдафиә етмәјә мәчбур олмушдулар. Дүшмәнин зәифләдијини көрән Араз учә бир сәслә һүчума кечмәк һаггында әмр верди. Лакин полисләр үчүн кәлән көмәк вәзијјәти дәјишди. Тә'тилчиләрин үстүнә күллә јағыш кими јағмаға башлады. Вәзијјәтдән чыхмаг, тәләфата јол вермәмәк лазым иди. Араз дәрһал атәши дајандырмаг һаггында әмр верди. Буна бахыб гаршы тәрәф дә атәши кәсди. Бир анда әли силаһлы полис вә солдатлар фәһләләрин арасына сохулуб тә'тилчиләри дағытмаға башладылар. Мүгавимәт көстәрән фәһләләр һәбс олунду...

Миша хәфијјә кими ифша едилдикдән вә жандарм идарәсиндән төһмәт алдыгдан сонра дәмир јолу жандарм идарәсиндә чалышырды. О сәһвләрини дүзәлтмәк, әввәлки е'тибарыны газанмаг мәгсәди илә әлверишли бир вәзифә сечмишди. Вагонлардан миникләрин шејләрини дашыјырды.

Мишанын вағзалда ишләмәси ингилабчы фәһләләрин шәһәрдән мә'дәнә, мә'дәндән шәһәрә кәлиб-кетмәләринә бөјүк әнкәл төрәдирди; чүнки о һамыны таныјырды. Миша онларын шәһәрә нә үчүн кәлдикләрини билдијиндән фәһләләр тә'гиб едилмәкдән горхурдулар.

Миша һамбаллыг вәзифәсиндә дәмир јолу жандарм идарәсинә аз көмәк көстәрмирди. Жандарм идарәсинин мүдири Мишанын хәфијјәлијә бөјүк исте'дады олдуғуну көрүб она јахындан һөрмәт едир, һәтта ону бир нечә дәфә мүһүм иш үчүн өз евинә көндәрмишди. Шәфгәт бачысы Дусја илә орада таныш олду. Дусјанын гоча анасы Маша жандарм мүдиринин ушагларына дајәлик едирди. Ушаглара јахшы чан јандырдығындан һәјәтдә, ашағы гатда она бир отаг вермишдиләр. Маша өз дул гызы Дусја илә орада јашајырды. Дусја аз савадлы олдуғуна бахмајараг мүдирин васитәси илә хәстәханада шәфгәт бачысы вәзифәсиндә чалышырды. Отуз беш јашында дул бир гадын иди. Миша 48 јашында олдуғу һалда бу вахта гәдәр евләнмәмишди. Мишанын бу аилә-

дә бөјүк һөрмәти олдуғуну билдијиндән Дусја илә евләнмәјә гәрар верди. Арабир Машанын евинә кәлир. Дусја илә көрүшүр, данышыр, ону киноја, кәзмәјә апарыр, өзүнү она севдирмәјә вә бу васитә илә јенә хәфијјәликдә әввәлки е'тибарыны газанмаға чалышырды.

Бир күн миникләр салонда отуруб Тифлис гатарыны көзләјирди. Миша салона кирди. Стол башында, узун скамјаларда отуран миникләри бир-бир көздән кечирди. Күнчдәки столун этрафында ики нәфәр отуруб гәљаналты едирди. Стол үстүндә бир шүшә шәраб, бишмиш балыг вә чөрәк варды. Онлар јаваш-јаваш данышыр, гәдәһләри бир-биринә вуруб ичирдиләр. Бу сималар таныш кәлдијиндән Миша гапы ағзында дуруб онларын бүтүн һәрәкәтини көздән кечирирди. Онлар мәшғул олдугларындан Мишаны көрмүрдүләр. Миша онлардан анчаг бирини таныја билди. Бу тәшкилатын фәал үзвләриндән олан Григор иди. Миша столун алтында ики бөјүк чамаданы көрдүјү заман онларын Тифлисә, јахуд кәндләрә мүһүм сијаси иш үчүн кетдикләрини јәгин етди. Әһвалаты жандарм мүдиринә хәбәр верди. Мүдир онлары јохламаг үчүн ики нәфәр акент көндәрди. Акентләр онлара јанашыб һара кетдикләрини сорушду, билетләрини алыб бахды. Һәр ики билет Јевлах стансијасына алынмышды. Акентләр чамаданларын ачылмасыны тәләб етдиләр. Онлар ачмаг истәмәдикләриндән, һәр икисини жандарм идарәсинә кәтирдиләр. Чамаданлар ачылды, чап олунмуш мүхтәлиф интибаһнамәләр чыхды. Һәр икиси дәрһал һәбсханаја көндәрилди.

Бу һадисәдән сонра Мишанын е'тибары олдугча артды. Бир күн мүдир ону өз кабинетинә чағырыб фәһлә нүмајишләринин гаршысыны алмаг үчүн һәр полис даирәсиндә бир талан дәстәси тәшкил етмәк лазым кәлдијини сөјләди. Бешинчи полис даирәсиндә талан дәстәси тәшкил етмәји она тапшырды. Миша бу тәклифи мәмнунијјәтлә гәбул етди. Талан дәстәләри һазырландыгдан сонра мүәјјән едилмиш күндә дәстәләр әлләриндә линк, балта вә кәлбәтин кими аләтләр, шәһәрә јајылыб дүкан вә мағазалары дағытмаға башладылар. Силаһсыз дүканчы вә мағазачылар таланчылары көрүнчә гачыб чаныны гуртармаға чалышырды. Таланчылар әввәлчә кассаны, сонра да күчү чатдығы, голтуғу тутдуғу гәдәр маллары көтүрүб кедирдиләр. Миша бу таландан варланмышды.

Аразы хәстәханадан апардыгдан сонра доктор Дусјаја гаршы дәрин бир нифрәт бәсләјир, онун бачарыгсызлығыны вә шәфгәт бачылығына лајиг олмадығыны һәр күн үзүнә вурурду. Дусја онун фикрини анламышды. Бир күн доктор дөрд јашында сәтәлчәм олан бир ушағы хардал сујуна салмағы тапшырмышды. Дусја бир гуту хардал отуну суја төкүб хәстә ушағы ваннаја салды. Доктор она инанмадығындан кәлиб јолухду. Овучу илә судан көтүрүб диггәтлә бахдыгдан сонра:

— Буна нә гәдәр хардал оту төкдүн? — дејә сорушду. Дусја башыны галдырмајыб е'тинасыз бир төврлә:

— Ики гуту, — дејә чаваб верди.

Доктор тәкрар сорушду:

— Нечә төкдүн?

Дусја башыны галдырды, гејзлә күлүмсәјәрәк:

— Бу нә суалдыр? Хардал отуну нечә төкүрләр? Гутунун ағзыны ачыб ваннаја бошалтдым вә сујун ичиндә әритдикдән сонра ушағы ваннаја салдым.

Доктор ачыглы-ачыглы она бахыб:

— Фикрин таланчыларла мәшғулдур. Сәндән шәфгәт бачысы олмаз, чыхар ушағы ваннадан! Садәчә хардал оту ваннасыны бачармајан шәфгәт бачысы мәнә лазым дејил! — дејә чығырды.

Дусјанын көзләри јашарды, ағлаја-ағлаја:

— Билмирәм, сән мәндән нә истәјирсән? Сон заманлар һәр күн мәни нә үчүн тәһгир едирсән? — дејә ушағы ваннадан чыхартды.

Доктор Марусјаны чағырды:

— Ал, бу ушағы, исти суда јахала, кејиндир, сонра хардал оту ваннасында чимдир, — дејә тапшырды.

Үзүнү Дусјаја тутуб:

— Мән сәнинлә ишләјә билмирәм.Кет, өзүнә башга иш тап! — деди.

Дусја о күн көзләри јашлар ичиндә евә гајытды. Тахтын үстүнә узаныб ушаг кими ағлајырды. Анасы Маша әһвалаты зор-күч өјрәндикдән сонра:

— Ахмағын гызы, мән дә дејирәм, бу нә үчүн ағлајыр. О кимдир ки, сәни говсун. Ағадан ричча едәрәм сәни јенә өз јеринә тә'јин етдирәр, јахуд ондан да јахшы иш тапар, — дејә нә гәдәр тәсәлли верди, гыз сакит олмады. Гызын бу һалы ону чох дүшүндүрүрдү. Ана үрәји давам етмәјиб ону сакит етмәк үчүн тәдбирләр дүшүндү. Нәһајәт, Мишаны чағырмагдан башга чарә тапмады. Сон за-

манлар Дусјанын Мишаја гаршы һөрмәт вә мәһәббәтинин артдығыны билирди. О бирбаш стансијаја кетди. Мишаны ахтарыб тапдыгдан сонра әһвалаты она данышды. Ишдән сонра Дусјаны сакит етмәк үчүн онлара кәлмәсини тапшырды.

О күн мүдир күләрүзлә она бир-ики мүһүм тапшырыг вермишди. Бу тапшырыглар кәләчәкдә жандарм идарәсиндән ала биләчәји јени вәзифә илә бағлы олдуғундан Миша севинир, әли, ајағы јерә дәјмирди. Машанын дедикләри исә ону үрәкдән севиндирирди. Дусја илә евләнмәк үчүн бу, ән көзәл бир фүрсәт иди. Ишини битирәр-битирмәз Машанын евинә кәлди. Дусја тахтын үстүндә узанмышды. Миша гапы ағзындан ичәри кирмәк үчүн ичазә алдығы заман Дусја тахтдан галхды. Кәдәрли бир сәслә:

— Кәлиниз! — дејә әзилмиш палтарынын гырышларыны әли илә ачмаға башлады. Миша ичәри кириндә онун әлини әлләри ичиндә сыхараг:

— Сәнә нә олмушдур, Дусја! Нә үчүн кәдәрлисән? — дејә сорушду. Дусја гызармыш көзләрини гапаглары ичиндә кизләдәрәк:

— Һеч бир шеј! — дејә чаваб верди. Анчаг онун солғун үзү, гызармыш көзләри дахилиндәки кәдәрини ачыг көстәрирди. Һәр икиси стол јанындакы скамјаја отурду. Миша һадисәни билдији һалда ону гызын өз ағзындан ешитмәк истәјирди. Гыз әһвалаты гысача она данышаркән үрәји көврәлиб көзләри јашарды. Миша фүрсәтдән истифадә едәрәк онун әлини додагларына көтүрүб өпдүкдән сонра:

— Кәдәрләнмә әзизим, о шејтан гылыглы докторун үзүндән гуртардығын үчүн севинмәлисән. Сәнә ишми јохдур? Мәнә галырса бир мүддәт сәнә раһатланмаг лазымдыр, — дејә мә'налы күләрәк онун әлини тәкрар додагларына апарды. Чибиндән бир гуту шоколад, ики апелсин чыхарыб гызын габағына гојду. Бу заман Маша да кәлмишди. Мишанын бу сөзләри үрәјинә кәрә јағы кими јајылмышды. Мәмнун вә шән бир сәслә күлә-күлә:

— Дусјанын үрәјиндән бу кәдәри тамамилә силмәк үчүн хејир иши башламаг лазымдыр- — деди. Сонра һәр икисини мәмнун бахышларла сүзәрәк гәһгәһә илә күлдү. Дусја гашларыны чатараг:

— Јох, мән һәлә һазыр дејиләм, — деди.

— Чох данышма, хејир иши узатмаг јахшы дејил, — деди. Сонра апелсини көтүрүб соја-соја әлавә етди:

— Бу кечә ағадан, ханымдан изин аларам. Јахын достлара хәбәр верәрәм. Сабаһ ахшам килсәјә кедиб никаһ охутдурарсыныз. Нәдәнсә мәним дә үрәјим шәнлик вә тој истәјир. Әлимизи, голумузу бир аз атыб тутарыг.

Миша сојдуғу апелсини дилимләјиб онлара пајлады.

Бир саат сонра Дусја илә дадлы-дадлы күлүб данышырды. Ахшам бәрабәр киноја кетдиләр. Кечә евә дөнәркән Маша онлары севинчлә гаршылајараг:

— Ағаја хејир ишинизи дедим. Чох разы галды. «Миша бизим адамдыр, кетсин» — деди. Сабаһ ахшам тоју башлајарыг.

Севиндијиндән о кечә Мишанын көзләринә јуху кетмәди. Маша васитәси илә јүксәк вәзифә ала биләчәјини дүшүнүр вә бу ишә үрәкдән севинирди.

Сәһәри Миша илә килсәјә кедиб никаһ охутдулар. Тој базар күнү олдуғундан о кечә сәһәрә гәдәр дост-ашналарла јејиб-ичмәјә, чалыб-ојнамаға мәшғул олдулар. Базар ертәсиндән Миша јенидән фәалијјәтә башлады. Инди она ики көз, ики гулаг кифајәт етмирди. Инсанларын гәлбинә, вичданларына јол тапа билмәк үчүн ики көз, ики гулаг да сатын алмаг истәјирди. О јенә истәдији кими мүхтәлиф гијафәләрә кирир, бөјүк бир иш ачмаг үчүн һәр фәдакарлыға гатланырды. Көзләринин рәнкини дәјишмәк үчүн гашларына, кирпикләринә сүрмә чәкир, стансија салонларыны, шүбһәләндији мејханалары, чајханалары кечә-күндүз долашыр, чин кими инсанларын гулағына кирир, «нәһәнкләри, дәнизин дәринликләриндә тутмаг олар» — дејә шәһәрин түнлүк јерләриндә олан јералты гаранлыг мејхана вә чајханалара гәдәр сохулурду. Бир күн јенә шәһәрин ән мәшһур пасажынын анбарында олан мејхана гаршысында дуруб ов ахтарырды. Она шүбһәли кәлән бир адамын мејханаја кирдијини көрдү. Бир санијә сонра Миша да һәмин мејханаја кирди. Мејхана узун, коридор кими бир јер иди. Һеч бир тәрәфә пәнчәрәси олмадығындан кечә-күндүз електрик лампалары јанырды. Бир-бириндән аралы дөрд адамлыг столлар гојулмушду. Стол башында отуран мүштәриләрин үзү, симасы тавана бағланмыш кичик лампаларын сарымтыл ишығында зор-күч сечилирди. Анчаг буфетин әтрафы ишыг иди. Миша ағ дөшлүк тутмуш буфетчијә, онун јанында дуран хидмәтчијә јанашыб сифариш вердикдән сонра, бү-

түн мүштәриләри ајдын көрә биләчәк бир стол јанындакы скамјаја отурду. Стол башында отуран мүштәриләри лампаларын сарымтыл ишығында бир-бир көздән кечирди. Тә'гиб етдији адамы көрмәди. Дәрин бир һејрәт ичиндә дүшүнмәјә башлады. О бу тәәччүблү һадисәдән һәм марагланыр, һәм дә шүбһәләнәрәк:

— Бурада мүһүм бир сирр вар, бу иши ачмаг лазымдыр, — деди. Бу һадисә ону о гәдәр мәшғул етмишди ки, сифариш вердијини унутмушду. Бу иши ачмаг, бу сирри тапмаг үчүн тәдбирләр дүшүнүрдү. Хәјалындан кечән мүхтәлиф тәдбирләр Мишаны раһатсыз едирди. Истәр истәмәз әлини јемәјә узатды. Селјодка балығынын габығыны ики әли илә сојуб атдыгдан сонра ачкөзчәсинә јемәјә мәшғул олду. О гәдәр сүр'әтлә јејирди ки, онун јејишинә бүтүн мүштәриләр, буфетчи вә хидмәтчи көз алтындан бахыб күлүрдүләр. Јемәји битиринчә мејханадан чыхды. Кечә јарысына гәдәр мејханаја кедән адамларын кешијини чәкди. Анчаг мејхана гапысындан кириб көздән итән адамы көрә билмәди. О кечә оху даша дәјмиш овчу кими кор-пешман евә гајытды.

Миша бу сирри ачмаға гәрар вермишди. Үч күн-үч кечә һаман мејхананын әтрафында сәрсәри кими долашдыса, ахтардығы адамы көрә билмәди. Ачығындан дил-додағыны кәмирир, хәфијјәлик ишләриндәки мәһарәтсизлијинә лә'нәтләр јағдырырды. Бу үч күн ичәрисиндәки јорғунлуг вә һәјәчандан онда сир-сифәт галмамышды. Рәнки учмуш, нәш'әси гачмышды. Онун бу һалыны көрән Дусја:

— Сәнә нә олмушдур, хәстәсән, нәдир? — дејә ондан сорушду. Миша Дусјанын фикрини аздырмаг мәгсәди илә хәстә олдуғуну сөјләди.

Сәһәр тездән галхыб Миша јенә шүбһәли адамы тапмаг мәгсәди илә һаман мејханаја кетди. Бу дәфә о, диләнчи палтары кејинмишди. Бүтүн күнү көзләди, һаман адамы көрә билмәди. Кечә саат 12 радәләри иди. Миша евә гајытмаг истәјирди ки, бирдән һаман адамын сүр'әтлә мејханаја кирдијини көрдү. Дәрһал өзүнү мејханаја салды, сәрхошлара мәхсус бир әда илә:

— Мәрһәмәтли инсанлар, мәним бир гәдәһ араға еһтијачым вар. Ким мәним еһтијачымы тә'мин едә биләр?— дејә она јанашды. Адам шүбһәли нәзәрлә Мишанын сәрхош диләнчи гијафәсинә, булашыг көзләринә, үзүнүн спиртдән јанмыш дәрисинә диггәтлә бахдыгдан сонра

онун ади бир сәфил олдуғуну көрүб, овчуна бир аббасы гојуб: — Кет, буфетдән ал! — деди. Миша разылыг едиб дәли кими коридордакы буфетә тәрәф кетди. Фәгәт о адамын ичәри кирмәдијини көрүнчә, гапы ағзында бир санијә дајандыгдан сонра тез кери дөндү. О адамы көрмәди. О, күчә гапысы илә буфет гапысы арасында јох олду. «Ону бурада ахтармаг лазымдыр! — деди. Һәр тәрәфә диггәтлә бахды, нә бир тәрәфә кедиләчәк бир јер, нә дә ачылачаг бир гапы варды. Одур ки, әли илә диварлары јаваш-јаваш вурмаға башлады. О бир дә әлини дивара јавашча вураркән, дивар башга чүр сәсләнди. Мишанын гәлбиндә үмид доғду. Көзләри севинчдән парлады, әлини дивара бир дә вурду. Диварын архасы бош олдуғуну јәгин етди. Ики әли илә дивары бүтүн гүввәти илә итәләди: бирдән-бирә кичик бир гапы ачылды. Өзүнү зор-күч сахлајыб тез ичәри кирди. Билмәсинләр дејә гапыны јенә өртдү. Гаршысында гаранлыг узун бир јол варды. О гаранлыг јолла он беш аддым кетди. Бирдән-бирә гәлбинә горху чөкдү, «Бу узун, гәбир кими гаранлыг дар јол һара кедир? Бурада мәни тутуб өлдүрсәләр кимсәнин хәбәри олмаз!» — дејә артыг ирәли кетмәјә чәсарәт етмәди. Анчаг бурада мүһүм ишләр көрүлдүјүнү јәгин етди. Бир тәрәфдән горху, бир тәрәфдән севинч вә һәјәчан онун гәлбини алды, артыг орада дура билмәди. Чыхаркән гапыны ачдығындан гапы сәсләнди. Хидмәтчи бу сәсдән өзүнү дишары атды. Гапы јанында Мишаны көрүнчә шүбһәли бахышларла ону сүзәрәк сорушду:

— Сән бурда нә едирсән? —Миша өзүнү итирди. Әли-ајағы титрәјә-титрәјә өзүнү сәрхошлуға вуруб:

— Еј мәрһәмәтли адам, мәнә бирчә румка араг, — дејә јалварды.

Хидмәтчи ону бир дә шүбһәли нәзәрлә сүзүб:

— Ичәри кәл! — дејә ону буфетин гаршысына кәтирди. Көзү илә буфетчијә ишарә едәрәк:

— Буна бир гәдәһ араг вер! — деди.

Буфетчи думанлы көзләри илә ону сүздүкдән сонра бир гәдәһ араг верди. Миша арағы ичиб разылыг етдикдән сонра јарымсәрхош бир һалда мејханадан чыхды. Миша гапыдан чыхаркән хидмәтчи ону көзләри илә тә'гиб едәрәк:

— Бу диләнчи мәнә шүбһәли көрүнүр, — деди.

Буфетчи истеһза илә күләрәк:

— Сәфил, сәрхош бир диләнчиди, көрмүрсәнми үзкөзүндән зәһирмар јағыр, — дејә чаваб верди.

Миша мејханадан чыхыб кетмәк истәркән јанындан кечән бир нәфәр бирдән-бирә дајанды. Гаранлыгда Мишанын голундан чәкәрәк:

— Достум, әлә һеч ов кечирмәмисәнми? — дејә истеһза илә сорушду. Миша ону сәсиндән таныды. Бу Танја иди. Бу гијафәдә Танјанын ону танымасына һејрәт етди вә белә бир вахтда она тәсадүф етмәсиндән бәрк дилхор олду. Әлә кечирә биләчәји ову онун әлә кечирмәсиндән горхараг аздырмаг үчүн бир тәдбир дүшүндү. Танјанын суалына чаваб вермәјиб:

— Хош көрдүк, достум, мәгсәдин нәдир? — дејә сорушду.

Танја она чаваб верди:

— Мәним бу күн һеч бир мәгсәдим јохдур. Һәрис овчу кими көзләрини мејхананын гапысына нә дикмисән? Кими күдүрсән?

Миша она аздырма вермәк үчүн:

— Һәлә һеч кими! Үмид јахшы шејдир, — дејә чаваб верди.

Танја инандырычы бир сәслә:

— О хараба мејхананы кечә-күндүз күдмәкдән јорулдум. Һеч бир шеј әлә кечмәди. Ингилабчыларын орада нә иши вар?- Көрмүрсән бајгушлар улашыр. Кәл, кәл кедәк, бу јахын дүканда бир аз пивә ичәк! — дејә онун голундан чәкди. Бу тәклиф Мишанын үрәјиндән олдуғундан мәмнуниҗҗәтлә гәбул етди. Гаранлыг подјезләрдән бириндә үстдән кеҗдији диләнчи палтарыны вә башындакы парики чыхарыб Танја илә бирликдә јахындакы пивәханаја кетди.

Ингилабчылара көмәк мәгсәдилә Танја Мишаны көздән гојмур, она көз вериб ишыг вермирди.

Бу күн дә Танја Мишаны бу мәгсәдлә јахаламышды. Онлар кичик бир пивәханада отуруб данышырдылар. Танја бу кечә Мишадан шүбһәләндији үчүн ондан сөз алмаға тәдбирләр дүшүнүрдү. Миша өјүнмәји севән, өзүнү тә'рифләмәји бачаран бир хәфиҗҗә иди. Ичдији заман бу һал онда өзүнү даһа чох көстәрирди. Танја Мишанын бу зәиф чәһәтини билдијиндән ону чох ичирмәјә гәрар верди. Ајаг үстә дурмуш келлери јанына чағырараг:

— Бизә ики шүшә араг вә јаванлыг кәтир! — деди.

Миша е'тираз етди:

— Пивә илә араг? Сән нејләјирсән?

Таңја күлә-күлә:

— Сән әмрә вә вахта гијмәт вермәјән гәрибә адамсан. Кечә-күндүз бу адамларын далынча дүшүб, ону-буну күдмәкдән бир шеј чыхмаз. Бир аз да динчәлмәк, әјләнмәк лазымдыр! — деди.

Онлар јејиб-ичмәјә башладылар. Гәдәһләр ичилдикчә башлар гызды. Миша Таңјаны тез башдан едиб кәшф етдији јенилији жандарм идарәсинә хәбәр вермәјә чан атырды. Лакин Таңја ондан даһа тәдбирли һәрәкәт етди. О, Мишада јени бир хәбәр олдуғуну һисс етдијиндән ону ичирдир, мүхтәлиф сөһбәтләрлә ону гызышдырыр вә билдикләрини өјрәнмәјә чалышырды. Мишанын артыг башы гызмыш, ағлы дилинә һаким дејилди. О әввәлчә хәфијјәликдә көстәрдији мәһарәтләри илә өјүнмәјә башлады. Сонра әлиндәки гәдәһи башына чәкиб:

— Тәзә бир ишә башламышам, она бөјүк үмидим вар. Буну ача билсәм, көјләрә нәрдиван гојачағам, — деди.

Таңја күлүмсәјәрәк:

— Һеч инана билмирәм. Сән һәмишә кичик мәсәләләрә бөјүк әһәмијјәт верир, һәмишә дә өзүн өзүнү биабыр едирсән.

Миша әлини стола чырпараг:

— Јох, доғру демирсән! — дејә е'тираз етди, сонра әһвалаты олдуғу кими она данышды.

Мишанын данышдыглары Таңјаны бәрк тәшвишә салды. О, Азадын һәмин бу мејханаја ики дәфә кирдијини көрмүш, орада ингилабчыларын мәшғул олдугларыны һисс етмишди. Инди исә һәр шеј она ајдын иди. О һәр нечә олурса-олсун, һәмин кизли гапыны тапмалы, ора јығышанлары хилас етмәли иди. Һәјәчаныны кизләтмәк үчүн Таңја дәрһал әлиндәки гәдәһи Мишанын мүвәффәгијјәти шәрәфинә галдырды. Бу заман хәфијјәликдә бөјүк шөһрәт газанмыш Салман ичәри кирди. Онлары көрүнчә јахынлашыб: «достлар, јаман кеф едирсиниз», — деди. Таңја јанындакы стулу көстәриб: «отур, Салман, отур!»— деди. Гәдәһләри тез долдуруб: «бу гәдәһләри дә ишләримизин мүвәффәгијјәти шәрәфинә ичәк», — дејә башына чәкди. Гәдәһи јерә гојдугдан сонра палтосуну сојунуб стулдан асды, редикүлүнү стол үзәринә гојуб:

— Үрәјим буланыр, көрүнүр чох ичмишәм. Мән бу саат кәлирәм, — дејә пивәханадан чыхды. Орадан бирбаш мејханаја кәлди. Мишанын вердији нишанәләр үзрә гапынын јерини тапды. Лакин гапы далдан бағлы иди.

Таңја нә едәчәјини билмәди. Елә бу заман Таңјанын һәрәкәтләриндән шүбһәләнән хидмәтчи јанашараг:

— Нә истәјирсиниз? — дејә шүбһәли нәзәрләрлә она бахды. Таңја өзүнү итирмәди. Хидмәтчи бурадакы ишләрдән хәбәрдар олан адама охшајырды. Онун ингилабчыларла әлагәдә олмасы һаггында да Таңјанын аз-чох мә'луматы вар иди. Одур ки, дәрһал мәсәләни ачыб хидмәтчијә сөјләди. Хидмәтчи һејрәтлә сорушду:

— Гоча диләнчи гијафәсиндә бир кишидир?

Таңја:

— Одур! — дејә чаваб верди, артыг дајанмајыб мејханадан чыхды.

Хидмәтчи кизли гапыны ачыб әһвалаты хәбәр вермәјә кетди. Бир адам кечә биләчәк гәдәр дар, фәгәт узун, гаранлыг даланда отуз аддым кечдикдән сонра алчаг бир гапыны ачыб ичәри кирди. Ичласдакылар ики столу бирләшдириб отурмуш, нә исә мүһүм бир мәсәлә һәлл едирдиләр. Стол үзәриндә чөрәк, көјәрти, балыг вә бошгаблар гојулмушду. Хидмәтчи ичәри киринчә:

— Сизи тә'гиб едән вар, тез дағылын! — дејиб әһвалаты гысача онлара анлатды. Тәшкилат үзвләри гапыдан чыхаркән Ваңја јавашча:

— Јолдашлар, Араз кәләчәкди, бу ишдән хәбәри олмајыб, јахаланмасындан горхурам, — деди.

Азад бир аз дүшүндүкдән сонра деди:

— О, бу кечә Һөвсан кәндиндәдир. Көрүнүр ичласы узун чәкиб, шәһәрә кеч кәләчәк. Биринчи тиндә ону таныјан бир јолдаш гојмалыјыг, Араз кәлсә, хәбәр версин.

Елә дә етдиләр, тиндә, Аразын кәләчәји јердә ону таныјан бир јолдаш гојуб ичласы гуртармаг үчүн башга јерә кетдиләр.

Миша чох ичмишдисә дә, һушуну итирмәмишди. Таңјанын пивәханадан тәләсик чыхмасы исә ону бир гәдәр дә өзүнә кәтирди. Үрәји ачыглыг едиб кәшф етдикләрини данышдығына бәрк пешман олду. Инди онун үрәјиндән мин бир фикир кечирди. Бәлкә Таңја ону габагламаг үчүн кетмишди? Бәлкә бу кизли гапы илә чох бөјүк һадисәләр бағлыдыр, белә бир фүрсәти әлдән чыхарса онда она нә дејәрләр? Бүтүн бунлары фикринә кәтирдикчә дәли кими јериндән галхды. Онун бу һәрәкәтинин сәбәбини чох јахшы баша дүшән Салман:

— Сәнә нә олду, Миша, дејәсән араг сәнә бәрк тә'сир едиб? — дејә истеһза илә сорушду.

751—13

Миша өз тәлашынын сәбәбини бүрүзә верәмәјә чалышырды:

— Јох, башым ағрајыр, һәм дә ишим вар, мән кетмәлијәм, — дејә чаваб верди. Салманла сағоллашыб кетмәјә тәләсирди ки, гапыда Танја көрүндү. Көзләри она саташан кими үрәји буз кими сојуду, тәлашы азалды. Танја онлара јахынлашан кими Миша:

— Хејр ола, һара белә кетмишдин? — дејә сорушду.

Танја чох сакит вә тәмкинлә:

— Үрәјим буланырды, ичдикләримдән хилас олмаг үчүн кетмишдим, — дејә чаваб верди вә өз јериндә отурду.

Бу чаваб Мишаны гане етмәдисә дә бир гәдәр сакит олду. Иши олдуғуну Танјаја да билдирди вә һәр икиси илә көрүшүб тәләсик гапыдан чыхды. Танја онун һара вә нә үчүн кетдијини чох көзәл билирди. Далынча бахараг күлә-күлә:

— Јәгин, јерини кәшф етдији овлары әлә кечирмәк үчүн тәләсир, — деди.

Миша гапыдан чыхан кими күчәдә вәзифә башында дуран бир полисә јанашды. Вәсигәсини көстәриб ондан 5 полис нәфәри тәләб етди. Полис, фышгырығы илә бир нечә полис даһа чағырды. Мишанын көстәриши илә онлар мејханаја кетдиләр. Миша гапыдан дәһлизә кириндә кизли гапыны әли илә чәкиб ачды. Дар даланла сәссиз, отуз аддым кетдикдән сонра артыг кедиләчәк јер олмадығындан һамы дајанды. Миша әли илә икинчи гапыны ачды. Әтраф гаранлыг иди. Қибрит јандырыб ичәри кирдиләр. Һәр тәрәфә диггәтлә бахдылар, һәр јери ахтардылар, һеч кәс вә һеч бир шеј көрмәдиләр. Бу коридор кими узун бош јердә һеч бир адам әсәри көрүнмүрдү.

Мишанын үзү һејрәт ичиндә гар кими ағарды, гәлби буз кими донду, һејрәт ичиндә башыны јерә тикиб галды.

О кечә һәмин мејханада Бакы кәндләриндәки јерли тәшкилатларын биркә ичласы чағырылмышды. Ичлас Бакы комитәсинин рәһбәрлији илә кечирилирди. Азад көрдүјү ишләр һаггында мә'рузә едирди. Ичласа Араз да чағырылмышды. Лакин һәмин кечә о Һөвсан кәндиндә партија өзәјинин ичласыны чағырмыш, ичлас узун сүрдүјүндән шәһәрә чох кеч кәлиб чыхмышды.

Араз һәмишә таныдығы бу мејханаја онун саг тәрәфиндәки күчәдән кәлирди. Бу кечә исә кечикмиш олдуғундан јолу гысалтмаг мәгсәди илә мејхананын сол

тәрәфиндәки күчәдән кәлмиш, хәбәрдарлыг үчүн о бириндә ону көзләјән адамы көрә билмәмишди. Одур ки, Араз һеч нәдән шүбһәләнмәјәрәк бирбаша кизли мејханаја дахил олду, мејхананын биринчи гапысындан кечиб икинчи гапысындан кирмәк истәди. Бу заман Миша:

— Шүбһәсиз, бура ингилабчылар јувасыдыр, һајыф ки, биз онлар ичлас етдији заман кәлмәмишик, — дејә гаранлыг коридора чыхырды ки,гаршысында бөјүк бир көлкә көрдү. Араз ону көрүнчә тез дөнүб кетмәк истәди, лакин кеч иди. Миша ону көрән кими таныды.

— Оһо, көһнә достум, хош көрдүк сәни! — сонра полисләрә ону тутмағы ишарә етди, мәғрур төврлә деди:

— Бу јердә топлананлар һаггында бундан мә'лумат алачағыг.

Биринчи чилдин сону

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Биринчи фәсил 3
Икинчи фәсил 26
Үчүнчү фәсил 52
Дөрдүнчү фәсил 82
Бешинчи фәсил 99
Алтынчы фәсил 119
Једдинчи фәсил 142
Сәккизинчи фәсил 160
Доггузунчу фәсил 176

«Кәнчлик» нәшријјатынын 1973-чү ил нәшриндән тәкрар чап едилир

Абдулла Шаик Талыбзаде

АРАЗ

Роман

(На азербайджанском языке)

Редактору **Мәммәд Намаз.**
Рәссамы **М. Гулијев.**
Бәдии редактору **С. Шатиков.**
Техники редактору **С. Һәбибзадә.**
Корректорлары **Д. Мәликова, М. Манафова.**

ИБ № 668.

Јығылмаға верилмиш 11/II-1980-чи ил. Чапа имзаланмыш 4/VI-1980-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики ч/в. 6,125. Шәрти ч/в. 10,29. Учот нәшр. в. 10,0. Тиражы 10 000. Сифариш № 751. Гијмәти 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәнчлик» нәшријјаты. Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә. Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.